

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЖИТОМИРСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ІВАНА ФРАНКА

Кваліфікаційна наукова праця
На правах рукопису

ЛОМАЧИНСЬКА СВІТЛАНА ВОЛОДИМИРІВНА

Примірник №
УДК: 23/28: 316.77 (043.3)

ДИСЕРТАЦІЯ

**РЕЛІГІЙНА ІНТЕРНЕТ-КОМУНІКАЦІЯ У МІСІЙНІЙ
ДІЯЛЬНОСТІ ХРИСТІЯНСЬКИХ ЦЕРКОВ В УКРАЇНІ**

09.00.11 – релігієзнавство
філософські науки

Подається на здобуття наукового ступеня
кандидата філософських наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ С. В. Ломачинська

Науковий керівник: **Саух Петро Юрійович**, доктор філософських наук,
професор

Житомир – 2018

АНОТАЦІЯ

Ломачинська С.В. Релігійна Інтернет-комунікація у місійній діяльності християнських церков в Україні. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філософських наук за спеціальністю 09.00.11 – релігієзнавство. – Житомирський державний університет імені Івана Франка, Житомир, 2018.

У дисертації здійснено філософсько-релігієзнавчий аналіз феномену релігійної Інтернет-комунікації християнських церков в Україні як ефективного засобу реалізації їх місійної діяльності.

На основі аналізу філософської, релігієзнавчої та богословської літератури доведено роль релігійної комунікації як важливого чинника у формуванні та розвитку суспільних відносин, що забезпечує соціалізацію, передачу релігійного досвіду, обмін, засвоєння релігійної інформації, зміцнення зв'язків – між окремими віруючими, між віруючими і релігійною громадою, релігійною інституцією, духовенством, між релігійними організаціями різного віросповідання. Зазначено сутнісну ознаку християнської релігійної комунікації як явища системного, структурного, соціального, історичного, психологічного, що завжди має опосередкований ієрархічний ідеологічний зв'язок з Церквою та її соціально-комунікаційними інститутами, виступає механізмом переведення індивідуального процесу передачі і сприйняття інформації в соціально значимий процес персонального й масового пропагандистського впливу.

Обґрунтовано сутність релігійної Інтернет-комунікації в контексті трьох основних аспектів: онтологічного (з акцентом на знакову природу комунікації); гносеологічного (у контексті аналізу пізнавальних та комунікаційних можливостей учасників комунікаційного процесу); аксіологічного (усвідомлення релігійної комунікації як найвищої духовної цінності).

Визначено функціональну спрямованість християнських релігійних Інтернет-комунікацій на масовому, груповому та індивідуальному рівнях, а саме – інформаційну, комунікаційну, світоглядну, ідеологічну, місійно-

пропагандистську, ілюзорно-компенсаторну, освітньо-виховну, ціннісно-орієнтаційну, соціалізацій, інтегрування, регулятивну. Уточнено сутність релігійної інформації як амбівалентної категорії, що постає невід'ємною складовою функціонування суспільства як цілісної інформаційної системи, де ключові чинники релігійної Інтернет-комунікації розкриваються у контексті різних проявів соціальної взаємодії Церкви як соціального інституту з громадами вірян через посередництво своїх інформаційно-комунікаційних структур – медіа-центрів, електронних бібліотек тощо, що сприяє передачі релігійного досвіду, зміцнення зв'язків між окремими віруючими, релігійними громадами, релігійними організаціями різного віросповідання.

Охарактеризовано соціально-психологічний вплив у релігійній Інтернет-комунікації феномену віртуального на індивідуальну та суспільну свідомість: онтологічний вимір віртуальної реальності формує її як актуальну, але не субстанційну, відокремлену від реальності фізичної, водночас, рівноправну щодо неї; віртуальне постає як трансцендентне, неосягненне, як бажане, але нездійснене, що діє на підсвідоме, формує в свідомості віруючого містичні образи та є дієвим засобом психологічного впливу.

Аналіз генези феномену віртуального у релігійному контексті дозволив стверджувати, що історія віртуальної реальності є міфологізованим відображенням ілюзорної дійсності, що в поєднанні зі знаково змодельованою мислимою реальністю стала історією конструювання ідеології суспільства загалом. У релігійній Інтернет-комунікації віртуальна реальність, як артефакт нової інформаційної епохи, з одного боку, постає феноменом, іманентним самій структурі буття, що втілює можливість творчої діяльності, а з іншого – формує накопичення симулякрів; на індивідуальному рівні віртуальна реальність постає можливістю втечі від самотності, на масовому рівні є ефективним засобом маніпулювання суспільною свідомістю. У ситуації віртуального межа реального і нереального виявляється актуалізованою якраз в плані права реального на «повноцінну» соціальну онтологію. Особистість творить той рівень реальності, який дозволяє розкрити її духовний потенціал, а

інформаційні технології сприяють утвердженню віртуальної реальності як суспільно значимого феномену.

Доведено, що у системі релігійних комунікацій саме віртуальна комунікація постає умовою використання можливостей швидкого пристосування людини до темпів розвитку суспільства, які визначає його динаміка, забезпечуючи соціалізацію індивіда у суспільстві. Віртуальна реальність породжує порушення діалектичної єдності життя і смерті, що веде до радикального переосмислення онтологічних, аксіологічних, соціальних умов існування індивіда, відповідно, реалізуючи ілюзорно-компенсаторну функцію релігії, Інтернет створює для людини певний уявний світ, спілкування в якому компенсує недоліки реальної комунікації, формуючи бажання втечі від фізичної реальності. Проблема небезпеки віртуальної реальності в системі релігійних комунікацій може бути пов'язана також з психологічним станом віруючої людини, її здатністю до сприйняття навіювання, що значно посилюється технологіями віртуального світу. У масовому контексті віртуальна релігійна комунікація постає як ефективна можливість окремих релігійних спільнот нав'язати волю суспільству, тому однією з основних небезпек релігійного Інтернет-середовища є загроза контролю над особистістю, яка в крайніх формах може перерости в електронний тоталітаризм.

Визначено основні засади формування пропаганди як форми релігійної комунікації, спрямованої на поширення релігійної інформації шляхом маніпулювання свідомістю на користь певної конфесії, а саме: масифікація суспільної свідомості шляхом утвердження мозаїчного типу мислення, стереотипізація повідомлень, простота і повторення ідей, використання ірраціональних мотивів, містики, релігійних символів, спотворення фактів, обман, цензура. Інструментами пропаганди є актуалізація емоційного чинника шляхом навіювання, підштовхування до ірраціональних дій, використання непрямих формулювань релігійних ідей, використання архетипів суспільної свідомості, суспільних ідеалів та цінностей.

Показано необхідність розрізнення понять «місійна» та «місійно-пропагандистська» діяльність: місійна діяльність християнської церкви зумовлена спрямуванням на зміну суспільної свідомості шляхом поширення ціннісних засад християнського віровчення, а місійно-пропагандистська діяльність – це нав'язування у суспільстві ідеології конкретної християнської конфесії. Пропаганда від інших способів поширення ідей завжди відрізняється основною своєю властивістю – в ній є насильство, примус.

Доведено, що на різних історичних етапах релігійна пропаганда виступала дієвим засобом утвердження власної ідеології у місійній діяльності християнських церков; у сучасному глобалізованому інформаційному суспільстві релігійна Інтернет-пропаганда може мати як деструктивну, так і конструктивну сутність: на деструктивному рівні релігійна пропаганда сприяє утвердженню конкретної релігійної ідеології, виступаючи засобом маніпуляції та суспільної конфронтації; на конструктивному рівні, за умов забезпечення релігійної неупередженості та позаконфесійності, релігійна пропаганда може слугувати утвердженню традиційних християнських цінностей та моральності суспільства.

Обґрунтовано, що релігійний фактор виступив ключовою основою динаміки інформаційно-комунікаційних революцій, де Церква, як соціальний інститут, засобами пропагандистського впливу підконтрольних їй соціально-комунікаційних інститутів – бібліотек, видавництв, преси – здійснювала маніпулятивний ідеологічний вплив на великі соціокультурні спільноти задля зміни їх світоглядної системи цінностей.

Визначено необхідність формування національно-спрямованих конфесійних Інтернет-ресурсів релігієзнавчої та богословської літератури у протидії зовнішній інформаційній експансії світоглядних релігійно-культурних засад існування української нації як цілісної інформаційної системи, та задля подальшого утвердження національної інформаційної безпеки суспільства.

Проаналізовано роль релігійної Інтернет-комунікації на шляху становлення сучасного інформаційного суспільства як суспільства знань,

зумовленого необхідністю актуалізації зусиль соціально-комунікаційних інститутів та державних структур задля формування основних засад релігійної інформаційної культури, що постає визначальним фактором формування ключових засад міжконфесійного суспільного діалогу та взаєморозуміння. Як ефективний чинник налагодження міжконфесійного діалогу засобами Інтернет-комунікацій визначено процес формування у суспільстві відповідного рівня релігійної толерантності та інформаційної культури як сукупності матеріальних і духовних надбань суспільства як інформаційної системи, що визначають її інформаційну свідомість та формують її соціальну пам'ять.

Охарактеризовано вплив глобалізації на націю як цілісну інформаційну систему, що посилює зростання загроз втрати національної культури або злиття її з іншими, втрати національної самоідентифікації за рахунок непомірного впливу культур інших країн світу та менталітету інших націй. В інформаційно-комунікаційному плані релігійна спільнота як інформаційна система володіє груповою соціальною пам'яттю, і, відповідно, розвиненими комунікаційними зв'язками, що забезпечують передачу групового досвіду як на духовному рівні (у вигляді певних релігійних ідей чи традицій), так і на матеріальному – у вигляді реліквій чи священних книг.

На основі комплексного аналізу вітчизняних релігійних християнських Інтернет-ресурсів виокремлено основні напрямки місійної Інтернет-діяльності християнських конфесій в Україні: формування електронних бібліотек, місійна паломницька діяльність, релігійне виховання та освіта. Зазначено необхідність розвитку глобальної інформаційної бази національно-спрямованої релігійної літератури, що формує реалізацію інформаційної, політичної, місійно-пропагандистської, освітньої та світоглядної функцій; забезпечує долучення до найвищих здобутків людського духу, духовно-ціннісних орієнтирів загальнолюдського масштабу.

Визначено функціональну спрямованість діяльності паломницьких Інтернет-ресурсів: інформаційна – моніторинг паломницьких місць; місіонерська – поширення знання про релігійну конфесію, її історію, вчення,

сакральну спадщину; економічна – залучення отриманих від релігійно-паломницького туризму фінансів для потреб та розвитку релігійної громади. Християнські Інтернет-ресурси, що спрямовані на виконання освітніх та виховних функцій, зорієнтовані, переважно, на висвітлення ключових аспектів місіонерської, освітньої та катехізичної діяльності релігійної громади.

Визначено змістовну сутність релігійної інформаційної війни як комунікативної технології впливу на масову свідомість з метою радикальної зміни існуючої системи релігійних ідей, цінностей та переконань суспільства. Конфліктогенна сутність релігійного феномену, зумовлена відносно чіткою релігійною та конфесійною ідентифікацією соціальних суб'єктів і жорстким демаркаційним поділом між носіями різної ідентичності, визначає релігійні інформаційні війни як один з найбільш ефективних засобів утвердження релігійної ідеології.

Охарактеризовано переваги використання пропаганди у системі релігійної Інтернет-комунікації над звичайними засобами і технологіями впливу на масову свідомість: оперативність, економність, прихованість джерела впливу, комплексність подачі інформації та її сприйняття, поширення спеціально підібраної інформації (дезінформації), дистанційний характер впливу, масштабність можливих наслідків. Релігійна пропаганда як форма комунікації, спрямована на поширення релігійних ідей та переконань для впливу на суспільну думку, може мати як деструктивну сутність (формуючи уявлення про вищість, «богообраність» представників певного релігійного вірування, виступати каталізатором суспільних конфліктів), так і проявляти свій конструктивний зміст (формуючи у суспільстві систему моральних цінностей, що постають основою для суспільного діалогу).

Ключові слова: релігійна комунікація, релігійна Інтернет-комунікація, християнські церкви, релігійна пропаганда, місійна діяльність, місійно-пропагандистська діяльність, релігійна інформаційна війна.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

1.1. Публікації у наукових фахових виданнях України:

1. Ломачинська С.В. Проповідницька діяльність як вагомий чинник релігійної комунікації в православній традиції // Актуальні проблеми філософії та соціології. 2016. Вип. 9. С. 67–70.
2. Ломачинська С.В. Використання Інтернет-технологій у релігійному вихованні молоді (на прикладі УПЦ) // Гілея: Науковий вісник. 2016. Вип. 108 (5). С. 196–200.
3. Ломачинська С.В. Інтернет-ресурси паломницьких центрів у релігійно-культурному просторі України // Релігія та Соціум. Міжнародний часопис. 2016. №1 – 2 (21 – 22). С. 198–204.
4. Ломачинська С.В. Національно-культурний зміст православних електронних бібліотек в епоху глобалізації // Софія. Гуманітарно-релігієзнавчий вісник. 2016. № 3(7). С. 18–24.
5. Ломачинська С.В. Генеза християнського проповідництва в сучасному глобалізованому світі // Вісник Львівського університету. 2017. Вип. 13. С.87–93.

1.2. Статті у закордонних наукових виданнях:

6. Lomachinska S. V. Genesis of virtual reality in scope of religious communications // *Evropsky filozoficky a historicky diskurz*. 2017. № 4. P. 99–105.

1.3. Оpubліковані праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

7. Ломачинська С.В. Сакральний зміст релігійної комунікації в системі соціально-комунікаційного знання: зб. наук. праць / за ред. П.І.Юхименка. Біла Церква, 2013. Вип. 10. С. 8–13.
8. Ломачинська С.В. Особливості гносеологічної проблематики в творчості Василя Великого // Дні науки філософського факультету – 2013: матеріали

міжнар. наук. конф. (Київ, 16–17 квіт. 2013 р.). Київ: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2013. Ч. 5. С. 67–69.

9. Ломачинская С.В. Коммуникативные средства христианской проповеди в контексте формирования массового сознания // «Ломоносов – 2013»: материалы Международного молодежного научн. форума. URL: https://lomonosov-msu.ru/archive/Lomonosov_2013/2331/61365_9429.pdf (дата звернення: 15.10.2018).

10. Ломачинська С.В. Комунікативні засоби владного впливу сучасної православної церкви // «Дні науки філософського факультету – 2014: міжнар. наук. конф. (Київ, 15–16 квіт. 2014 р.). Київ: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2014. Ч. 7. С. 67–69.

11. Ломачинська С.В. Пошук міжконфесійної толерантності в духовному вимірі українського християнства // Перспективи розвитку сучасної науки: матеріали II Міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 7–8 трав. 2015 р.). Київ: Видавничий дім «Гельветика», 2014. Ч. 2. С. 28–31.

12. Ломачинська С.В. Інтернет як ефективний засіб сучасної релігійної комунікації // Філософія, релігія та культура у глобалізованому світі: Всеукраїнська наук.-теор. конф. з міжнародною участю. (Житомир, 23 листоп. 2015 р.). Житомир: Видавець О. О. Євенок, 2015. С. 216–219.

13. Ломачинська С.В. Міжконфесійна толерантність як запорука українського суспільства в умовах інформаційної війни // Толерантність як соціогуманітарна проблема сучасності: IV Міжнар. наук.-теор. конф. (Житомир, 1–2 жовт. 2015р.). Житомир: Вид.-во Євенок.О.О., 2015. С. 103–105.

14. Ломачинська С.В. Інформаційне наповнення персональних сайтів священників як засіб релігійних Інтернет-комунікацій // Наука та інновації: матеріали Міжнар. XXXIII наук.-практ. конф. (Чернівці, 30-31 січ. 2016р.). Київ: «Лабораторія думки», 2016. Т. 1. С. 28–31.

15. Ломачинська С.В. Релігійна Інтернет-пропаганда в сучасній інформаційній війні // Історія, проблеми та необхідні умови становлення громадянського суспільства в Україні: матеріали міжнар. наук.-практ. конф.,

(Львів, 29–30 січ. 2016 р.). Львів: ГО «Львівська фундація суспільних наук», 2016. С. 21–25.

16. Ломачинська С.В. Пропаганда сімейних цінностей УГКЦ засобами Інтернет // Актуальні питання, проблеми та перспективи розвитку гуманітарного знання у сучасному інформаційному просторі: національний та інтернаціональний аспекти. Монреаль. 2016. Ч.1. С. 12–15.

17. Ломачинська С.В. Роль Інтернет-видань УПЦ у пропаганді патріархальних сімейних цінностей // Дні науки філософського факультету: міжнар. наук. конф. (Київ, 20–21 квіт. 2016 р.). Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2016. Ч. 7. С. 155–157.

18. Ломачинська С.В. Риторика Арістотеля: від красномовства до мистецтва маніпуляцій // Софія. Гуманітарно-релігієзнавчий вісник. Київ. 2016. № 3(7). С. 109–110.

19. Ломачинська С.В. Феномен віртуальної реальності в контексті релігійних комунікацій // Дні науки філософського факультету – 2017: матеріали міжнар. наук. конф. (Київ, 16–17 квіт. 2017 р.). Київ: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2017. Ч. 6. – С. 182–184.

20. Ломачинська С.В. Феномен релігійної ідентичності в контексті глобалізаційних викликів сучасності // «Київські філософські студії»: наук. конф. (Київ, 17–18 трав. 2018 р.). Київ: Київський університет імені Бориса Грінченка, 2018. С. 153–155.

ANNOTATION

Lomachinska S. Religious Internet Communication in Missionary Activities of Christian Churches in Ukraine. – Qualifying scientific work on the rights of manuscripts.

Dissertation for the degree of a candidate of philosophical sciences (doctor of philosophy) in specialty 09.00.11 – Religious studies. – Zhytomyr State University named after Ivan Franko, Ministry of Education and Science of Ukraine, Zhytomyr, 2018.

The dissertation deals with the philosophical and religious studies of the phenomenon of religious Internet communication of Christian churches in Ukraine as an effective means of realizing their missionary activity.

According to philosophical, religious and theological literature, the role of religious communication as an important factor in social relations modeling and developing, which ensures socialization, religious experience transferring, the exchange, assimilation of religious information, strengthening individual believers relation, between believers and religious community, religious institution, clergy, religious organizations of different religions. It is indicated the essential feature of Christian religious communication as a phenomenon of systemic, structural, social, historical, psychological, which always has an indirect hierarchical ideological connection with the Church and its social and communication institutes, is the mechanism of transferring the individual process of transmission and perception of information into a socially significant process of personal and mass propaganda influence.

It is substantiated the essence of religious Internet communication in the context of three main aspects: ontological (with emphasis on the sign nature of communication); epistemological (in the context of the analysis of cognitive and communication capabilities of participants in the communication process); axiological (awareness of religious communication as the highest spiritual value).

It is determined the functional orientation of Christian religious Internet communications on the mass, group and individual levels, especially, informational,

ideological, missionary, cultural, political, regulatory, educational, educational, compensatory, social adaptation.

The essence of religious information as an ambivalent category, which is an integral part of the functioning of society as an integral information system is specified, where key factors of religious Internet communication are revealed in the context of various manifestations of social interaction of the church as a social institution with the communities of believers through the intermediary of their information and communication structures – media centers, electronic libraries, etc., which contributes to transferring religious experience, strengthening of relationships between individual believers, religious communities, religious organizations of different faiths.

It is characterised the socio-psychological influence in the religious Internet communication of the virtual phenomenon on the individual and social consciousness: the ontological dimension of virtual reality forms it as actual, but not substantive, separate from the physical reality, at the same time, equal to it; the virtual appears as transcendental, inexhaustible, as desired, but unfulfilled, that affects on the subconscious, forms mystical images in the minds and it is an effective means of psychological influence.

An analysis of the genesis of the virtual phenomenon in a religious context has allowed to affirm that the history of virtual reality is a mythologized reflection of illusory reality, which, in combination with a symbolically simulated conceivable reality, has become a history the society ideology constructing ingeneral. In religious Internet communication, virtual reality, as the artifact of a new information age, appears, on the one hand, as a phenomenon inherent in the very structure of being, which embodies the possibility of creative activity, and on the other hand, forms the simulacres accumulation; At the individual level, virtual reality appears as an opportunity to escape from loneliness at the mass level, is an effective means of public consciousness manipulating. In the situation, the virtual boundary of the real and the unreal turns up-to-date just in terms of the real right to a «full» social ontology. Personality creates such reality level that allow to reveal spiritual potential,

and information technologies contribute to establishing virtual reality as a socially significant phenomenon.

It is proved that especially virtual communication in the religious communication system is a condition for using the possibilities of rapid person adaptation to the pace of society development, which is determined by its dynamics, ensuring the individual socialization in society.

Virtual reality generates a violation of the dialectical unity of life and death, leading to a radical rethinking of the ontological, axiological, social living conditions of the individual, therefore, realising religion illusory-compensatory function, the Internet creates for a man some imaginary world of communication where compensates the disadvantages of real communication, forming the desire to escape from the physical reality. Problem dangers of virtual reality in religious communication system may be also combined with the believer's psychological mood, ability to accept mirage that greatly enhanced by virtual world technologies. In most context virtual religious communication is an effective possibility of individual religious communities to impose the will on the public, so, one of the main dangers in religious Internet environment is a personality control, which in extreme forms could evolve into electronic totalitarianism.

It is determined the basic principles of the formation of propaganda as a form of religious communication aimed at religious information spreading by consciousness manipulating in favor of a certain confession, namely: massification of social consciousness by establishing a mosaic thinking model, stereotyping of messages, simplicity and repetition of ideas, use of irrational motives, mysticism, religious symbols, facts distortion, deception, censorship. The propaganda methods are the actualization of the emotional factor by provoking, impulsing for irrational actions, using indirect words of religious ideas, using archetypes of social consciousness, social ideals and values.

It is shown the necessity of distinguishing the concepts of «mission» and «missionary propaganda» activity is shown: the missionary activity of the Christian church is determined by the direction of changing social consciousness by spreading

the values of the Christian doctrine, while missionary propaganda is the imposition of a particular Christian denomination in the society. Propaganda always differs from other ways of ideas spreading by its main feature – it has violence, coercion.

It is proved that during different historical periods religious propaganda was an effective means of establishing its own ideology in the missionary activity of Christian churches; in modern globalized information society, religious Internet propaganda can have both destructive and constructive essence: at the destructive level, as a means of manipulation and social confrontation, religious propaganda contributes to the establishment of a specific religious ideology; on a constructive level, under the conditions of religious impartiality and non-confessionalism, religious propaganda can serve to intensify the traditional Christian values and morality in society.

It is substantiated that the religious factor is as the key dynamic basis of information and communication revolution, where the Church, as a social institution with propaganda influence means on social and communicational institutions under its control – libraries, publishing houses, presses – exercised manipulative ideological influence on large socio-cultural communities for the sake of changing their ideological system values.

It is determined the necessity of formation of national-oriented confessional Internet resources of religious and theological literature against to information expansion of ideological religious and cultural principles of the Ukrainian nation existence as an integrated information system, and for the further foundation of the national information security of society.

It is analyzed the role of religious Internet communication in the process of modern information society formation as a knowledge society, determined due to the necessity of efforts actualization of social and communication institutes and state structures in order to form the basic principles of religious information culture, that is the determining factor of key principles formation in interconfessional social dialogue and mutual understanding. The process of formation of a corresponding level of religious tolerance and information culture in society as a set of material and

spiritual achievements of society as an information system that determines its informational consciousness and forms its social memory is defined as an effective factor in establishing interconfessional dialogue by means of Internet communications.

It is described the globalization influence on the nation as an integral information system that increases the threat of national culture losing or its merger with others, loss of national self-identification due to exorbitant influence of cultures of other countries of the world and the mentality of other nations. In the information and communication plan, the religious community as an information system has a group social memory and, accordingly, developed communicative connections that provide transferring group experience as well as on the spiritual level (in the form of certain religious ideas or traditions), and on the material – in the form of relics or sacred books.

On the basis of complex analysis of native religious Christian Internet resources, It is highlighted the main directions of the missionary Internet activity of Christian denominations in Ukraine: the formation of electronic libraries, missionary pilgrimage activities, religious upbringing and education. It is marked the necessity of development of the global information base of national-oriented religious literature, which forms the realization of informational, political, mission-propaganda, educational and ideological functions; provides adherence to the highest achievements of the human spirit, spiritual orientations of the universal scale.

It is determined the functional orientation of the activity of pilgrimage Internet resources: informational one – monitoring of pilgrimage places; missionary – dissemination of knowledge about religious denomination, its history, doctrine, sacred heritage; economic – attracting religiously-pilgrimage tourism money for the needs and development of the religious community. Christian Internet resources aimed at orienting at educational and upbringing functions, mainly, highlighting the key aspects of the missionary, educational and catechetical activities of the religious community.

It is determined the substantive essence of the religious information war as a communicative technology of influence on the mass consciousness with the purpose of radical change of the existing system of religious ideas, values and beliefs of society. Conflictogenny essence of the religious phenomenon, due to relatively clear religious and confessional identification of social subjects and a rigid demarcation division between carriers of different identities, defines religious information wars as one of the most effective means of establishing a religious ideology.

It is characterised the advantages of using propaganda in the system of religious Internet communication over conventional means and technologies of influence on mass consciousness: efficiency, economy, concealment of influence source, complexity of information supply and its perception, dissemination of specially selected information (disinformation), remote nature of influence, possible consequences scale. Religious propaganda, as a form of communication, is aimed at spreading religious ideas and beliefs for influencing public opinion, can have a destructive nature (forming the notion of superiority, «God's choice» of representatives of a certain religious belief, act as a catalyst for social conflicts), and display its constructive meaning (forming in society a system of moral values that form the basis for public dialogue).

Key words: religious communication, religious Internet communication, Christian churches, religious propaganda, missionary activity, missionary propaganda, religious information warfare.

ЗМІСТ

ВСТУП	18
РОЗДІЛ 1. СУТНІСТЬ РЕЛІГІЙНОЇ КОМУНІКАЦІЇ В СУЧАСНОМУ ІНФОРМАЦІЙНОМУ СВІТІ.....	25
1.1. Відображення генези феномену релігійної комунікації у науковій думці	25
1.2. Сутність релігійної комунікації та її функціональна спрямованість..	44
1.3. Феномен віртуальної реальності в контексті релігійної комунікації.....	69
Висновки до першого розділу.....	83
РОЗДІЛ 2. ХРИСТІЯНСЬКА ІНТЕРНЕТ-КОМУНІКАЦІЯ В ЕПОХУ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ	88
2.1. Глобалізаційний вимір християнського Інтернет-проповідництва в інформаційну епоху	88
2.2. Ідейна спрямованість Інтернет-ресурсів християнських церков в Україні	110
Висновки до другого розділу.....	141
РОЗДІЛ 3. РЕЛІГІЙНА ІНТЕРНЕТ-КОМУНІКАЦІЯ В ХРИСТІЯНСЬКІЙ ТРАДИЦІЇ ЯК ЗАСІБ ФОРМУВАННЯ СУСПІЛЬНОЇ СВІДОМОСТІ	144
3.1. Пропаганда як засіб місійної діяльності християнських конфесій	144
3.2. Релігійна Інтернет-пропаганда християнських конфесій у сучасній інформаційній війні.....	159
Висновки до третього розділу.....	176
ВИСНОВКИ	176
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	183

ВСТУП

Актуальність дослідження. Входження людства в епоху інформаційного суспільства характеризується не тільки стрімким розвитком телекомунікаційних систем та інформаційно-комунікаційних технологій, а й зміною суспільного мислення у його інформаційно-комунікаційній складовій, що призводить до збільшення суспільно небезпечних проявів, серед яких – однією з найгостріших проблем світового масштабу є інформаційна експансія, спрямована як проти окремих індивідів, так і націй загалом.

Швидкий обмін релігійно-культурною інформацією, зумовлений динамікою Інтернет-комунікацій, забезпечує активний розвиток інформаційних інтелектуальних культурних ресурсів людства, сприяє міжкультурному діалогу, утвердженню релігійної толерантності. Водночас, означений процес містить і небезпечні прояви, адже інформація, підсилена технічними засобами її фіксації та передачі в просторі й часі, може мати не лише творчу, а й руйнівну сутність, трансформуючи суспільну та індивідуальну свідомість і провокуючи міжкультурні релігійні конфлікти.

Однією з таких загроз є інформаційна війна, яка тісно пов'язана з релігійною сферою в аспекті маніпулювання архетипами суспільної свідомості, що визначають формування ціннісних засад буття соціуму.

В умовах демократизації соціальних процесів сучасного українського суспільства значно зростає інтерес до релігії як суспільного феномену, знімаються ті штучні перепони, що відокремлювали віруючу людину від релігійних цінностей. Нові історичні реалії інформаційного суспільства, зважаючи на те, що сутність феномену релігійної комунікації розкривається у реалізації потреб, прагнень віруючих, світоглядних орієнтирів релігійних громад, змушують релігійні організації до активної роботи у віртуальному просторі. Релігійна Інтернет-комунікація пришвидшує інформаційний обмін, розширює пізнавальні можливості як окремої людини, так і релігійної спільноти загалом, забезпечуючи її ідеологічну цілісність.

Релігійна Інтернет-комунікація перебуває у зоні сакрального, містичного, що робить її одним з ефективних чинників ведення інформаційної війни на всіх етапах історії церкви. Сучасні інформаційні технології створюють можливості для одночасного охоплення релігійними ідеями значної кількості користувачів кіберпростору, забезпечуючи максимальну ефективність пропагандистської діяльності, що зумовлює актуальність проблематики дослідження.

Об'єктом дослідження є релігійна Інтернет-комунікація.

Предметом дослідження є місійна спрямованість християнської Інтернет-комунікації.

Мета дослідження полягає у комплексному релігієзнавчому аналізі та визначенні закономірностей функціонування релігійної Інтернет-комунікації у місійній діяльності християнських церков в Україні.

Досягнення поставленої мети передбачає вирішення таких *завдань*:

- обґрунтувати концептуальні засади розуміння феномену релігійної комунікації у його онтологічному, гносеологічному, аксіологічному вимірах у релігієзнавчій та філософській думці;

- з'ясувати сутність християнської Інтернет-комунікації як складової релігійної комунікації, її змістовні, класифікаційні ознаки та функціональну спрямованість;

- охарактеризувати соціально-психологічні прояви феномену віртуальної реальності в досягненні релігійних феноменів, її переваги та небезпеки у системі релігійної Інтернет-комунікації;

- дослідити вплив глобалізаційних процесів сучасності на християнську Інтернет-комунікацію;

- визначити специфіку ідеологічної спрямованості Інтернет-ресурсів християнських церков в Україні;

- з'ясувати сутність пропаганди як засобу місійної діяльності церкви в християнській історії;

- окреслити напрями релігійної Інтернет-пропаганди християнських конфесій в сучасній інформаційній війні.

Методи дослідження. Об'єкт і предмет дисертації зумовили методологічні засади дослідження, яке має міждисциплінарний характер, виконане на взаємоперетині релігієзнавчої, філософської, соціально-комунікаційної системи знання. Комплексний характер дисертаційної роботи визначив вибір загальнонаукових та спеціальних наукових методів дослідження.

Дисертація ґрунтується на базових принципах і методах академічного релігієзнавства, а саме: наукової об'єктивності, що уможливило багатоаспектне розкриття сутності феномену релігійної комунікації загалом та християнської Інтернет-комунікації зокрема; позаконфесійності і світоглядного плюралізму, які дозволили проаналізувати та порівняти наукові і богословські підходи до розуміння сенсу християнської місійно-пропагандистської діяльності у її ціннісних та антагоністичних проявах; цілісності й системності, які забезпечили осмислення релігійної комунікації як необхідного чинника функціонування інформаційно-комунікаційної системи суспільства; функціонального аналізу, що дозволив розкрити функції християнської Інтернет-комунікації; компаративного аналізу, який застосовувався при дослідженні загального і специфічного у детермінації релігійної комунікації на різних етапах історії християнства.

Окрім означених загальних методів, дисертанткою використані й спеціальні наукові методи: поєднання історичного і логічного способів осягнення сутності релігійних комунікацій; ретроспективний – аналізу релігійних комунікацій в історичному контексті; системно-класифікаційний та описово-аналітичний методи аналізу особливості релігійної Інтернет-комунікації у місійній діяльності християнських церков в Україні.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертацію виконано в межах наукової програми кафедри філософії Житомирського державного університету імені Івана Франка «Випробування людського буття: класичний і посткласичний дискурс» (НДР № 0111U000154).

Наукова новизна одержаних результатів дослідження полягає в здійсненні комплексного релігієзнавчого аналізу феномену релігійної Інтернет-

комунікації як засобу регулювання суспільної свідомості у місійній діяльності християнських церков України в контексті викликів сучасності.

Вперше :

– доведено, що на різних етапах історії християнської церкви релігійна пропаганда виступала дієвим засобом утвердження її ідеології; у сучасному інформаційному суспільстві релігійна Інтернет-пропаганда може мати як деструктивну, так і конструктивну сутність: на конструктивному рівні, за умов забезпечення релігійної неупередженості та позаконфесійності, релігійна пропаганда може сприяти утвердженню традиційних християнських цінностей та моральності суспільства; на деструктивному рівні релігійна пропаганда сприяє утвердженню релігійної ідеології конкретної релігійної спільноти, виступаючи засобом маніпуляції та суспільної конфронтації;

– на основі ретроспективного порівняльного аналізу генези християнської релігійної Інтернет-комунікації обґрунтовано, що релігійний фактор виступив ключовою основою динаміки інформаційно-комунікаційних революцій, де Церква, засобами пропагандистського впливу підконтрольних їй соціально-комунікаційних інститутів – бібліотек, видавництв, преси – здійснювала маніпулятивний ідеологічний вплив на великі соціокультурні спільноти задля зміни їх світоглядної системи цінностей;

– визначено необхідність формування національно-спрямованих конфесійних Інтернет-ресурсів релігієзнавчої та богословської літератури у протидії зовнішній інформаційній експансії світоглядних релігійно-культурних засад існування української нації як цілісної інформаційної системи, та задля подальшого утвердження національної інформаційної безпеки суспільства;

Уточнено:

– сутність релігійної інформації як амбівалентної категорії, що постає невід’ємною складовою функціонування суспільства як цілісної інформаційної системи, де ключові чинники релігійної Інтернет-комунікації розкриваються у контексті різних проявів соціальної взаємодії церкви як соціального інституту з громадами вірян через посередництво інформаційно-комунікаційних структур –

медіа-центрів, електронних бібліотек тощо, що сприяє передачі релігійного досвіду, зміцнення зв'язків між окремими віруючими, релігійними громадами, релігійними організаціями різного віросповідання;

– соціально-психологічний вплив феномену віртуального на суспільну та індивідуальну свідомість у релігійній Інтернет-комунікації: онтологічний вимір віртуальної реальності формує її як актуальну, але не субстанційну, відокремлену від реальності фізичної, водночас, рівноправну щодо неї; віртуальне постає як трансцендентне, неосягненне, як бажане, але нездійснене, що діє на підсвідоме, формує в свідомості віруючого містичні образи та є дієвим засобом психологічного впливу;

– роль релігійної Інтернет-комунікації на шляху становлення сучасного інформаційного суспільства як суспільства знань, зумовленого необхідністю актуалізації зусиль соціально-комунікаційних інститутів задля формування основних засад релігійної інформаційної культури, що постає визначальним фактором реалізації міжконфесійного суспільного діалогу та взаєморозуміння.

Отримали подальше обґрунтування:

– усвідомлення напрямів трансформації функціональної спрямованості релігійної Інтернет-комунікації як складової соціально-комунікаційної системи суспільства та дієвого механізму формування системи моральнісних засад суспільних взаємовідносин;

– дослідження форм, засобів та методів місійно-пропагандистської діяльності християнських церков в Україні в контексті викликів сучасності.

Теоретичне значення дослідження. Основні положення дисертації розширюють і поглиблюють дослідницьке поле релігієзнавчої науки про сутність місійної та місійно-пропагандистської зумовленості релігійної Інтернет-комунікації християнських церков, її структурно-функціональні особливості, вплив інформаційних технологій на специфіку застосування релігійної пропаганди у сучасному глобалізованому світі. Робота розширює релігієзнавче знання щодо сутності релігійних комунікацій у сучасній інформаційній реальності. Для вітчизняної релігієзнавчої науки здійснене

дослідження є важливим, оскільки сприятиме поглибленому аналізу впливу динаміки розвитку сучасних інформаційних технологій на релігійні чинники функціонування суспільства як цілісної інформаційної системи в контексті глобалізаційних викликів сучасності.

Практичне значення дослідження. Отримані наукові результати поглиблюють теоретичні дослідження в релігієзнавчій галузі і мають науково-теоретичне та навчально-методичне значення. Матеріали дисертаційного дослідження можуть бути використані при підготовці навчально-методичних посібників із релігієзнавства, історії релігії, а також у викладанні нормативних курсів з дисциплін релігієзнавчого спрямування.

Особистий внесок здобувача. Дисертація є самостійною науковою аналітичною роботою. Основні опубліковані праці дисертанта за темою кандидатської дисертації написано без співавторів. Висновки і положення, що мають наукову новизну, отримані і сформульовані на основі власних досліджень автора.

Апробація результатів дисертації. Основні положення й висновки дисертації обговорювались на наукових семінарах та засіданнях кафедри філософії Житомирського державного університету імені Івана Франка й пройшли апробацію на низці наукових конференцій, зокрема: Міжнародна наукова конференція «Дні науки філософського факультету – 2013» (Київ, 2013); Міжнародна наукова конференція «Дні науки філософського факультету – 2014» (Київ, 2014); IV Міжнародна науково-теоретична конференція «Толерантність як соціогуманітарна проблема сучасності» (Житомир, 2015); Всеукраїнська науково – теоретична конференція з міжнародною участю «Філософія, релігія та культура у глобалізованому світі» (Житомир, 2015); Міжнародна науково-практична конференція «Історія, проблеми та необхідні умови становлення громадянського суспільства в Україні» (Львів, 2016); XXXIII Міжнародна науково-практична конференція «Наука та інновації» (Чернівці, 2016); Міжнародна наукова конференція «Дні науки філософського факультету – 2016» (Київ, 2016); VII Щорічна студентська конференція

«Студентська наука в духовній школі» (Київ, 2016); VII Міжнародна науково – практична конференція «Актуальні питання, проблеми та перспективи розвитку гуманітарного знання у сучасному інформаційному просторі: національний та інтернаціональний аспекти» (Монреаль – Северодонецьк 2016); Міжнародна наукова конференція «Другі Танчерівські читання «Спадщина Аристотеля та аристотелізм в історії релігієзнавчої думки» (Київ, 2016); Всеукраїнська наукова конференція «Українське православ'я на шляху самовизначення, єдності та конституювання» (Черкаси, 2016); IX Міжнародна науково – практична конференція «Духовна та світська освіта: історія взаємин – сучасність – перспективи» (Київ, 2017); VIII Щорічна студентська конференція «Студентська наука в духовній школі» (Київ, 2017); Міжнародна наукова конференція «Дні науки філософського факультету – 2017» (Київ, 2017); Міжнародна науково – теоретична конференція: «Глобалізований світ: випробування людського буття» (Житомир, 2017); IX Щорічна студентська конференція «Студентська наука в духовній школі» (Київ, 2018); Наукова конференція «Київські філософські студії – 2018» (Київ, 2018); X Міжнародна науково-практична конференція «Духовна та світська освіта: історія взаємин – сучасність – перспективи» (Київ, 2018); Міжнародна наукова конференція «Києво-Печерська Лавра – Афон – Єрусалим: єдність крізь століття» (Київ, 2018).

Публікації. Концептуальні положення та результати дисертаційного дослідження викладені у 20 публікаціях, з яких 5 статей у фахових виданнях України, 1 – у закордонному періодичному виданні, 14 – у наукових журналах та матеріалах наукових конференцій.

Структура та обсяг роботи зумовлені специфікою об'єкта аналізу та логікою дослідження. Структурно дисертація складається зі вступу, трьох розділів, висновків та списку використаних джерел та літератури (395 найменувань). Основний обсяг дисертації становить 182 сторінки, а з урахування бібліографії 217 сторінок.

РОЗДІЛ 1. СУТНІСТЬ РЕЛІГІЙНОЇ КОМУНІКАЦІЇ В СУЧАСНОМУ ІНФОРМАЦІЙНОМУ СВІТІ

1.1. Відображення генези феномену релігійної комунікації у науковій думці

Проблема ролі релігійної Інтернет-комунікації у місійній діяльності християнських церков в Україні знаходиться на взаємоперетині релігієзнавчого, філософського та соціально-комунікаційного дискурсів, що зумовило групування джерел у кілька логічних блоків, та уможливило їх комплексний аналіз.

До першого блоку відносимо праці, у яких охарактеризовано сутнісні ознаки релігійної комунікації та її функціональну спрямованість.

До другого блоку належать дослідження, присвячені питанням релігійно-філософського осмислення проблеми місця і ролі релігійних комунікацій у соціально-комунікаційній системі суспільства.

Третій блок утворюють наукові публікації, монографії, присвячені аналізу соціально-комунікаційної зумовленості розвитку сучасного глобалізованого світу загалом та ролі релігійного фактору у його становленні зокрема.

До четвертого блоку увійшли наукові розвідки з конкретних аспектів прояву релігійних комунікацій та їх пропагандистської спрямованості.

Християнська Інтернет-комунікація за своєю етико-релігійною спрямованістю базується на теоретичній спадщині представників ранньої, середньої і пізньої патристики (II – VIII ст.: Ориген, Климент Олександрійський, Василій Великий, Григорій Богослов, Григорій Нісський, Псевдо-Діонісій Ареопагіт, Августин Блаженний, Боецій, Іоанн Дамаскін, які є представниками як східної, так і західної гілки християнства).

Християнські теологи і філософи періоду раннього Середньовіччя залишили свої дослідження проблем мовної діяльності і мови як її знаряддя. В означений період функції мови визначаються через її здатність відкривати іншому свої думки, навчати і відображати інформацію в своїй пам'яті. Мова виступає засобом об'єктивації, пізнання світу. В означену епоху авторитет ораторського мистецтва у суспільстві залишався досить високим: на зміну античній риториці, що базувалась на цивільному та судовому красномовстві, приходить гомілетика – мистецтво церковної проповіді, що підтримується авторитетом церкви, що знайшло своє відображення у творчості Августина Аврелія [3].

У Антонія Великого [6] мистецтво комунікації слугує для духовних настанов послідовників, а у листах та повчаннях Василя Великого [43] розкритий моральний зміст різних рівнів релігійної комунікації – сутність молитви як спілкування з вищою Божественною сутністю, етичний зміст міжособистісної комунікації та моральнісні засади пастирських настанов.

Сутність християнської гомілетики як мистецтва пастирського красномовства знаходить своє відображення у кожному з християнських напрямів. Православні богослови акцентують увагу на богонатхненності проповіді (Аверкій (Таушев) [4], Кіпріан (Керн) [12], Олександр Мень [195], Філарет (Гумілевський) [335], Віктор (Мамонтов) [191] тощо). У теоретика православного богослів'я П. Флоренського [343] представлені ідеї щодо осмислення сутності вербальної та невербальної систем в християнській комунікації, який вважає, що католики – люди зорового типу, протестанти – слухового. Православ'я ж є гармонійною рівновагою зорового та слухового типу, тому в православ'ї спів поєднується з живописом. Зрозуміло, що такий погляд зумовлений, передусім, конфесійною належністю самого мислителя, та все ж він не позбавлений теоретичного обґрунтування.

Для з'ясування сутності проблематики дисертаційного дослідження особливе значення мали документи Католицької Церкви про пресу, радіо, телебачення, Інтернет та інші медіа [239].

Інформаційно-комунікаційні трансформації сучасного глобалізованого суспільства здійснюють кроки у напрямі формування соціальної доктрини православної церкви в Україні. В «Основах соціальної концепції УПЦ» у розділі XVI під назвою «Міжнародні відносини. Проблеми глобалізації та секуляризму», зазначено, що: «Глобалізація має не тільки політико-правовий, а й економічний та культурно-інформаційний виміри.... виклик глобалізації вимагає від сучасного суспільства гідної відповіді, заснованої на турботі про збереження мирного й пристойного життя для всіх людей у поєднанні з прагненням до їхньої духовної досконалості..... потрібно досягти такого світового порядку, який будувався б на засадах справедливості й рівності людей перед Богом, виключав би пригнічення їхньої волі національними або глобальними центрами політичного, економічного та інформаційного впливу» [316].

В одному з документів УПЦ КП – Декларації Помісного Собору УПЦ КП «Про духовне відродження українського суспільства в умовах глобалізації світу», акцентується увага на проблемі людини та її ролі в сучасному глобалізованому світі. Зазначено, що: «Однією зі сторін глобалізаційного процесу є намагання з допомогою різних соціальних нововведень збільшити контроль за життям людини, надати можливість державним і наддержавним органам мати доступ не тільки до публічного, але й до приватного життя члена суспільства» [70].

Зокрема, в «Основах соціального вчення Церкви християн Адвентистів Сьомого Дня в Україні» зазначено, що глобалізація створює єдиний інформаційний простір у світі, відбувається розширення економічних, наукових та культурних зв'язків, що веде до прискорення руху історії [40].

Теоретичним підґрунтям наукового аналізу стали публічні виступи в ЗМІ та публікації очільників християнських церков – митрополита Володимира (Сабодана) [197], митрополита Онуфрія (Березовського) [69], митрополита Філарета (Денисенка) [301], Папи Івана Павла II [115], Папи Франциска [238], верховного архієпископа Любомира (Гузара) [186], верховного архієпископа

Святослава (Шевчука) [50], архієпископа Ігоря (Ісиченка) [290], митрополита Макарія (Малетича) [199], старшого єпископа Всеукраїнського союзу церков християн віри євангельської Михайла Паночко [236], щодо їх оцінки ролі Інтернет-комунікацій у сучасній місійній діяльності.

Питання релігійних комунікацій у різних аспектах їх прояву знаходиться у фокусі сучасних релігієзнавчих та соціально-комунікаційних досліджень. Основний вектор аналізу феномену релігійних Інтернет-комунікацій сформований на основі наукових розвідок І. Богачевської [30], О. Задоянчук [98], С. Козиряцької [131], [132], М. Петрушкевич [245], [246], Є. Юнусової [366]. Зокрема, для з'ясування сутності вертикальної системи релігійних комунікацій має суттєвий вплив аналіз християнської наративної традиції, представлений у дисертаційному дослідженні І. Богачевської [30].

Комплексний аналіз особливостей сприйняття УПЦ в засобах масової інформації України представлений у дисертаційному дослідженні О. Задоянчук [98]. У результаті детального розгляду явищ віртуалізації та медіатизації релігії авторкою було виокремлено їх спільні та відмінні риси. Спільними рисами є форми прояву віртуалізації та медіатизації, що можуть бути представлені в релігії, культурі, мистецтві тощо; вони є процесами, що характеризують розвиток суспільства в XXI столітті; безпосередньо пов'язані з активним використанням ЗМІ в релігійній сфері та інформатизацією суспільства; віртуалізація релігії, медіатизація релігії не замінює традиційні форми комунікації в православній церкві – вони є реакцією на вимогу часу. Як відмінну рису О. Задоянчук справедливо визначає ширший зміст медіатизації. Головними відмінностями у сприйнятті УПЦ у світських та релігійних засобах масової інформації авторка виділяє те, що автори матеріалу світських медіа частіше прагнуть впливати на реципієнтів на когнітивному рівні (логічному, критичному, аналітичному), тоді як конфесійні видання демонструють вплив більшою мірою на афектному рівні (ціннісний, чуттєвий).

Сутнісні ознаки українських християнських видань розкриті у монографічному дослідженні С. Козиряцької [132]. Зокрема, визначаючи роль

Інтернету в релігійній комунікації християнських конфесій України, авторка зазначає, що церковні об'єднання всіх християнських конфесій – єпархії, парафії, монастирі, навчальні заклади активно створюють свої сайти, завдяки чому вибудовується своя інформаційна політика. До означеного процесу долучено соціальні мережі та блогосферу як для презентації літератури конфесійного спрямування, так і місіонерської роботи. Погоджуємось з позицією С. Козиряцької, що представленість конфесій у Всесвітній мережі в умовах сьогодення не обмежується лише офіційними сайтами церков, адже йде активне освоєння кіберпростору, результатом якого є відкриття сайтів єпархій, монастирів, а також реалізація активної комунікації через блоги й соціальні мережі.

Особливості вияву комунікаційної функції релігії у християнських конфесіях проаналізовані у дисертаційному дослідженні М. Петрушкевич [245]. Серед іншого, у дослідженні розглядається проблема зв'язку засобів передачі інформації та особливостей побудови систем комунікації християнських конфесій; аналізуються зміни конфесійної комунікації під впливом сучасних інформаційних технологій, особливості сприйняття конфесійної комунікації, зміни у свідомості віруючих. Авторка зазначає, що основними джерелами інформації про різні віросповідні особливості конфесій у сучасному світі є, передусім, засоби масової інформації, релігійна література та зустрічі з місіонерами, однак поступово втрачається роль традиційних храмових форм релігійної комунікації [245, с. 3].

Аналізу сутності релігії як «комунікативно-парадигмальної» моделі комунікації в культурі присвячено дисертаційне дослідження Є. Юнусової [366]. Зокрема, авторка пропонує наступні моделі релігійної комунікації – дві моделі вертикальної комунікації: теїстична модель, що позначає рух Бога назустріч людині і отримує своє здійснення в модусі одкровення, та антропологічна модель, яка втілює рух людини назустріч Богу і здійснюється в модусі молитви: і, три моделі горизонтальної комунікації, а саме:

міжособистісна (Я та Інший), соціальна (Я та співтовариство) та міжконфесійна модель (спільнота та спільнота) [366, с. 16].

Для розкриття окремих аспектів прояву релігійних Інтернет-комунікацій у дисертаційному дослідженні використані наукові розвідки Л. Виговського [45], Л. Гарас [61], В.Заболотної [97], К. Лученко [183]. Зокрема, механізми формування оптимізації відносин влади і релігійних інституцій на шляху пошуку суспільного діалогу розкриті у дисертаційному дослідженні Л. Гарас [61]. Авторка підкреслює, що діалог між державою та релігійними організаціями, та релігійна толерантність у комунікації між різними конфесіями виступає передумовою суспільної злагоди, що сприяє гармонізації соціально-політичних негараздів і стабілізації оточуючої соціальної дійсності [61, с. 14].

Серед завдань дисертаційного дослідження Л. Виговського стала позиція про вплив постмодерну на процес трансформації змісту та форм функціонування релігійного комплексу в сучасних умовах [45, с. 26].

Регулятивний потенціал духовно-етичних цінностей в умовах глобалізації розкритий у дисертації В. Заболотної [97].

Роль Інтернету в інформаційно-комунікаційній діяльності православних церков проаналізовано у наукових розвідках К. Лученко [183].

Підтримуючи означених авторів у висновках їх досліджень, варто зазначити, що проблема місійної та місійно-пропагандистської спрямованості сучасних релігійних Інтернет-комунікацій залишається поза увагою науковців, що і зумовлює проблематику означеного дисертаційної роботи.

Другий блок досліджень, представлених у дисертації, присвячений особливостям прояву релігійних Інтернет-комунікацій у соціально-комунікаційній системі суспільства.

У сучасній західноєвропейській філософській думці теоретичне обґрунтування реалізації різних аспектів соціальних комунікацій розкрито у дослідженнях Ю. Габермаса [378]. Активний аналіз сутності комунікації, місця релігійних комунікацій в системі соціальних комунікацій та їх класифікаційних характеристик здійснюється у російській науковій думці, зокрема,

заслужують уваги ідеї С. Борисенєва [37], М. Василика [218], Є. Зарецької [101], В. Конецької [137]. Означені автори дотримуються позиції, що комунікація постає явищем системним, структурним, соціальним, історичним, психологічним тощо, відповідно, вона є важливим чинником в формуванні та розвитку суспільних відносин. Не існує суспільства без комунікації, вона є тим процесом, який і забезпечує утворення суспільства. Зокрема, В. Конецька підкреслює значення комунікації як основного засобу суспільної взаємодії, визначаючи її як інтерсуб'єктивний процес конституювання значень, шляхом формування спільності уявлень для двох і більше суб'єктів на основі їхньої взаємної угоди.

Серед українських науковців означена проблематика розкрита у наукових та науково-методичних розробках Ф. Бацевича [18; 19], В. Ільганаєвої [117], С. Квіта [125], Ю. Косенка [140], І. Ломачинської [154], Г. Почепцова [251; 252; 253; 254], В. Різуна [285; 286], О. Холода [346; 347].

З позицій Г. Почепцова [253], комунікація дозволяє синхронізувати життя суспільства у часі та просторі. Автор виділяє основні пропагандистські комунікаційні стратегії та наголошує, що комунікація дозволяє створювати елементи єдиного організму з існуючих індивідуальних ситуацій, об'єктивно відображаючи сучасний стан розвитку людства.

С. Квіт [125], аналізуючи масову комунікацію глобального суспільства, визначає тенденцію до появи нових форм для самовираження людини, звільнення її ресурсів через нові можливості інформаційних технологій та об'єднання у мережні суспільства, групи, течії навколо суспільних інтересів, потреб та прагнень; переходу від монологу до діалогу в соціумі.

Серед сучасних російських науковців для розкриття змісту дисертаційного дослідження були використані висновки дисертаційного дослідження І. Істоміної [113] щодо комунікативної специфіки сучасної православної проповіді.

Питання православного проповідництва розкриті і в українських науковців, зокрема, зазначеній проблематиці присвячено наукові розвідки М. Кашуби

[124], а тенденції та перспективи розвитку проповіді в українському православ'ї представлені у Ю. Мельничук [194].

Аналіз проблеми використання засобів масової інформації в діяльності протестантських церков в Україні здійснений на основі наукових публікацій В. Докаша [79], І. Любащенко [185], О. Слис [217]. Різним напрямом протестантської комунікації присвячені дослідження М. Балаклицького [14]. Для розкриття проблематики дисертаційної роботи особливе значення має аналіз місця протестантської журналістики у гармонізації суспільного життя. У монографії автор визначає правдивість як головну перевагу і мету християнської журналістики.

Різні форми представлення релігії у мас-медіа проаналізовані у наукових та науково-методичних публікаціях А. Бойко [34; 35].

Трансформація мовних форм релігійної культово-богослужбової діяльності розкрита у Н. Мечковської [196], яка зазначає, що з погляду семіотики, мова і релігія – це дві самотні знакові системи, що володіють своїм змістом і своїм способом передачі цього змісту. Авторка виокремлює наявні у кожній релігії два головних напрями комунікації: вертикальний (від Бога через пророка (наставника, священика) до людей)) та горизонтальний (комунікація у межах релігійної громади) рівні.

З точки зору В. Лубського [119], релігійна комунікація охоплює різні процеси взаємодії: спілкування, соціалізацію, розвиток зв'язків між окремими віруючими, між релігійною громадою і духовенством, між релігійними організаціями різного віросповідання.

Третій блок досліджень обіймають наукові розвідки, присвячені аналізу релігійно-комунікаційної зумовленості розвитку сучасного глобалізованого світу. Варто підкреслити, що формування системи релігійної Інтернет-комунікації є логічним наслідком активного розвитку сучасного інформаційно-комунікаційного суспільства, що потребує уваги до досліджень, зорієнтованих на аналіз соціально-комунікаційної складової сучасних соціальних трансформацій. Для аналізу сутності релігійних Інтернет-комунікацій як

логічного результату генези інформаційно-комунікаційної революції, у дисертаційному дослідженні використані ідеї Д. Белла [22; 23], З. Бжезінського [374], П. Дракера [377], М. Маклюєна [384; 385; 386; 387].

Серед вчених, що поділяють ідею виникнення нового суспільства, заслуговує на особливу увагу позиція засновника теорії постіндустріалізму Д. Белл [22]. Перехід до «постіндустріальної або інформаційної ери» Д. Белл пов'язує з третьою технологічною революцією, яка основана на чотирьох новаціях: заміна механічних, електричних та електромеханічних систем на електронні; перетворення інформації в цифрову форму; мініатюризація; активне використання програмного забезпечення.

З розвитком електронних засобів масової інформації, інформаційних технологій та удосконаленням комп'ютерної техніки в комунікативістиці і соціології, розширюється поле наукової дискусії щодо функцій засобів масової інформації, ролі інформації в житті суспільства та ключових тенденцій побудови інформаційного суспільства. Основні ідеї щодо становлення сучасної інформаційної цивілізації розкриті М. Маклюєном [385], який виявив, що в сучасну інформаційну епоху не тільки телевізійне сприйняття, але і вся життєдіяльність соціуму здійснюється за принципом мозаїчного резонансу: засобами масової інформації і комп'ютерів ... формується так зване «глобальне село». У сучасному інформаційному суспільстві політична та економічна боротьба поступаються боротьбі за доступ до інформаційних ресурсів, що призводить до переходу військових протистоянь у інформаційний простір. Враховуючи домінантне значення інформації в сучасному світі, М. Маклюєн влучно зазначив, що істинно тотальна війна – це війна, що здійснюється за допомогою інформації.

П. Дракер у своїй концепції інформаційного суспільства співвідносить суспільний прогрес з трьома етапами змін ролі знання в суспільстві: перший етап пов'язаний із застосуванням знань для розробки знарядь праці, технологій і організації промислового виробництва; другий етап суспільного розвитку –

застосування знань до процесів організованої трудової діяльності; на третьому (сучасному) етапі знання стають основною умовою виробництва [377].

Про роль інформаційних технологій у розвитку постіндустріального суспільства наголошував З. Бжезінський [374], що сформував концепцію так званого «технотронного суспільства», і зазначив, що це інше суспільство, ніж суспільство «індустріальне», яке базується на старій машинній техніці і пануванні механіки. Новітня техніка, досягнення радіоелектроніки, прогрес в засобах комунікації здійснюють визначальний вплив на всі сторони соціального життя.

Теоретичною основою аналізу сучасних Інтернет-комунікацій як своєрідної знакової реальності стали ідеї, розкриті у працях М. Постера [389] та Ж. Бодріяра [32]. Зокрема, М. Постер [389] стверджує, що поширення інформаційних технологій (отже, і електронного способу обміну інформацією) справило глибокий вплив на наш спосіб життя, на те, що ми думаємо про самих себе, на нашу «мережу соціальних зв'язків». Розвиваючи свою думку, він запропонував власну модель змін в суспільстві, засновану на різних способах (модусах) «обміну символами» (усного, письмового та електронного обміну повідомленнями). У означеному дисертаційному дослідженні розкривається, як одна з домінантних, ідея символічності релігійної Інтернет-комунікації.

Про небезпеки нової інформаційно-комунікаційної реальності зазначає Ж. Бодрійяр [32], який увів термін «симулякр» для позначення специфічного режиму конститування, сприйняття і відтворення знакових комплексів наявної культури. Симулякри – це образи, що поглинають та витісняють реальність, тому існує певний стан цивілізації, коли симулякри вже не утворюють якусь окрему сферу знакових реальностей, але стають тотальним і всезагальним режимом функціонування будь-якої знаковості як такої – незалежно від її походження і первісного змісту [32, с. 6 – 7]. Подієвість, яка творить сучасну історію – це дискретна сукупність особистісних зусиль людей, яким вдається вийти за межі симулякрів, – означена теза стала основою аналізу знакової природи релігійних Інтернет-комунікацій.

Для аналізу сутності християнських Інтернет-комунікацій як логічного результату розвитку комунікаційних технологій інформаційного суспільства важливе значення мали наукові підходи Й. Масуди [383], Е. Тоффлера [392; 393; 394; 395], М. Кастельса [375], Ф. Уебстера [333]. Зокрема, варто зазначити, що серед визначень інформаційного суспільства найбільш вдалим можна вважати те, що введене у науковий обіг Й. Масудою [383], який стверджував, що інформаційне суспільство – це суспільство, яке зростає і розвивається в колі інформації і призводить до загального процвітаючого стану людської інтелектуальної креативності замість багатого матеріального споживання. Цінність досліджень Й. Масуда для розкриття сутності релігійних Інтернет-комунікацій полягає в тому, що він визначив основні характеристики інформаційного суспільства, які можливо охарактеризувати наступним чином: перехід до існування людства у глобальному інформаційному просторі; світовий симбіоз людства і природи; вихід людства на космічний рівень свідомості. Й. Масуді належать сім принципів концепції «глобальної комп'ютопії», серед яких два з яких стосуються політико-правової сфери, а ще один – сфери етики і моралі.

Суттєвий внесок у розвиток ідей нового інформаційно-комунікаційного суспільства внесла концепція Е. Тоффлера [394], який виділяє в історії цивілізації три хвилі: перша хвиля – аграрна (до XVIII ст.); друга – індустріальна (до 1950-х рр. XX ст.); третя – пост- або суперіндустріальна (починаючи з 1950-х років). Е. Тоффлер описує процес відмирання індустріальної цивілізації в термінах «техносфери», «соціосфери», «інформаційної» і «владної сфери», показує, які кардинальні зміни в сучасному світі переживає кожна із означених сфер.

Як зазначалося, релігійна Інтернет-комунікація постає логічним наслідком сучасної інформаційно-комунікаційної революції і є невід'ємною складовою мережових Інтернет-комунікацій, зміст яких розкритий у концепції «мережового суспільства», розробленій М. Кастельсом [375]. Головний аргумент М. Кастельса полягає в тому, що «інформаційна епоха» передусь

формуванню нового інформаційного суспільства, яке виникає завдяки швидкому розгортанню мережі комп'ютерних інформаційних технологій і в функціонуванні якого провідне значення мають інформаційні потоки. Серед іншого, М. Кастельс зазначає, що перебування в мережі – умова повноцінної участі в житті сучасного суспільства.

Водночас, активний розвиток сучасного інформаційного суспільства несе в собі не лише позитиви. Зокрема, Ф. Уебстер [333] наголошує на небезпеках маніпулятивного впливу Інтернет-технологій на масову свідомість.

У вітчизняній науковій думці аналіз проблеми інформаційного суспільства представлений у дисертаційних дослідженнях В. Скалацького [308], А. Колодюка [134], О. Маруховського [193].

Глобалізаційний вимір сучасних суспільних трансформацій розкритий у дослідженнях зарубіжних науковців – С. Гангтінгтона [60] І. Ільїна [109], М. Чешкова [359]. Серед українських науковців варто відмітити дослідження О. Білоруса [26].

Основні проблеми релігійного розвитку в епоху глобалізації розкриті у дослідженнях провідних українських релігієзнавців – В. Єленського [94; 95], А. Колодного [5], О. Сагана [287; 288; 289], П. Сауха [293; 294; 295; 296], Л. Филипович [336; 337; 338]. Особливої уваги заслуговують дослідження Л. Филипович, присвячені вітчизняній релігійній Інтернет-комунікації.

На проблемах реалізації теорії мультикультуралізму акцентують увагу П. Саух та Ю. Саух [295], зазначаючи, що міжкультурна комунікація, побудована на концепції полікультурної освіти, зумовлює особливе комунікаційне поле смислового перетину. У процесі спілкування з «Іншим» і його культурою, проявляється взаємодія індивіда з соціально зумовленими ролями, цінностями, нормами і звичаями, установками та очікуваннями, які особистість повинна вибирати і репродукувати, щоб досягти ідентичності в складному процесі взаємного визнання. Соціальний запас знань, отриманий людиною в процесі міжкультурної комунікації, виступає умовою прийняття і розуміння «Іншого».

Релігійні Інтернет-комунікації (в залежності від цілей комунікантів та реципієнтів) можуть мати як конструктивну, так і деструктивну спрямованість: з одного боку, вони сприяють утвердженню релігійної ідентичності, з іншого – можуть виступати дієвим засобом розпалювання релігійних конфліктів. Феномен ідентичності (зокрема, і релігійної) у контексті глобалізаційних викликів сучасності розкритий у монографічному дослідженні М. Козловця, який акцентує увагу на небезпеці розмивання національної (громадянської) солідарності під натиском сепаратистських домагань – етнічних, релігійних співтовариств [133, с. 137]. Феномену релігійної ідентичності присвячено дисертаційне дослідження І. Папаяні [237, с. 12], який зазначає, що в процесі формування власної релігійної ідентичності, індивід розгортає певний конструкт, завдяки якому визначає власне місце в просторі загальної суспільної дії (макрорівень), та розуміє власне «Я» на індивідуальному рівні (мікрорівень).

Провідні українські дослідники-релігієзнавці наголошують на складності проявів феномену релігійних комунікацій у сучасному глобалізованому світі. Зокрема, А. Арістова [10, с. 6] аналізує природу та динаміку релігійних конфліктів у сучасну епоху, зазначаючи, що «фактори глобалізаційного порядку зумовили ескалацію релігійної напруги на різновіддалені сегменти взаємозалежного світу».

Глобалізаційний чинник релігійних конфліктів розкритий і у дисертаційному дослідженні Д. Шумунової [364]. Авторка наголошує на тому, що процеси глобалізації як різновиду соціальної трансформації і подальший розрив певної конкретної культурної парадигми, що відбувається з одночасною кризою ідентифікації, провокує конфліктогенні ситуації у релігійній сфері.

Четвертий блок досліджень присвячений конкретним проблемам реалізації пропагандистського впливу шляхом залучення сучасних релігійних Інтернет-комунікацій.

Відповідно до завдань дослідження, для характеристики соціально-психологічних проявів феномену віртуальної реальності у осягненні релігійних

феноменів, її переваг та небезпек, використовувались дослідження провідних вітчизняних та зарубіжних науковців в означеній галузі.

У філософській думці галузь дослідження віртуального охоплюється двома споконвічними філософськими питаннями: про вирішення протиріччя між абсолютним становленням і незмінним Буттям, та про зв'язок унікального й універсального, що має здатність до осягнення в афективних і трансцендентних станах людини.

У західній філософській думці віртуальне як наукова проблема стала об'єктом уваги у дослідженнях Д. Белла [22], М. Кастельса [123], Н. Лумана [180], Р. Барта [16], Ж. Бодрійяра [32]. Проблема віртуальної реальності актуалізована у працях російських науковців А. Бодрова [33], П. Браславського [38], А. Воронова [56], Р. Вилкова [57], О. Єлхової [88], А. Заморкіна [100], Д. Іванова [105], А. Кирилової [127], Є. Ковалевської [129], І. Корсунцева [139], В. Ладова [145], А. Малишко [190], Н. Носова [209], М. Опєнкова [214], С. Орехова [215], Є. Таратути [322], А. Фандєєвої [334], С. Хорунжого [350]. Зокрема, у роботах російських дослідників віртуальної реальності увага зосереджується на питаннях історичних засад становлення феномену віртуальної реальності, категорій співвідношення понять «віртуальне» і «реальне» у філософській думці, позитиви та небезпеки віртуального для людини.

Серед українських дослідників означена проблематика стала об'єктом наукової уваги у Я. Башманівської [20; 21], П. Богачевського [31], О. Каріної [121], О. Кирницького [128], Т. Лугуценко [178], М. Пальчинської [232; 233], Є. Уханова [331].

Зокрема, Я. Башманівська [21, с. 84], аналізуючи феномен самотності в епоху глобалізації, зазначає, що втеча у віртуальну реальність постає ілюзорним виходом із соціального (реального) світу, який не надто привабливий своєю жорстокістю та випробуваннями. Можемо стверджувати, що у означених чинниках віртуальна реальність виконує функції, ідентичні релігії, а саме – комунікаційну та компенсаторну.

Для аналізу сутності феномену віртуального у релігійній комунікації суттєвим став висновок П. Богачевського про те, що аналіз ситуації, коли свідомість людини є віртуальним проміжком між реальністю-середовищем та реальністю-тілом, включеним в це середовище, дозволяє стверджувати, що віртуальність тут виявляється умовою збереження свідомістю людини цілісної картини світу [31, с. 13].

Зокрема, О. Каріна наголошує, що «віртуальна реальність відіграє роль нагадування про існування забуття буття у формах його представлення і, таким чином, є умовою пошуку істини. Зв'язки між елементами віртуальної реальності не локалізуються, простір і час знаходяться в процесі постійної зміни, каузальні відношення порушуються» [121, с. 13].

Т. Лугуценко [178], серед іншого, акцентує увагу на антропологічних константах культурної самореалізації та самоідентифікації особистості у просторі віртуального. Зокрема, інформаційно-комунікативне середовище, що безпосередньо впливає на самоідентифікацію особистості, авторка розглядає як «квазісоціум» – особливий тип соціокультурного простору, у якому людина може проявити антропологічні константи – цілісність, відвертість, свободу, творчу активність тощо.

Є. Уханов [331, с. 8] акцентує свою увагу на віртуальному просторі мережевих комунікацій, зазначаючи, що специфіка комп'ютерної, мережевої віртуальної реальності як динамічного незавершеного середовища, розташованого в зоні медіації, взаємозалежностей і взаємодій людини та світу, створеної інформаційними технологіями, полягає в тому, що знаки, які формують цей тип віртуальної реальності, є симулякрами. Унаслідок цього у віртуальній реальності сполучаються суперечливі тенденції: високий рівень креативності та загроза заміщення реальності екранним світом.

Аналіз пропагандистських стратегій маніпулювання суспільною свідомістю у системі християнських Інтернет-комунікацій зумовив необхідність звернення до досліджень Г. Лебона [147], С. Московічі [203], Г. Тарда [323], Г. Блумера [29], Е. Карнетті [122], С. Сігеле [306], А. Назаретяна

[204]. У роботі над дисертаційним дослідженням до наукового аналізу залучались також праці фундаторів психологічного напрямку світової філософської думки, що дало змогу проаналізувати феномен релігійної комунікації крізь призму сприйняття її окремою особистістю, а саме: В. Джемса [71], З. Фрейда [344].

Г. Лебон [147], класифікуючи види натовпів, виділяє релігійно спрямовану секту як однорідний натовп, що поєднаний спільністю вірування, хоча і має різний професійний склад, виховання та середовище існування. С. Московічі [203], визначаючи сутнісні особливості пропагандистських стратегій навіювання, визначає церемоніал як передумову колективного гіпнозу.

Спільною рисою людських спільнот, що визначають їх прагнення руху до певної мети, з точки зору Г. Тарда, є наслідування. Зокрема, він указує, що «взаємне наслідування, коли основою його слугують схожі переконання і, особливо, подібні психологічні стани, є справжнім зусиллям інтенсивності, властивой цим переконанням і цим станам, у кожного з тих, хто їх переживає одночасно з іншими» [323, с. 167]. Але якщо наслідування у групі є усвідомленим, то у натовпі, який керується емоціями, наслідування є несвідомим, некерованим, і тому небезпечним.

Проблема масової поведінки, серед інших, стала темою досліджень американського соціолога Г. Блумера [29, с. 535]. Автор зазначає, що у натовпі індивіди постійно несвідомо взаємодіють один з одним, ірраціонально навіюючи один одному певну ідею, подану ззовні лідером чи маніпулятором, тому вчинок чи дія завжди передує його раціональному осмисленню. Е. Карнетті [122, с. 315] характеризує натовп як масу відкриту і масу закриту, що відповідає релігійній групі, тому для великих світових релігій характерним є прагнення до закритої маси, яка краще зберігає свої якісні показники під тиском зовнішнього впливу та піддається відповідному управлінню.

У С. Сігеле [306] натовп постає як деструктивне явище, кероване вмілим маніпулятором, у якому індивід, завдяки своїй анонімності, здатний на будь-які (навіть злочинні) вчинки.

Російський дослідник А. Назаретян [204] характеризує масову свідомість через аналіз феномену циркулярної реакції, яку визначає як передачу емоційного стану на психофізіологічному рівні контакту між організмами; як наслідок – зникають індивідуальні розбіжності, знижується роль особистісного досвіду та здорового глузду.

Феномен віртуальної реальності в конкретних ситуаціях його прояву взаємопов'язаний з інформаційною війною як ефективною комунікативною технологією впливу на масову свідомість, що активно-використовується у релігійно-пропагандистській діяльності. Поняття «інформаційна війна» є синтетичним, адже увібрало у себе ряд явищ історичного розвитку людства, що знаходили свою реалізацію у різних рівнях комунікативної взаємодії мас, народів, соціальних груп. Ключовим визначенням, що формує подальші наукові узагальнення поняття «інформаційна війна», є теза давньокитайського мислителя Сунь-Цзи: «війна – це шлях омани» [320].

Тема інформаційної війни, її засобів та стратегій реалізації є об'єктом активних досліджень у російській науковій думці. Серед російських науковців у процесі роботи над означеною проблемою були використані ідеї С. Бухаріна [42], Н. Брусніцина [39], С. Зелінського [102], Н. Волковського [54; 55], І. Панаріна [234; 235], В. Прокоф'єва [267], С. Расторгуєва [274].

Варто зазначити, що у дисертаційному дослідженні аналіз феномену інформаційної війни використовується у двох основних аспектах – як інформаційно-психологічна війна, що може здійснюватися як в процесі безпосередньої комунікації, так і у вигляді прихованих впливів з використанням засобів віртуальної реальності; мережна війна – маніпулятивні впливи з активним залученням технічних (комп'ютерних) засобів, і може мати вигляд як одно направленого комунікативного акту без можливості зворотного

зв'язку (перегляд інформації на конкретному конфесійному сайті), так і діалогічної комунікації (чат).

Дослідження С. Бухаріна [42] використовувалось в аспекті визначення стратегій інформаційного протистояння.

Н. Брусніцин [39] основну увагу приділяє питанням інформаційних операцій крізь призму пропаганди, психологічного впливу і дезінформації. Автор розкриває особливості психологічних маніпуляцій в процесі ведення інформаційної війни, визначаючи її як війну впливу на мислення.

Дослідження Н. Волковського [54; 55] зосереджені на з'ясуванні сутнісних особливостей розвитку інформаційної війни як соціально-комунікаційного явища в історичному контексті.

С. Зелінський [102] ідентифікує негативні інформаційно-психологічні впливи, передусім, як маніпулятивні дії на особистість, на її уявлення та емоційно-вольову сферу, на групову і масову свідомість, визначаючи інформацію як основний руховий механізм ведення психологічних війн.

У дослідженнях І. Панаріна [234] акцент здійснюється на інформаційно-психологічних війнах як цілеспрямованому виробленні та розповсюдженні спеціальної інформації, що чинить безпосередній вплив на функціонування та розвиток інформаційно-психологічного середовища суспільства, психіку та поведінку політичної еліти та населення певної території чи держави.

Дослідження Н. Волковського [54; 55] та С. Расторгуєва [274] були використані в аспекті аналізу інформаційних загроз в мережі Інтернет. С. Расторгуєв запропонував розглядати сутність інформаційної війни в мережі як приховані цілеспрямовані інформаційні впливи з використання спеціальних засобів технічного спрямування інформаційних систем з метою одержання певного виграшу в матеріальній сфері.

Аналіз проблеми релігійної Інтернет-пропаганди християнських конфесій в сучасній інформаційній війні значною мірою виконаний на основі досліджень українських науковців в галузі інформаційних війн та інформаційної безпеки. Зокрема, в дослідженнях Г. Почепцова [251; 252; 253; 254] поняття

«інформаційна війна» визначається як всеосяжна, цілісна стратегія, метою якої є переоцінка значущості інформації у військових та політичних стратегіях, а саме – командування, управління, виконання наказів збройними силами і реалізації національної політики. На думку дослідника, з виникненням масової свідомості виникає інструментарій, здатний з нею працювати. Зокрема, у роботах Г. Почепцова обіймає чільне місце проблема вивчення інформаційно-пропагандистського впливу через засоби масової комунікації.

У В. Литвиненко [149] інформаційна війна усвідомлюється як форма конфлікту, в якому відбуваються атаки на інформаційні системи супротивника, де одним з основних методів ведення інформаційних операцій постає інформаційний вплив, що надається з метою інформаційного управління. Автор визначає веб-середовище як головний засіб реалізації інформаційних протистборств та психологічних впливів у сучасну епоху активного розвитку інформаційно-комунікаційних технологій.

У процесі аналізу проблематики дослідження були використані також дисертаційні роботи українських науковців у юридичній та політичній галузях – В. Абакумова [1] та В. Петрова [244]. У дисертаційному дослідженні В. Абакумова представлений аналіз правових засад протидії інформаційним війнам. Дисертація В. Петрова присвячена питанню інформаційної безпеки суспільства в умовах інформаційних загроз сучасності.

Для осмислення проблеми релігійних Інтернет-комунікацій також було використано статті з філософських та релігієзнавчих енциклопедичних видань.

Констатуючи безсумнівний внесок вище розглянутих праць, які дають ґрунтовний базовий матеріал для подальших наукових пошуків із проблем релігійних комунікацій, зазначимо, що в науковій думці відсутній комплексний аналіз ролі релігійної комунікації у місійно-пропагандистській діяльності християнських церков в Україні в усіх її проявах.

1.2. Сутність релігійної комунікації та її функціональна спрямованість

У сучасних наукових дослідженнях інформаційне суспільство характеризується як суспільство знань, в якому інформація, знання й інформаційно-комунікаційні технології перетворюються на основну продуктивну силу, що зумовлюють відповідні трансформаційні зміни в соціально-комунікаційній системі загалом та релігійних комунікаціях зокрема.

Відповідно до міжнародних документів, присвячених інформаційно-глобалізаційним проблемам сучасності, інформаційне суспільство – це суспільство, основою розвитку якого стає не матеріальне виробництво, а виробництво знань і інформації на базі передової інформаційної технології. Як зазначалося в Окінавській Хартії глобального інформаційного суспільства, «інформаційне суспільство дозволяє людям ширше використовувати свій потенціал і реалізовувати свої устремління» [212].

У сучасній філософській системі наукового знання та інших соціальних науках поняття інформаційного суспільства набуває швидкого розвитку як концепція нового соціального порядку, що суттєво відрізняється за своїми характеристиками від попередніх, і де виробництво інформації і комунікація стають централізованим процесом, а інформація стає новим ресурсом.

Активний розвиток релігійних Інтернет-комунікацій є логічним результатом становлення інформаційного суспільства як нового типу суспільних відносин. Означена проблема знайшла своє відображення як у дослідженнях зарубіжних науковців, так і у наукових пошуках предстаників пострадянського філософського простору, таких, як Д. Белл [22], З. Бжезинський [374], П. Дракер [377], М. Кастельс [375], М. Маклюен [387], Й. Масуда [383], Н. Луман [108], Е. Тоффлер [392], В. Ільїн [109], А. Урсул [330] тощо. В контексті запропонованих наукових позицій виникає необхідність аналізу трансформацій релігійних комунікацій в умовах глобалізаційних викликів сучасності.

Істотним поштовхом для подальшого розвитку ідей глобального інформаційного суспільства стали дослідження Д. Белла, який розділив історію людського суспільства на три основні стадії: аграрну, індустріальну і постіндустріальну, при цьому знання та інформацію Д. Белл вважає не тільки ефективним каталізатором трансформації індустріального суспільства, але і його стратегічним ресурсом [22, с. 124].

На ключовій ролі інформаційних технологій для становлення постіндустріального суспільства наголошували З. Бжезінський [374] (концепція «технотронного суспільства»), П. Дракер [377] (концепція посткапіталістичного суспільства), М. Маклюен [385] (концепція «електронного суспільства»), Е. Тоффлер [392] (концепція «суспільства знань»).

Автором однієї з найбільш цікавих концепцій інформаційного суспільства можливо назвати Й. Масуду [383, с. 82], який, серед інших, виділяє наступні ключові фактори його розвитку: глобальний розвиток комп'ютерних технологій; масове виробництво когнітивної систематизованої інформації, технології та знань; основним суб'єктом соціальної активності стане «вільне співтовариство». Нове (інформаційне) суспільство потенційно буде володіти можливістю досягнути ідеальної форми суспільних відносин, оскільки функціонуватиме на основі синергетичної раціональності. Результатом розвитку соціуму на найближче майбутнє стане інтеграція соціальної системи з найновішими засобами соціальної комунікації.

Водночас, інформація, ставши основним продуктом виробництва, стає і могутнім ресурсом влади, концентрація якої в одному джерелі потенційно може привести до виникнення нового варіанту тоталітарної держави.

Становлення та розвиток сучасних Інтернет-комунікацій зумовлене суттєвими факторами, що визначають сутність інформаційного суспільства, а саме: інформаційне суспільство постає результатом нової глобальної соціальної революції, що породжена вибуховим розвитком і конвергенцією інформаційно-комунікаційних технологій в усіх сферах суспільного буття. Інформаційне суспільство у світовому контексті рухається у напрямі перетворення на

суспільство знання, в якому головною умовою благополуччя людини і держави має стати вільний доступ до інформації, її адекватний аналіз і перетворення на індивідуальне та суспільне знання, що постає результатом відповідного рівня інформаційної культури суспільства, де інформація стає найважливішим соціальним, економічним і духовним ресурсом, основним джерелом продуктивності праці і влади. Інформаційне суспільство усвідомлюється, передусім, як глобальне мережеве суспільство, в якому обмін інформацією не має часових чи просторових меж.

Таким чином, в умовах інформаційної сучасності, християнські спільноти у формуванні форм, методів та засобів місійно-пропагандистської діяльності мають враховувати той факт, що основними ресурсами інформаційного суспільства є інформація і знання, а суспільна діяльність здійснюється на основі використання послуг, що надаються завдяки використанню інформаційно-інтелектуальних технологій та технологій зв'язку. Зокрема, серед систем індикаторів розвитку інформаційного суспільства В. Скалацький [308, с. 7] називає «індикатор прозорості комунікацій», який визначає як систему, призначену для оцінки ступеня ефективності використання інформаційних та комунікаційних технологій в суспільних процесах.

На законодавчому рівні поняття «інформація» усвідомлюється як «інформація – будь-які відомості та/або дані, які можуть бути збережені на матеріальних носіях або відображені в електронному вигляді» [265], тому в контексті сутнісних ознак поняття інформаційного суспільства у вітчизняній науковій думці відбувається поступове ототожнення понять «інформація» та «знання». Означене розуміння інформації представлено і у новітніх нормативних документах, що узгоджені з міжнародними стандартами: «під інформацією варто розуміти «корисний зміст про річ, явище, факт, людину, суспільство, державу тощо, тобто вилучені з них чи про них дані у формі знань» [82, с. 6]. Всі інформаційні системи, всі інформаційні комунікації і ресурси підкоряються можливостям людини сприймати, засвоювати, переробляти, використовувати, передавати інформацію в просторі і

в часі. Таким чином, людина постає як першопочаток системи взаємодії інформації з її суб'єктом, а інформація, інформаційна техніка і технології можуть успішно розвиватися лише відповідно до можливостей і потреб суспільства.

У контексті проблематики дослідження під релігійною інформацією можемо розуміти сукупність джерел, які формують знакову систему певної релігії і способи комунікації індивіда у означеній системі. Релігійна інформація отримує свій соціальний зміст у результаті її декодування у процесі комунікаційної взаємодії релігійної спільноти. Релігійна інформація є невід'ємною складовою соціальної інформації і забезпечує функціонування інформаційних систем на різних рівнях: індивіда (представника певної релігійної спільноти), соціальної групи (спільноти, об'єднаної за відповідною конфесійною ознакою, що складає основу церкви як соціального інституту) чи суспільства загалом, де релігійна інформація виступає смислотворним чинником формування соціальної пам'яті. Як зазначає М. Козловець, «буття будь-якого етносу в часі забезпечується духовністю, культурою. Традиції та цінності формують те нерозчленоване осереддя, притаманне кожній національній культурі, завдяки якому, власне, й говорять про певну специфіку того чи іншого етносу – «душу народу», його культуру, психологію, ментальність, сакральний код. Саме завдяки їм людська спільнота – етнос, народність, нація – постає як унікальна неповторність» [133, с. 96].

Підтримуємо позицію А. Колодюка [134, с. 16], який визначає сучасні інформаційно-комунікаційні технології як не просто технічну інфраструктуру, а як глобальний інструмент для перерозподілу ідей, капіталу чи праці, що здатний визначати парадигму розвитку сучасного глобалізованого світу. У аспекті релігійних комунікацій новітні інформаційно-комунікаційні технології стають потужним засобом поширення релігійних ідей, поглядів та переконань.

Соціально-комунікаційний процес виступає основою становлення, розвитку та функціонування соціальної системи, адже забезпечує зв'язок між людьми, забезпечує зв'язок поколінь та соціально-культурних систем, створює

можливості для накопичення і передачі соціального досвіду загалом та релігійного зокрема, організацію спільної релігійної діяльності, трансляцію релігійної культури.

У сучасній науковій думці підкреслюється теза про те, що поняття комунікації є багатоаспектним, і в ньому можливо виділити такі основні значення:

- універсальне, коли комунікація може розглядатися як можливість зв'язку будь-яких об'єктів матеріального і духовного світу;
- технічне, що визначає комунікацію як про спосіб сполучення, можливість зв'язку різних місць з використанням засобів передачі інформації та інших матеріальних чи ідеальних об'єктів з одного місця в інше;
- соціальне, що характеризує систему різноманітних зв'язків і відносин, які виникають в людському суспільстві [154, с.13].

Вважаємо, що у аналізі релігійних Інтернет-комунікацій варто акцентувати увагу на їх універсальній сутності, адже це не лише забезпечення зв'язку між різними інформаційними системами, це формування духовної складової означених інформаційних систем (окремих індивідів, соціальних груп чи суспільства загалом).

Сучасні дослідники в комунікаційній галузі наголошують на амбівалентності означеного поняття [376, с. 62]. У К. Ясперса комунікація постає як процес, у якому «Я» стає самим собою завдяки тому, що знаходить себе у іншому, у М. Гайдегера комунікація може здійснюватися і у мовчанні, адже мовчання утворює внутрішню можливість мовлення; а у П. Сартра комунікація може породжувати залежність від інших, формуючи нещастя для самотності [342, с. 217].

Одну з найбільш фундаментальних концепцій комунікації запропонував Ю. Габермас, який вважав, що комунікативна дія виступає як творча, діяльнісна форма спілкування, яка спрямована на взаєморозуміння суб'єктів і узгодження проектів їх діяльності, вироблення нових цілей, а також на пошук найбільш ефективних засобів їх досягнення: «Поняття

комунікативної дії відноситься врешті-решт до інтеракції як мінімум двох здатних до мови і дії суб'єктів, які – вербальними або екстравербальними засобами – вступають в інтерсуб'єктивні відносини» [345, с. 128].

Підтримуємо позицію П. Сорокіна [314, с. 16] стосовно того, що комунікація ґрунтується на психологічному взаєморозумінні і слугує основою суспільного розвитку: «Взаємодія людей своєю природою, є передусім, взаємодією психічною, – обмін відчуттями, ідеями, вольовими імпульсами». Відповідно, подібний обмін зумовлює динаміку людського суспільства.

Загалом, сучасне визначення поняття «комунікація» включає два взаємозалежні аспекти: статичний, коли комунікація усвідомлюється як певна соціальна структура, що включає традиції, норми і стереотипи комунікаційної дії, тобто як елемент культури (в означеному аспекті релігійна комунікація постає у її традиційних формах – молитві, проповіді, різних формах релігійних дійств); та динамічний, коли комунікація постає як процес, що передбачає швидкий обмін інформацією у суспільстві (у означеному аспекті реалізується релігійна Інтернет-комунікація).

Динамічний аспект комунікації відзначається у А. Урсула, який наголошує на інформаційній складовій означеного поняття: «Це обмін інформацією між складними динамічними системами і їх частинами, які можуть приймати інформацію, накопичувати та перетворювати її» [218, с. 11]. В означеному контексті до релігійної комунікації можливо застосувати інформаційний підхід, де суб'єктами інформаційної взаємодії постають цілісні інформаційні системи (індивіди чи спільноти), що об'єднані спільним релігійним досвідом чи наявністю відповідної релігійно-культурної традиції.

У визначенні змістовних чинників віртуалізації соціально-культурного простору сучасного інформаційного суспільства комунікація постає як «системоутворюючий елемент соціалізації особистості у віртуальному просторі, активізує зв'язки і перетин між стійкою традиційною культурою (цінності, релігія, знання, успадковані від попередніх поколінь) і динамічною культурою віртуального простору» [233, с. 200].

Таким чином, релігійна комунікація постає явищем системним, структурним, соціальним, історичним, психологічним тощо. Релігійна комунікація є невід’ємною складовою соціально-комунікаційної системи суспільства і виступає важливим чинником в формуванні та розвитку суспільних відносин; вона розуміється як механізм, за допомогою якого стає можливим існування та розвиток людських взаємовідносин, – усі соціальні символи разом зі способами їх передачі в соціальному просторі та збереження в часі.

Релігійна комунікація постає як знакова, символна. В. Лубський [119, с. 45], аналізуючи сутність релігійних обрядів, зазначає, що важливою їх ознакою є символічний характер, головними елементами якого є знак, а саме, рухи, що мають відповідне смислове навантаження, і символ як певне умовне позначення змісту предмета чи явища. Знак і символ також мають аналогічну структуру з матеріальною формою; це може бути заповнений (позначений) предмет; певне значення або зміст. Знак постає як штучне утворення, що лише позначає об’єкт, а не відтворює його. Таке позначення має зовнішній формальний характер, і виступає зовнішнім процесом вияву оформленого змісту. А символізація значною мірою втілює його змістовий характер, оскільки реалізує здатність свідомості за допомогою цілісних чуттєво сприйнятих об’єктів образно відтворювати інші об’єкти чи явища дійсності. Обряд також можливо розглядати як певний різновид символу, адже його мета реалізується не у самих діях, а в ідеальному змісті, що втілюється в ньому.

Загалом, можемо стверджувати, що відношення людини до релігії у суспільній свідомості сприймається як один з визначальних критеріїв її духовного розвитку. В означеному випадку йдеться не про формальну приналежність до певної релігійної конфесії і навіть не про відношення, яке описується термінами «релігійність» – «не релігійність», а про підвищений інтерес суспільства до релігійних світоглядних питань і серйозності спроб їх осмислення.

Аналізуючи феномен релігійної комунікації, варто відзначити її властивість своєрідного пізнання сакральної мови, що пов'язане з появою теолінгвістики (від грец. *theos* – Бог і лат. *lingua* – мова) – дисципліни, «що виникла на стику мови і релігії, досліджує прояви релігії, які закріпились і відобразились у мові; це розділ мовознавства, що займається дослідженням релігійної мови у вузькому і широкому розумінні цього терміну» [59, с. 17]. В означеному контексті підтримуємо позицію В. Зінякової [103] щодо того, що кожна релігійна традиція утворює свій універсум сенсів, який повною мірою можна зрозуміти тільки звертаючись до мови цієї традиції, що визначається мовою ужитку та тлумачення біблійних текстів, мовою літургії.

У процесі раціонального аналізу релігії людина втрачає образ явища і аналізує свій власний чуттєвий досвід, тобто те, що явище залишає після себе. Відповідно, людина починає сприймати свою власну картину світу як реальність. Можливості досягнення цієї реальності забезпечуються завдяки мовним засобам. Мова здатна виявити себе лише тоді, коли дозволяє виявитися чомусь «Іншому», і саме цей чинник впливає на пізнання релігії, що безпосередньо здійснюється за допомогою мови.

Таким чином, релігійна комунікація має свою структуру, включаючи різні процеси соціальної взаємодії, а саме – міжконфесійне і внутрішньоконфесійне спілкування, соціалізацію, передачу релігійної інформації, засвоєння релігійного досвіду, зміцнення різних типів зв'язків як на внутрішньому, так і на зовнішньому рівнях комунікаційної взаємодії, а саме – між віруючими в межах релігійної громади, між релігійними організаціями різного віросповідання. Релігійна комунікація постає явищем загально універсальним для соціуму загалом та індивідуально специфічним для кожної конкретної релігійної системи.

Для з'ясування сутнісних ознак релігійної комунікації варто звернути увагу на розрізнення понять «комунікація» і «спілкування». Використовуючи позицію А. Леонтьєва [148, с. 21] можливо стверджувати, що комунікація як спілкування є не лише процесом зовнішньої взаємодії ізольованих осіб, але й

способом внутрішньої організації та внутрішньої еволюції суспільства як системи, що забезпечує її розвиток. Означену позицію підтримують і окремі вітчизняні дослідники, зокрема Ю. Косенко наголошує на тому, що «суспільства без спілкування немає; воно є тим процесом, який і забезпечує утворення суспільства» [140, с. 36], таким чином, ототожнюючи поняття «комунікація» і «спілкування».

У філософському сенсі спілкування усвідомлюється як поняття, що «характеризує базову потребу індивіда бути включеним у соціум і культуру, передбачає особистісно-екзистенційний зв'язок між людьми, що забезпечує нелінійний рух інформаційних потоків і приріст особистісно значимої інформації, що конституює учасників спілкування як спільноту» [36, с. 577].

Розглядаючи релігійну комунікацію під цим кутом, необхідно відзначити, що суть її зводиться, передусім, до інформаційного обміну між учасниками комунікаційної взаємодії. Разом з тим, у релігійному спілкуванні варто виділити ще два компоненти: інтеракцію як взаємодію учасників, і перцепцію як сприйняття і взаєморозуміння партнерів по спілкуванню. Таким чином, можемо стверджувати про монологічність комунікації і діалогічність спілкування.

В означеному дослідженні ми дотримуємося позиції, згідно з якою поняття «комунікація» в релігійному контексті значно ширше за своїм сутнісним змістом за поняття «спілкування», адже релігійна комунікація передбачає не лише вербальний рівень обміну інформацією, але й обмін символічний, іміджевий. Зокрема, релігійна комунікація знаходить своє яскраве відображення у всіх видах релігійного мистецтва. Інформаційно-комунікаційний імідж держави формується значною мірою і на основі релігійно-спрямованих інформаційних ресурсів – богословської літератури (мова видання, ідейне спрямування передмов до текстів, глибина наповнення певного інформаційного ресурсу та його ідеологічна заангажованість).

В усвідомленні сутності релігійних Інтернет-комунікацій базовою є позиція А. Соколова [312], який визначає спілкування як одну з форм

комунікаційної діяльності. Передумовою виділення означених форм є цільові установки партнерів по комунікації, що формують в подальшому три варіанти відносин учасників комунікації:

– суб'єкт-суб'єктні відносини у вигляді діалогу рівноправних партнерів. Така форма комунікації і є власне спілкування, що здійснюється на рівні горизонтальних комунікаційних відносин (різні форми спілкування одновірців у межах релігійної громади). Зокрема, у комунікації К. Ясперс визначає духовне розуміння як усвідомлення того духовного середовища, в якому живе душа і яке впливає на неї, а екзистенціальне розуміння пов'язане з чимось недоступним: «у екзистенціальному аспекті недоступне нашому розумінню постає як свобода; остання виявляє себе в ухваленні рішень, не зумовлених нав'язаною ззовні волею» [369, с. 371].

– суб'єктно-об'єктні відносини, властиві комунікаційній діяльності у формі управління, коли комунікант розглядає реципієнта як об'єкт комунікаційної дії, як засіб досягнення своєї мети (проповідь пастиря церкви, пасивне сприйняття релігійно-спрямованої інформації в мережі Інтернет чи приховане навіювання через різноманітні психологічні маніпуляції з релігійною інформацією). В означеному контексті вважаємо за доцільне звернути увагу на соціально-комунікаційний зміст релігійних масових дійств (наприклад, «хресної ходи»). Г. Почепцов [253, с. 45] серед комунікативних теорій виділяє теорію перформансу, характеризуючи перформанс як діяльність, якою займаються індивід чи група у присутності іншого індивіда чи групи. Це досить загальне визначення, але реально сюди відносяться абсолютно всі різновиди публічних видовищ. Перформанс активно спирається на аудиторію, яку розподіляють на два типи: інтегровану та випадкову. Інтегрованою є така аудиторія, яка невіддільна від означеного перформансу (у ситуації «хресної ходи» його учасниками є служителі культу та віряни); випадковою є та аудиторія, яка потрапляє в зону означеного комунікативного впливу.

– об'єкт-суб'єктні відносини, властиві комунікативній діяльності у формі наслідування, коли реципієнт цілеспрямовано вибирає комуніканта як ідейний

зразок задля своєї соціальної поведінки, а останній може навіть не усвідомлювати своєї участі в означеному комунікаційному акті (всі способи наслідування релігійного лідера його послідовниками-вірянами). Варто зазначити, що Г. Тард [323] першим проголосив про можливість наукового вивчення комунікаційних процесів. Г. Тард пояснював походження суспільства розвитком соціально-комунікаційної діяльності у формі наслідування. Мова, релігія, ремесло, держава виступають результатами творчості індивідів-новаторів; суспільство стало наслідувати новаторів, і, таким чином, виникли певні соціальні інститути. За словами Г. Тарда, суспільство – це наслідування, а наслідування – свого роду гіпнотизм. Зазвичай, у релігійних Інтернет-комунікаціях присутні всі означені варіанти комунікаційних відносин.

З'ясування сутності релігійних Інтернет-комунікацій зумовлює необхідність аналізу їх класифікаційних характеристик. На основі досліджень видів комунікації, представлених у вітчизняних [154] та зарубіжних [218] дослідників, релігійну комунікацію можливо охарактеризувати за наступними класифікаційними ознаками. За масштабністю процесу релігійної комунікації можливо визначити її наступні види: внутрішньо особову, міжособову, групову, масову. Найбільш яскравим прикладом внутрішньо особової релігійної комунікації є молитва. Міжособова релігійна комунікація на вертикальному рівні втілюється у формі пастирства (наставництва) та сповіді; на горизонтальному рівні міжособова релігійна комунікація постає спілкуванням між окремими членами релігійної спільноти. Групова релігійна комунікація може мати різні рівні реалізації комунікаційної діяльності і формуватися як наслідування (напр. слідування послідовників за наставником), діалог (напр. церковні собори) чи управління (проповідь священика перед паствою). Масова комунікація може бути опосередкована технічними засобами (релігійна комунікація за допомогою різних видів засобів масової інформації, зокрема, і конфесійних Інтернет-ЗМІ) та безпосередні – наприклад, всі види масових релігійних дійств – патріарші проповіді, публічні релігійні обрядові та місійно-пропагандистські дійства – «хресна хода», екуменічний рух тощо.

Базуючись на позиціях вітчизняних дослідників [154, с.26], вважаємо за необхідне усвідомлювати сутність релігійної Інтернет-комунікації в контексті трьох основних аспектів: онтологічного (з акцентом на зміст комунікаційного повідомлення); гносеологічного (у контексті аналізу пізнавальних та комунікаційних можливостей учасників комунікаційного процесу); аксіологічного (усвідомлюючи духовну сутність релігійної комунікації).

Онтологічна сутність релігійної комунікації ставить питання про її знакову природу, на яку звернув увагу Августин Блаженний у особливостях трактування Святого письма, але концептуальні основи його позиції можуть бути використані для характеристики формального змісту релігійних Інтернет-комунікацій.

Варто підкреслити, що релігійна комунікація завжди має знаковий характер, адже не існує комунікації без певної системи знаків. Знак – це «певний емпіричний матеріальний об'єкт, який сприймається на чуттєвому рівні і виступає у процесі спілкування і мислення людей представником якогось іншого об'єкта» [341, с. 156]. Водночас, знак має трактуватись як «будь-який фізичний феномен, призначений передавати значення як тлумачення поняття» [82, с. 6], тобто знак може стати засобом комунікації лише за умови його адекватної інтерпретації реципієнтом. Відповідно, усвідомлення реципієнтом інформації відбувається шляхом використання єдиної з комунікантом системи кодування-декодування інформації. Тому, наприклад, іміджева комунікація католицизму може бути незрозумілою православному, що вимагає від учасників комунікаційної взаємодії комунікаційної компетентності, яка, в означеному випадку, включатиме не лише розуміння психологічного стану співрозмовника, контексту спілкування, але й володіння інформаційною культурою та релігійною толерантністю.

Августин виділяє два види знаків – природні та штучні, трактуючи їх сутність на семантичному рівні: «Природні знаки – це ті, які, окрім уявлення про самих себе, породжують у нас поняття про іншу річ, самі по собі, а не з чиеїсь волі поєднавши з ним значення цієї речі». Смысловое значення природних

знаків є результатом не особистісного, а колективного людського досвіду. Знаки штучні трактуються як ті, «якими живі істоти по взаємній згоді виражають свої душевні прагнення, почуття та думки» [3, с. 74].

Точність декодування інформації залежить від єдиного коду – відповідності його змісту значенням: «розуміння знаків з необхідністю залежить від досягнутої умовної згоди у їх значеннях» [3, с. 105]. Саме у контексті історико-культурної зумовленості існування релігійної громади та конкретної релігійної позиції її членів варто розуміти інформацію, розміщену на християнських релігійних Інтернет-сайтах, адже у їх основі лежить, передусім, місійно-пропагандистська спрямованість комунікаційної діяльності релігійної організації.

Опираючись на позицію Є. Юнусової, яка зазначає сутність релігійної комунікації, що «специфікована через три гетерогенні виміри: тринітарне (спілкування Бога-Трійці «всередині Себе»), вертикальне (Бог – людина, тобто модус одкровення, та людина – Бог, тобто модус молитви) та горизонтальне (людина – людина, людина – спільнота, спільнота – спільнота)» [366, с. 6–7], можливо стверджувати що на онтологічному рівні релігійна Інтернет-комунікація реалізується переважно у горизонтальному вимірі, але вертикальний вимір у віруючої людини присутній як можливість морального імперативу, що визначає її етичну спрямованість.

Ціннісний аспект комунікації полягає, насамперед, у тому, що вона може розумітись як вище благо, що визнається як першооснова буття: «Спочатку було Слово...». Комунікація отримує статус найвищої цінності внаслідок того, що вона мислиться як спосіб буття світу загалом. З найбільшою визначеністю цю думку висловив М. Бахтін: «Усе – засіб, діалог – мета. Один голос нічого не означає і ніщо не дозволяє. Два голоси – мінімум життя, мінімум буття» [17, с. 157].

Християнська релігійна комунікація (в ідеалі) має бути спрямована на утвердження християнських моральних цінностей, адже «будь-яка цільова установка мовлення повинна мати додатковий аспект моральності, тобто

виключати свідому установку на обман, наклеп, дезінформацію чи зло загалом. Неналежна з моральної точки зору мета призводить до створення брехливих текстів і зрештою до антикультури» [101, с. 4].

Про необхідність утвердження духовних цінностей засобами соціальної комунікації наголошується у Папських посланнях з нагоди Всесвітнього дня комунікації, де зазначено про обов'язок Церкви утверджувати духовні цінності. Проголошується ключова теза, що справжній поступ народів може здійснитися тільки тоді, коли духовні цінності, що відповідають найвищим людським пориванням, займуть належне їм місце. У Папських посланнях підкреслюється глобальне значення швидкого розвитку технічних засобів соціальних комунікацій саме для утвердження духовних цінностей: «Утім, чи не найбільше благословення нашої доби – це великий поступ технологій та швидкий розвиток засобів соціальної комунікації. Сьогодні, як ніколи раніше, духовні цінності можна утверджувати й поширювати від краю до краю землі. Незбагненне провидіння Боже приберегло ці дива саме для наших часів» [239, с. 244].

Релігійні Інтернет-комунікації постають невід'ємною складовою системи соціальних комунікацій суспільства. Вперше поняття «соціальна комунікація» було використано у документах Другого Ватиканського Собору. У «*Inter mirifica*» [372] (Декреті Другого Ватиканського Собору про засоби соціальної комунікації) зазначено, що такі терміни, як «технології поширення інформації», «аудіовізуальні засоби інформування» чи навіть «засоби масової інформації» («мас-медіа», «медіа») та «масова комунікація», не виражають достатньо турбот, потреб та намірів Церкви. Суспільне спілкування (тобто соціальну комунікацію) не можна зводити до самих тільки технічних засобів передавання інформації, натомість слід розглядати його як процес, що відбувається серед людей і між людьми. Отож було прийнято термін *the instruments of social communication*, або *the means of social communication* («знаряддя, або засоби соціальної комунікації»), що вказує на спосіб спілкування людей у суспільстві. Цей термін, безперечно, охоплює щось більше, ніж просто *mass media*, такі як

преса, радіо, телебачення чи кіно [372, с. 75]. У означеному Декреті можливо визначити наступні позитивні аспекти, що стали в подальшому визначальними як для католицької комунікації, так і значною мірою вплинули на соціально-комунікаційний процес загалом. Декретом запроваджено Всесвітній день комунікації; було сформовано передумови для створення у Ватикані головного бюро у справах засобів соціальної комунікації; акцентовано увагу на необхідності фахової комунікаційної підготовки служителів Церкви, введені пункти про медіа-освіту мирян.

Механізми реалізації релігійних Інтернет-комунікацій як невід’ємної складової соціально-комунікаційної системи суспільства вимагають необхідності розрізнення понять «соціальна комунікація» та «соціальні комунікації». У вітчизняній науковій думці у визначенні сутності соціальних комунікацій домінує позиція В. Різуна: «під соціальними комунікаціями необхідно розуміти таку систему суспільної взаємодії, яка включає визначені шляхи, способи, засоби, принципи встановлення і підтримання контактів на основі професійно-технологічної діяльності, що спрямована на розробку, провадження, організацію, удосконалення, модернізацію відносин у суспільстві, які складаються між різними соціальними інститутами, де, з одного боку, у ролі ініціаторів спілкування найчастіше виступають соціально-комунікаційні інститути, служби, а з іншого – організовані спільноти (соціум, соціальні групи) як повноправні учасники соціальної взаємодії» [286, с. 7]. Означена позиція підтримується провідними науковцями в галузі соціальних комунікацій – Г. Почепцовим, В. Ільганаєвою, В. Івановим тощо.

Г. Почепцов вважає, що соціальні комунікації мають чіткий прикладний характер. ЗМІ, кіно і телебаченням доповнило буденні та трансцендентальні комунікації, продукція яких теж більш наближена до мрій і снів, аніж до реальності. Водночас, нові візуальні комунікації поглинають людину, блокуючи функції аналізу й логіки. Тобто, автор наголошує, що соціальні комунікації – це реалізація м’якої сили, яка дозволяє зробити те саме, що раніше робилося за допомогою жорсткої сили [254, с. 69].

У В. Ільганаєвої «соціальні комунікації постають як процеси і структури, протікання та діяльність яких опосередковуються знаковими системами і формами, що містять смисл у межах соціального просторово-часового континууму» [117, с. 35]. В основу концепції соціальних комунікацій (соціальні комунікації як складник теорії комунікації) автор поставила буття людини, яке базується на увідомленні суспільства як комунікаційної єдності. В свою чергу, суспільство як комунікаційна єдність спирається на цивілізаційний розвиток людства та комунікаційну діяльність людини в суспільстві.

О. Холод пропонує власну концепцію соціальних комунікацій як форми прояву соціального інжинірингу, базовими положеннями якої є наступні: предмет вивчення повинний спочатку бути ідентифікованим за своїми характеристиками як соціальний процес; ідентифіковані характеристики дають можливість «впізнати» модель соціального процесу як адекватний/неадекватний для реалізації завдання фахівця із соціального інжинірингу; на базі встановленої існуючої моделі при умові її відповідності для вирішення поставлених завдань відбувається її трансформація або створення нової моделі соціального процесу; нова модель соціального процесу обов'язково верифікується і після підтвердження ефективності модель «вмонтовується» фахівцями в свідомість суспільства і реалізується непомітно як об'єктивний соціальний процес [347, с. 28]. З означеного можемо зазначити, що О. Холод усвідомлює соціальні комунікації як спосіб управління суспільством, що здійснюється соціальними та соціально-комунікаційними інститутами непомітно, на рівні підсвідомості, із можливістю застосування пропагандистських стратегій психологічного впливу.

З аналізу означених позицій можемо зробити висновок, що у структурі соціальних комунікацій як процесу, що здійснюється соціально-комунікаційними інститутами, можливо виділити мету, зміст, форму представлення для певної аудиторії; канали, аудиторію, засоби і форми представлення інформації та знань, систему соціально-комунікаційних технологій, результат, зворотний зв'язок суб'єктів соціально-комунікаційної

взаємодії і об'єктів соціально-комунікаційної дії. Ідея «соціального інжинірингу», запропонована В. Різуном і активно підтримана О. Холодом, з нашої точки зору, в повній мірі реалізується у системі сучасних релігійних Інтернет-комунікацій, адже комунікантом виступає не окремий індивід, а певна релігійна спільнота, об'єднана спільними ідеями та цілями, яка спрямована на реалізацію конкретної місійно-пропагандистської діяльності.

Опираючись на позицію російського дослідника С. Бориснева [37], серед основних завдань релігійної Інтернет-комунікації як невід'ємної складової соціальних комунікацій можемо визначити інтеграцію окремих індивідів у соціальні групи і спільноти, а останніх – в єдину і цілісну систему суспільства, що зумовлює його внутрішню диференціацію.

Таким чином, основою соціальних комунікацій є обмін інформацією між соціальними інститутами за посередництва соціально-комунікаційних інститутів. Релігійна комунікація у системі соціальних комунікацій виступає посередником між індивідуальною та суспільно усвідомленою інформацією, її ключовою проблемою є механізм переведення індивідуального процесу передачі і сприйняття інформації в соціально значимий процес персонального й масового впливу. У системі релігійних Інтернет-комунікацій церква як соціальний інститут здійснює інформаційний обмін з громадами вірян через посередництво своїх інформаційно-комунікаційних структур – медіа-центрів, електронних бібліотек, освітніх структур, що діють через освітні Інтернет-портали тощо.

У системі релігійних комунікацій можливо виділити її вертикальний та горизонтальний рівні. Вертикальний рівень релігійної комунікації (як спілкування віруючого з надприроднім, що постає у формі аутокомунікації) детально проаналізований у дослідженнях І. Богачевської [30]. У системі релігійних Інтернет-комунікацій подібний вид комунікацій може бути представлений концептом «віртуальна реальність», коли поєднується світ власної віри з уявним світом, створеним Інтернет-технологіями (означений

аспект релігійної Інтернет-комунікації розкритий у підрозділі 1.3. дисертаційного дослідження).

Щодо горизонтальних релігійних комунікацій, то можемо погодитися з позицією Є. Юнусової [366, с. 16] яка визначає три моделі горизонтальної комунікації: міжособистісну (Я та Інший), соціальну (Я та співтовариство) та міжконфесійну модель (спільнота та спільнота). На міжособистісному рівні ці комунікативні принципи також вказують на необхідність Іншого, і відповідно, у просторі міжособистісної комунікації досягається зняття міжособистісного відчуження, формується потенційна можливість переходу буття «від» Іншого і «для» Іншого, символічне розкриття яких представлено в християнському культі (хрещення та причастя).

Сучасні Інтернет-технології дозволяють пришвидшити обмін релігійною інформацією, збільшити аудиторію, розширити простір релігійної комунікації. Саме Інтернет-комунікація постає умовою використання можливостей швидкого пристосування людини до темпів розвитку суспільства, які визначає його динаміка, забезпечуючи соціалізацію індивіда у суспільстві. Реалізуючи ілюзорно-компенсаторну функцію релігії, Інтернет створює для людини певний уявний світ, спілкування в якому компенсує недоліки реальної комунікації. Інтернет забезпечує користувачу більше можливостей для формування цілісного світогляду, адже значний обсяг інформації надає більше можливостей для оцінки подій та явищ навколишнього світу.

Відтак, з нашої точки зору, «традиційна схема комунікації – комунікант, адресат, повідомлення, код, знак, канал та зворотній зв'язок», [137] з активним використанням Інтернет-технологій матиме наступний вигляд :

- комунікант (служитель культу, що користується найбільшим авторитетом у релігійної спільноти, володіє знанням Інтернет-технологій і веде діалог з віруючими чи зацікавленими особами через свою сторінку в соціальних мережах, через сайт свого храму чи Інтернет-журнал);
- адресат (віруючий чи просто зацікавлена релігійними питаннями особа, що активно користується Інтернетом);

- повідомлення (електронне листування, матеріали релігійно-пропагандистського змісту тощо);
- код (мова відповідної релігійної спільноти: для електронного спілкування з віруючими УГКЦ та УПЦ КП, зазвичай, використовується українська мова, а для прихильників УПЦ – переважно, російська мова);
- знак (певне зображення чи мовний символ);
- канал передачі інформації (електронна комунікація),
- зворотний зв'язок (у вигляді електронного листування чи обговорення).

Очільники Російської православної церкви ще з кінця 90-х рр. минулого століття активно використовують Інтернет для поширення своєї місійної діяльності. Офіційний сервер РПЦ (<http://www.russianorthodox-church.org.ru/>) був відкритий з благословення Патріарха Олексія II. В умовах сьогодення не лише єпархії, але й окремі церкви мають свої Web-сторінки. Ідею об'єднання православних церков пропагує мультимедійний Інтернет-портал «Православие.Ru», створений у 2000 році задля формування єдиної мережі інформації релігійного спрямування про православ'я з усього світу [223]. Зокрема, священник А. Кудрявцев, зазначає, що: «за останні 50 років роль інформації на паперових носіях (книги, журнали, газети) зменшилася втричі, і ця тенденція зберігається. Безумовно, друкована продукція найближчим часом з життя людини не зникне. Можливо, вона обійме невелику фіксовану нішу серед інших джерел інформації. Але зрозуміло, що згортання культури використання друкованого слова зменшить і авторитет книги як джерела інформації, знань і світогляду» [360].

Мережа Інтернет активно використовується не тільки православними священиками. У 2002 папа Іван Павло II в посланні з нагоди Всесвітнього дня комунікації особливу увагу звернув на значення і місце Інтернету в системі католицької комунікації. Він підкреслив, що католицька церква закликає до активного використання засобів Інтернет у своїй місійній діяльності. Як і всі інші засоби спілкування, Інтернет виступає лише знаряддям, але ніяк не самоціллю. Інтернет, якщо професійно його використовувати і усвідомлювати

всі сильні і слабкі сторони, може допомогти в справі євангелізації. Передусім, поставляючи інформацію і пробуджуючи інтерес, він створює можливість для ознайомлення з християнським посланням багатьом людям – особливо молоді, для якої кіберпростір все частіше стає головним вікном у світ [115, с.418].

Про значення мас-медіа йдеться в душпастирській інструкції Папської Ради у справах соціальної комунікації «*Communio et Progressio*» («Єдність і поступ»). Засоби комунікації сприяють внутрішньоцерковному діалогу, допомагають пізнати погляди і життєві настанови сучасників [87].

Колишній очільник католицької церкви, Папа Римський Бенедикт XVI, вважав, що сайти соціальних мереж, такі як Facebook і Twitter – не просто віртуальність, яку останні можуть ігнорувати, а навпаки, швидше дуже реальний світ. У грудні 2012 року він завів акаунт в Твіттер Pontifex, в який за 2 місяці написав близько 30 записів і зібрав більше 1,6 млн. читачів.

Сучасні дослідники українського католицького Інтернет-простору стверджують, що: «Інтернет – це канал комунікації, який Церква не може ігнорувати, якщо хоче проінформувати більшу кількість людей щодо своїх концептуальних ідеологем та активностей» [353, с. 73].

Детальний аналіз католицьких Інтернет-ресурсів належить Н. Гадьо, яка зазначає, що католицькі засоби Інтернет-комунікації в Україні охоплюють різні за наповненням та призначенням сайти, серед яких авторка визначає офіційні та неофіційні сайти, персональні сторінки та блоги, Інтернет-версії традиційних медіа тощо. На основі аналізу католицьких Інтернет-ресурсів Н. Гадьо виокремлює наступні особливості засобів комунікації в Інтернеті: глобальна доступність; оперативність розміщення інформації; мультимедійність; інтерактивність; гіпертекстуальність; багатоструктурність доступу; легкість модифікації; анонімність; легкість проведення соціопитувань та досліджень; персоналізованість; архівування та спрощений доступ до архівної інформації [59, с. 211 – 212]. Хоча варто зазначити, що означені характеристики властиві переважній більшості християнських Інтернет-ресурсів.

Діяльність традиційних релігійних організацій в Інтернеті ускладнена двома чинниками: а) тим, що Інтернет сприяє висловлюванню радикальних думок і стає поживним середовищем для екстремістських рухів; б) жорсткою конкуренцією з боку нетрадиційних релігійних рухів, природа яких більш органічна мережевій організації Інтернету.

У реаліях українського суспільства релігійні організації виконують значне коло функцій, головними з яких є наступні: задоволення релігійних потреб релігійної спільноти, регулювання культової діяльності релігійної громади, розробка і пропаганда релігійної ідеології тощо. Релігійні організації можуть виконувати й нерелігійні функції (політичні, соціально-культурні, правові тощо), що допомагає релігії зберігати свої позиції в соціальному і духовному житті суспільства, а її потенційні можливості із активним залученням Інтернет-технологій значно розширюються. Спробуємо проаналізувати можливість реалізації традиційних функцій релігії за допомогою сучасних Інтернет-технологій.

Л. Филипович відзначає дві основні функції конфесійних Інтернет-ресурсів: інформаційну та політичну. Зміст інформаційної функції базується на тому, що Інтернет уможлиблює ознайомлення користувачів з існуючими релігіями, сутністю віровчень, структурою організаційних утворень, діяльністю церков та релігійних громад у різних сферах. Зміст політичної функції полягає у тому, що контент конфесійних Інтернет-сайтів може відображати проблеми взаємин різних конфесій (насамперед, це внутрішньо православний конфлікт, православно-католицькі відносини, ставлення до громад протестантів тощо) [337, с. 88 – 89].

У системі католицьких Інтернет-комунікацій Н. Гадьо [59, с. 214] виділяє наступні функції: функцію формування, розвитку і зміцнення громадської думки, новинну функцію, а також інформативно-презентаційну функцію, функцію гармонізації дійсності, сакралізації та розважальну функцію (яку католицькі засоби комунікації в Інтернеті реалізують через можливості

перегляду католицьких фільмів, розважальних радіо- і телепередач, розміщення інтерв'ю та статей розважального змісту).

Н. Гадьо, підсумовуючи наукові публікації щодо конфесійних Інтернет-ресурсів визначає наступні їх функції: «місіонерську, євангелізаційну, катехитичну функції та функцію встановлення зв'язків поміж членами релігійної громади, підвищення рівня їхньої інформованості, світоглядну, комунікативну, просвітницьку, пропагандистську, виховну, інформаційну, культурологічну, прозелітичну функцію (примусове перетягування вірян інших конфесій)» [59, с. 212].

Підтримуємо позицію авторки щодо того, що «католицька церква, окрім переказування євангельських правд, особливу увагу звертає на участь засобів комунікації в охороні моральних цінностей, пропагуванні моделі здорової сім'ї, любові, суспільної справедливості, миру, братерства, солідарності, міжлюдської інтеграції, відповідальної свободи і правди, розвитку культури, науки та освіти, а також у медіаосвіті та навчанні правильного відпочинку та попередженні узалежнення особи від засобів комунікації» [59, с. 215]. Таку участь у житті людини в інформаційному просторі можна визначити як ціннісно-регулятивну, культуротворчу, освітню та виховну функції, які виконують католицькі сайти.

У свою чергу, С. Козиряцька [131] на основі аналізу наукових джерел, основними функціями конфесійних Інтернет-ресурсів визначає місіонерство, євангелізацію, прозелітизм, катехізацію та встановлення зв'язків між членами релігійної громади, підвищення рівня їх інформованості.

На основі проведеного аналізу, серед основних функцій релігійної Інтернет-комунікації можемо виділити наступні:

- Інформаційна. У сучасному інформаційному суспільстві саме релігійні Інтернет-ресурси слугують основним джерелом інформації щодо життєдіяльності певної релігійної конфесії. Наприклад, найбільші православні конфесії в Україні – УПЦ (МП) (<http://orthodox.org.ua>) та УПЦ (КП) (<https://www.cerkva.info>) на своїх сайтах вміщують інформацію як про

історію, так і про поточне життя церкви: Священний синод, єпископат, єпархії, духовну освіту тощо.

- Комунікаційна функція релігійної Інтернет-комунікації полягає в підтримуванні зв'язків між віруючими шляхом створення почуття «віресповідної єдності під час релігійних дій, в особистому житті, сімейно-побутових відносинах, а також стосунках у межах різноманітних клерикальних організацій і навіть клерикальних політичних партій» [64, с. 917–918]. Означена функція має максимальну можливість реалізації через мережу Інтернет, адже у сучасному динамічному житті людина має все менше можливостей для традиційного спілкування, тому Інтернет-комунікація може надати людині видимість причетності до соціального середовища. Підтвердженням цієї тези може слугувати активна участь православних священиків у Живому Журналі – одному з найпопулярніших блог-сервісів у світі [262].
- Світоглядна. Релігійна Інтернет-комунікація формує у людини певну систему норм, цінностей, та переконань, що пропагуються конкретно релігійною спільнотою. «Зміст релігійного світогляду – не божественний, а людський, або, краще сказати – суспільний, незважаючи на фантастичність» [64, с. 915–916]. Щодо можливостей формування світогляду, то, як зазначає С. Квіт, аналізуючи можливості комунікації з використанням новітніх технологій у сучасному інформаційному суспільстві, «з'являються нові форми для самовираження людини, звільнення її ресурсів через нові можливості в інформаційних технологіях (у т. ч. через появу нових медіа) та об'єднання у мережні суспільства, групи, течії навколо інтересів, потреб та прагнень, переходу від монологу до діалогу в соціумі» [125, с. 183].
- Ідеологічна функція полягає в тому, що за допомогою релігійної Інтернет-комунікації формується система певних ідей, цінностей, установок стереотипів, думок, традиції, звичаїв конкретної релігійної конфесії, здійснюється управління діяльністю релігійних інститутів, свідомістю і поведінкою індивідів, груп, громад. Особливо велике значення має система

норм (релігійного права, моралі тощо), зразків (численних прикладів для наслідування), контролю (стеження за реалізацією приписів), заохочень і покарань («подяк» дійсних, реальних і обіцяних в посмертному існуванні) [217, с. 246].

- Близькою до ідеологічної є місійно-пропагандистська функція релігійної Інтернет-комунікації, що полягає у пропаганді унікальності власного віровчення.
- Ілюзорно-компенсаторна: у сучасному суспільстві існує потреба втіхи, зняття психологічної напруги, викликані умовами повсякденного буття [64, с. 915–916]. Водночас, варто зазначити, що і Інтернет створює для людини певний уявний світ, спілкування в якому компенсує недоліки реальної комунікації.
- Освітньо-виховна. У релігійній Інтернет-комунікації системі норм і цінностей підпорядковані не тільки дії культу, а й сімейно-побутові стосунки, система традицій і звичок. Інтернет дає відповіді на безліч питань, зокрема, на релігійних сайтах, що діють у межах окремих церков, відбуваються віртуальні діалоги віруючих з їх священниками стосовно певних питань сімейного чи побутового життя.
- Ціннісно-орієнтаційна. Релігійна Інтернет-комунікація пропагує систему норм (релігійного права, моралі тощо), зразків (численних прикладів для наслідування) тощо. За допомогою релігійної Інтернет-комунікації формується система певних ідей, цінностей, установок стереотипів, думок, традицій, звичаїв, інститутів здійснюється управління діяльністю і стосунками, свідомістю і поведінкою індивідів, груп, громад.
- Соціалізації. Через активну Інтернет-комунікацію у чатах, спілкування зі священниками, залучення до певних Інтернет-співтовариств одновірців людина долучається до стилю життя та поведінки конкретної релігійної спільноти. Базуючись на позиції Л. Виговського [45, с. 22] щодо того, що «комунікативно-трансляційна функціональність релігії у своїх конкретних виявах відіграє важливу роль у процесі соціалізації індивіда», зазначимо, що релігійна Інтернет-комунікація не лише адаптує індивіда до конкретно-

історичного, соціокультурного середовища, але й завдяки релігійно-культурним інформаційним ресурсам (що мають, в ідеалі, національно-культурну спрямованість), виступає засобом збереження і трансляції життєво-необхідної інформації від покоління до покоління та сприяє формуванню специфічного культурного середовища, забезпечуючи збереження й подальший розвиток цінностей релігійної культури. В контексті означеного можемо стверджувати, що духовність особистості, її прагнення до утвердження основних засад релігійної толерантності слугує ключовим чинником побудови її комунікаційних відносин як у межах релігійної спільноти, так і суспільства загалом.

- Релігійній Інтернет-комунікації властива також функція інтегрування, що визначає шлях пристосування до соціального середовища, і тут доречно зазначити, потужну роль «релігії онлайн». Більша частина людей у сьогоdnішньому світі бере участь у реальних богослужіннях рідше, ніж в онлайн-чатах і відеоконференціях. «Притаманна Інтернету анонімність у багатьох випадках робить віртуальне спілкування людини з будь-ким більш «інтимним» і бажаним для нього, ніж звичайна сповідь чи публічна молитва» [298]. Відтак, доречно констатувати, що нове століття породжує нові релігійні прояви і нові форми існування Церкви.
- Регулятивна функція. Релігійна Інтернет-комунікація спрямована на регуляцію суспільних відносин відповідно до вимог суспільного буття. Так, на сайті УГКЦ (<http://ugcc.ua>) представлена інформація щодо пошуку діалогу з православними задля сприяння суспільній єдності.

Таким чином, інформаційне суспільство, як феномен, у своєму складі має інтерактивну, перцептивну і комунікативну сторони: інтерактивна сторона відповідає за взаємодію учасників, тобто їх обмін знаннями, ідеями та діями; перцептивна сторона включає до себе процес сприйняття та пізнання один одного партнерами по спілкуванню; комунікативна сторона представляє собою обмін соціально значущою інформацією між індивідами. Відповідно, у сучасних історичних умовах, зумовлених поверненням до традиційних

християнських цінностей, переосмислюється функціональна спрямованість релігійної Інтернет-комунікації як ефективного засобу регуляції суспільних відносин.

1.3. Феномен віртуальної реальності в контексті релігійної комунікації

У сучасних умовах розвитку глобального інформаційного суспільства, серед основних характеристик якого є інформаційна індустрія, що формує мультимедійну промисловість, питання віртуальної реальності як результату інформаційного прогресу, постає об'єктом різних напрямів сучасних наукових досліджень. Дигіталізація (оцифрування) як формальна відмінна особливість інформаційно-технологічної культури, визначає новий рівень інформаційно-комунікаційної революції, у якій віртуальна реальність відвойовує своє ключове місце і претендує на першість та інформаційну істинність.

Основною складовою політико-економічної організації в сучасному інформаційному суспільстві є не індивідуальний чи колективний суб'єкт, а розподілена мережа, що складається з різних суб'єктів і організацій, що невинно змінюються. Безсумнівно, що Інтернет і нові інформаційні технології (мультимедіа, комп'ютерна графіка, гіпертекст, віртуальні простори тощо) відкривають незвичайні можливості для пізнання і комунікації, для реалізації творчого потенціалу особистості. Вони розвивають асоціативність і системність мислення, конструктивну інтуїцію, просторову уяву і почуття нового, водночас, визначають небезпеку можливості Інтернету стати єдиним життєво необхідним простором комунікації для своїх користувачів, тобто поневолити їх.

Глибина проникнення віртуальності у соціальне та індивідуальне життя дозволяє стверджувати про «віртуалізацію» соціально-комунікаційної системи суспільства, яка значною мірою визначає засоби забезпечення ефективності функціонування релігійних інститутів.

У інформаційному суспільстві феномен віртуального претендує на засіб трансформації об'єктивної реальності, на своєрідний символ нової міфології. У контексті релігійно-комунікаційної діяльності віртуальна реальність постає фактором справжньої екзистенції людини, одним із визначальних чинників її духовної самореалізації та соціалізації.

Наукова увага до феномену віртуальної реальності актуалізувалась у епоху постмодерну, зумовленому переосмисленням ролі мас-медіа у соціально-комунікаційному просторі суспільства.

Зокрема, серед досліджень представників постіндустріалізму, варто відмітити праці, присвячені проблемі «віртуалізації» суспільства та її наслідкам, – у Д. Белла [23], М. Кастельса [123], Н. Лумана [180].

Міфологічна концепція медіа-реальності, сформована дослідженнями Р. Барта [16], теорія симулякрів у соціально-комунікаційних процесах Ж. Бодрієра [32], актуалізують проблему множинності реальностей, що намагаються заволодіти свідомістю особистості і поступово заміщують фізичну реальність.

Специфіці віртуального у системі релігійних Інтернет-комунікацій певною мірою присвячені наукові розробки російських дослідників – А. Бодрова [33], П. Браславського [38], А. Воронова [56], Р. Вилкова [57], О. Єлхової [88], А. Заморкіна [100], Д. Іванова [105], А. Кирилової [127], Є. Ковалевської [129], І. Корсунцева [139], В. Ладова [145], А. Малишко [190], Н. Носова [209], М. Опенкова [214], С. Орехова [215], А. Соколова [312; 313], Є. Таратути [322], С.Хорунжого [350]. Серед українських дослідників проблема віртуального актуалізується у дослідженнях Я. Башманівської [20; 21], О. Каріної [121], О. Кирницького [128], Т. Лугуценко [178], М. Пальчинської [232; 233], Є.Уханова [331].

Релігійні Інтернет-комунікації уможливлюють сприйняття світу у різних типах реальностей, що зумовлюють необхідність їх усвідомлення на онтологічному, гносеологічному, психологічному рівнях. А. Соколов [312, 163-164], наприклад, у проблемі онтологічного виміру реальності визначає кілька

основних аспектів: якісний – існують різні сорти реальностей; кількісний – існують різні ступені реальностей; рівневий – існують різні рівні реальностей. З активним розвитком інформаційних технологій проблема типології реальностей стала значно складнішою, адже поширились поняття «віртуальна реальність» і «можливий світ».

У монографії М. Кастельса [123] розвиток мережі Інтернет вписується у загальний порядок «простору потоків» і «позачасового часу». Відповідно, на сучасному етапі розвитку суспільства віртуальне визнається формоутворюючим і невід’ємним атрибутом нового світопорядку. Але, на наш погляд, для аналізу релігійних Інтернет-комунікацій найбільш доцільною є позиція А. Соколова, який визначав реальність як «нескінченну множину однорідних, але не тотожних елементів, що рухаються у своєрідному, власному хронотопі (часі та просторі)» [313, с. 164].

Віртуальний світ – світ глобальної комунікації – існує до тих пір, поки людству необхідне спілкування. Відповідно, основні параметри віртуального світу будуть ґрунтуватися на прагматичних і комунікативних принципах, які визначають основні принципи його функціонування.

Зрозуміло, що комп’ютерна віртуальна комунікація у діяльності християнських релігійних організацій стала ефективною відповіддю на глобальні виклики сучасної інформаційної епохи, адже сучасні Інтернет-технології дозволяють пришвидшити обмін релігійною інформацією, збільшити аудиторію, розширити простір релігійної комунікації.

Однак, комп’ютерна віртуальна реальність за недовгий час свого існування продемонструвала полярно протилежні позиції ціннісних засад свого існування: з одного боку, формуючи безмежні можливості для самоосвіти та самовдосконалення через віртуальні системи освіти, бібліотеки, музеї тощо; з іншого – створила своєрідне віртуальне зло як породження глобальної агресії через засоби маніпулювання суспільною та індивідуальною свідомістю. Адже ефект анонімності віртуальної реальності паралізує людську свідомість, зомбує її зсередини, породжує електронний тоталітизм.

У системі релігійної комунікації саме віртуальна комунікація постає умовою використання можливостей швидкого пристосування людини до динамічних темпів розвитку суспільства. Водночас, реалізуючи ілюзорно-компенсаторну функцію релігії, Інтернет створює для людини певний уявний світ, спілкування в якому компенсує недоліки реальної комунікації, формуючи бажання втечі від фізичної реальності у світ ілюзорності.

Водночас, варто зазначити, що віртуальна реальність у досягненні релігійних феноменів не є надбанням сучасної інформаційної епохи, а має тривалу історію. Вічна мрія людини, пов'язана з позбавленням від тілесності та подоланням кордонів природного світу, яскраво проявляє себе вже на рівні міфологічного осмислення буття. Аналіз міфотворчості в архаїчній культурі показує, що ідея віртуальності тісно пов'язана з сутністю міфу як універсального способу конструювання реальності, дозволяючи стверджувати, що семантичний зміст поняття «віртуального» має досить широку інтерпретацію.

Аналізуючи історичні засади становлення проблеми віртуального, ряд дослідників означеного питання (А. Фандєєва, Л. Компанцева, А. Малишко, Є. Таратута) намагаються пов'язати сучасне визначення поняття «віртуальна реальність» зі змістом поняття «virtus» (лат. «потенційний», «можливий»). Є. Таратута, аналізуючи мовні аналоги латинського «virtus» у давньогрецькій міфології, стверджує, що воно найчастіше асоціюється з доблестю і мужністю, що проявлені воїнами-героями на полі битви. Герої (наділені чоловічими доблестями мужності і сили) виділяються з ряду смертних і існують у іншій реальності [322, с.16–18]. Як висновок, Є. Таратута зазначає, що ««virtus» має в собі поділ реальностей на наявне і належне з утвердженням останнього як складної над-емпірично-релятивної конструкції суто емпіричного сенсу. Віртуальне декларується як над-емпіричне задля того, щоб воно могло відбутися як факт емпіричності реальної» [322, с. 25].

Самостійне філософське визначення термін «virtus» отримує в епоху Середньовіччя. Середньовічні схоласти, продовжуючи традицію представників

римського стоїцизму, що використовували означений термін в контексті позначення бойової доблесті, екстазу бою, позначали ним «можливість», наближену дійсність. Ідея віртуального в формі вирішення проблеми сили, енергії, що забезпечує активність, досліджувалася у середньовічній філософії та у ранньому Відродженні (Василій Великий, Єфрем Сирін, Григорій Палама, Микола Кузанський). Вони стверджували, що «кількість і типи реальностей, якими оперує людина, визначаються активністю самої людини, і по напрямку руху до граничних реальностей, як «вгору» до Бога, так і «вниз» від Бога, людина може проходити нескінченну кількість проміжних реальностей. І як ілюстрація, описувалися дві з них, позначені як «внутрішня людина» і «досконала людина». Середньовічні схоласти за допомогою поняття *Virtus* намагалися відповісти на питання, як абсолютні сутності реалізуються у тимчасових подіях» [190, с. 18].

У схоластичній інтерпретації кількість і типи реальностей, якими оперує людина, визначаються її активністю, і по напрямку руху до межових реальностей у вертикальній сакральній комунікації людина може проходити нескінченну кількість проміжних реальностей, і ці проміжні реальності в результаті сходяться. Є. Таратута зазначає, що у середньовічній латині «*virtus*» позначає: надприродну істоту – ангела; «справи, які демонструють силу», – тобто, за середньовічними уявленнями, чудеса; справи відваги; те, що є потенційним; військо, воїнство [322, с. 27]. Фома Аквінський, використовуючи поняття віртуальності, робив спробу вирішення однієї з основних проблем середньовічної філософії – співіснування реальностей різного рівня – душі мислячої, душі тваринної, душі рослинної.

Саме у схоластичній філософії бере свій початок уявлення про те, що віртуальне формує певну дійсно окрему реальність, що збереглася до сьогодення. Є. Таратута проводить паралель між античними семантичними компонентами поняття «*virtus*» як «героя» і його середньовічним усвідомленням як «мученика»: «святість як прояв надприродних здібностей і сили святого («*virtus*») була, з одного боку, знаком божественної обраності і

милосердя, божим даром, а з іншої – результатом особистісних зусиль святого. У епоху Середньовіччя наслідування найбільш жорстким формам особистісної аскези слугувало певним чином індикатором обраності і володіння надприродною силою» [322, с. 29]. Таким чином, протиставлення героя і подвижника, властиве християнській традиції, має спільну основу у формі віртуального творення власної надприродної сили.

Зважаючи на те, що віртуальна реальність певною мірою формує ключовий індикатор стану свідомості суспільства, можливо стверджувати, що історія способів конструювання віртуальної реальності і тих соціальних ролей, що формувались завдяки їй у різних соціальних обставинах, може слугувати, за висловом Є. Таратути, «історією конструювання суспільства загалом» [322, с. 74].

Погоджуючись з означеною позицією, вважаємо за доцільне у осягненні сутності віртуального у контексті релігійної комунікації можливо визначити наступні рівні: онтологічний, гносеологічний, аксіологічний. На онтологічному рівні у свідомості віруючого відбувається усвідомлення можливості існування різних рівнів реальності – фізичної (земної) і божественної, що існує як вічна потенція, набуваючи в уяві віруючого цілком реальних обрисів. На гносеологічному рівні формуються шляхи осягнення світу божественної реальності через усвідомлення недосконалості реальності земної. Аналізуючи життєписи християнських святих (як у православній, так і у католицькій традиціях) доцільно простежити наявність у них здатності свідомості перебування у певних містичних станах (своєрідній віртуальній реальності), де відбувається комунікація праведника з потойбічними силами (зазвичай, явлення ангелів).

Серед авторів, що зацентрували наукову увагу на проблемі філософського аналізу віртуальної реальності, варто відмітити дослідження І. Корсунцева та Н. Носова, у яких відображуються позитивні зрушення в розумінні онтологічного статусу віртуальної реальності. У І. Корсунцева [139] віртуальна реальність постає як суб'єктивна реальність, що не детермінована

комп'ютерними технологіями. Такий підхід автором застосовується до образів художнього вимислу, фантазії, а також зміненим станам свідомості.

У дослідженнях Н. Носова [209, с. 162] обов'язковою умовою існування віртуальної реальності є її онтологічна відокремленість від реальності фізичної та рівноправність щодо неї. На думку автора, віртуальною реальністю є специфічні психологічні стани людини, які володіють певними ознаками, що свідчать про те, що в означений момент людина переживає «виключення» з основної реальності в реальність віртуальну. При цьому розуміється, що «віртуальна реальність може виникнути у будь-якому образі, яким би елементарним він не був, але буде переживатись як повноцінна реальність». Тобто, віртуальна реальність характеризує особливі індивідуальні психологічні стани людини, при цьому психіка людини розглядається як складне утворення, що включає в себе різні реальності, що не зводяться не тільки до непсихічних реальностей (напр. фізіологічної чи соціологічної), але й одна до одної. Відповідно, в онтологічному плані віртуальність розглядається як певний потенційний стан буття, що володіє наявним у ньому активним першопочатком, потенційною здатністю до прояву подій чи станів, що можуть реалізовуватись за відповідних умов зовнішнього впливу чи внутрішнього самонавіювання, при цьому віртуальна реальність постає як актуальна, але не субстанційна.

На рівні вертикальних релігійних комунікацій, наприклад, у спробі осягнення віруючим божественної сутності через акти її присутності під час молитви, відбувається розмивання протилежностей світу земного і божественного, що можливо охарактеризувати як своєрідний стан взаємопереходу між різними рівнями реальностей. В означеному контексті підтримуємо позицію М. Опенкова, що «ознаки віртуальної реальності можливо звести до двох основних: це – повна присутність, динамічна безперервність реальності... Буття тут-і-зараз має на увазі непричетність тривалості, коли людина є там, де вона є, а не попереду чи позаду себе; це момент, коли життя і смерть, реальне і уявне, минуле і майбутнє перестають сприйматись як протилежності. Зняття таких протилежностей і є віртуальною

реальністю» [214, с. 19]. Емпіричними прикладами віртуальної реальності М. Опенков вважає екстаз, містичні стани, змінні стани свідомості тощо. У релігійному вимірі віртуальне постає як трансцендентне, неосягнене, як бажане, але нездійснене, і часто знаходить свій прояв у молитовному екстазі, що діє на підсвідоме і формує в свідомості віруючого містичні образи надприродних істот (містичні явлення святим подвижникам чи аскетам, що беруть свій початок від іудейських пророків і присутні майже в усіх християнських святих мучеників чи харизматичних проповідників всіх християнських напрямів).

У спробі осягнення природи свідомості, ми зіштовхуємося з питанням, чи є свідомість атрибутом людини чи вона виступає чимось надлюдським, космічним. Щодо надлюдської природи свідомості, то ця думка розкривається, передусім, у релігійних течіях, в основі теологічної доктрини яких є ідея божественного розуміння. Інша позиція має наукове обґрунтування розуміння свідомості як атрибуту лише людини; світоглядною основою означеного підходу слугує принцип відображення, що описує властивості свідомості як специфічної субстанції.

Гносеологічна функція поняття «віртуальна реальність» полягає у осягненні меж між різними сферами людського буття. В означеному контексті концепт «віртуальна реальність» може постати як у формі наукової картини світу (як гіпотеза), так і у теологічних концепціях усвідомлення сутності божественного, де, за твердженням Р.Вилкова, концепт «віртуальна реальність» надає додаткові можливості для фіксації своєрідності тих змінених станів свідомості, «які не є прямим результатом сучасних інформаційних технологій, але породжують аналогічні психологічні наслідки» [57, с. 20].

Зокрема, М. Пальчинська, аналізуючи різні аспекти взаємодії особистості з віртуальною реальністю, зазначає, що «віртуальний простір надає безліч можливостей здійснення пізнавальної діяльності: наприклад, через гіпертекстову навігацію, мережеву комунікацію тощо. Часто саме гносеологічний аспект — пізнання чогось нового, рухає людиною в момент її перебування у віртуальному просторі» [233, с. 190]. Таким чином,

релігійна Інтернет-комунікація через систему Інтернет-ресурсів забезпечує пізнавальну функцію індивіда.

Про пізнавальні можливості релігійних Інтернет-комунікацій, певною мірою, можливо стверджувати, опираючись на позицію Т. Лугуценко [178, с. 22–23], яка зазначає, що інформаційно-комунікаційне середовище, що впливає на ідентифікаційні характеристики людини, може усвідомлюватись як «квазісоціум» – особливий вид соціокультурного простору, що актуалізує проблему самореалізації та самоідентифікації особистості. З одного боку, людина виступає пасивним споживачем інформації (і віртуальної також), з іншого – отримує можливість на тлі глобальної віртуалізації проявити фундаментальні антропологічні константи – самототожність, самотрансценденцію, цілісність, творчу активність. Таким чином, віртуальна реальність формує більше можливостей для розкриття власної духовності, що базується на традиційних релігійних цінностях, а віртуальна комунікація розширює межі спілкування релігійної спільноти.

Витоки психологічного осмислення сутності віртуальної реальності формуються у філософії постмодернізму (Ж. Бодрійяр, Ж. Дельоз, Р. Барт тощо), де феномен віртуальної реальності розкривається на основі антропологічного його підґрунтя, але у контексті соціального конструювання реальності. У Ж. Бодрійяра віртуальна реальність постає як така, що створена на основі заміщення симулякрами ціннісних і інституційних елементів суспільства, коли відносини між людьми приймають форму відносин між речами, а реальне заміщується знаками реального [32, с. 19]. У результаті людська сутність проявляється не у реальному, а у віртуальному світі, де людина взаємодіє не з реальними речами, а з їх «симуляціями». Віртуальна реальність визнається переважно симулятивною, вона постає як накопичення симулякрів.

В умовах глобальної інформатизації, у яку активно залучена і релігійна сфера, відбувається поєднання першої історичної форми віртуалізації – міфу, з соціотехнічною формою віртуалізації сьогодення – штучною реальністю ЗМІ,

Інтернету тощо. У термінах Ж. Бодрійяра, відбувається «заміна реального знаками реального» [32, с. 19]. У процесі конституювання віртуальної реальності можливо встановлювати будь-які часові виміри конструювання подій.

Проблема комп'ютерних віртуальних реальностей знаходить своє відображення у наукових дослідженнях Н. Вінера [48], Р. Абдєєва [2], Д. Іванова [105], М. Ігнат'єва [106], Г. Іойлевої [112] тощо. У Д. Іванова [105, с. 61] характерною рисою сучасного інформаційного суспільства є поява віртуального аналога реальної соціальної взаємодії – симуляції, що здійснюється у кіберпросторі. Для визначення змістовної сутності релігійних Інтернет-комунікацій, з нашої точки зору, важливі три основні характеристики віртуальної реальності: нематеріальність впливу, умовність параметрів, ефемерність.

Г. Іойлева [112] зазначає, що перехідний характер комп'ютерних, культурних і містичних віртуальностей пов'язаний з існуванням особливих перехідних, пограничних станів людської свідомості, людської психіки. Частина людської свідомості усвідомлює світ реальний, частина – світ віртуальний, сама людина знаходиться в прикордонному, перехідному стані, її особистість роздвоюється. Це особливі перехідні стани душі і тіла. З одного боку, реальність все далі відсувається від реципієнта, віртуалізується, а з іншого, відбувається реконфігурація відносин. Позиція суб'єкта по відношенню до об'єктивного світу стає активною, домінуючою, все частіше реципієнт має справу не з самою дійсністю, а з її образами. Образи проєктуються свідомістю і безпосередньо пов'язані з діапазоном можливостей суб'єкта: чим він ширше, тим набагато змістовнішою стає створена віртуальна свідомість. Базуючись на означеній позиції, можна стверджувати, що релігійна комунікація і на рівні ауто комунікації, і на рівнях досягнення таїни сакрального тексту чи сакрального мистецтва, постає як образна, символічна, розширюючи творчий потенціал релігійно спрямованої особистості.

Відповідно, у контексті релігійних комунікацій поняття «віртуальної реальності» може мати наступні визначення:

- віртуальна реальність на онтологічному рівні відокремлена від основної, але є рівноправною щодо неї, адже віртуальна реальність може виникнути на основі будь-якого образу, але може психологічно переживатись як повноцінна реальність – на рівні осягнення божественної сутності;
- віртуальною реальністю може виступати певна межова ситуація, коли життя та смерть, реальне та фантазія поєднуються у єдине ціле, перестають сприйматися як протилежності – у екстатичних станах свідомості, властивих святим подвижникам чи активним сповідникам віри;
- віртуальна реальність може бути результатом зміни свідомості, коли людина психологічно виходить із суб'єктивної реальності у реальність віртуальну – це відбувається у стані молитви;
- віртуальна реальність формує також кібернетичний простір, що створюється за допомогою Інтернет-технологій.

У дослідженнях О. Задоянчук [98] віртуалізація розглядається у широкому і вузькому сенсі. У вузькому значенні віртуалізація співпадає з медіатизацією, проте останнє не вичерпується ним. Серед відмінних рис означених понять авторка відзначає наступні: явище медіатизації релігії є ширшим за явище віртуалізації релігії, оскільки останнє, хоча і може розглядатися поза межами мережі Інтернет, не враховує розширення ролі та значення друкованих джерел; через консервативність православної церкви явище віртуалізації релігії в широкому сенсі є менш характерним для неї, тоді як медіатизація релігії у значенні активного залучення медіа в своїй діяльності чітко простежується.

Опираючись на позицію А. Балаклицького можливо пояснити сутність процесів медіатизації через наступні чинники: технічні нововведення посилюють роль медій, дозволяючи їм викликати соціальні зрушення та зміни в людській психології та поведінці. «Масифікація і медіатизація як процес і результат глобального впливу на мислення людей за допомогою різноманітних

медіа виражається у формуванні особливої медіа-картини світу, яка є продуктом безперервної інформаційної експансії, спрямованої на пізнання світу, та спричиняє постійну маніпуляцію змістом свідомості особистості» [14, с. 51]. Означені наслідки медіатизації у її деструктивному впливі на індивідуальну та суспільну свідомість наближують її до віртуалізації, що у вимірі релігійних Інтернет-комунікацій мають подвійний негативний зміст, адже психологічний віртуальний світ віруючої людини поєднується з технічним віртуальним світом, значно посилюючи маніпулятивний ефект навіювання.

На противагу актуальній дійсності, що виражає цілісність, стабільність і завершеність, віртуальна реальність постає джерелом розмаїття, є феноменом, іманентним самій структурі буття, що втілює можливість активної творчої діяльності. Особистість творить той рівень реальності, який дозволяє розкрити її духовний потенціал, а інформаційні технології сприяють утвердженню віртуальної реальності як суспільно значимого феномену.

Водночас, подібна втеча від реальності має свої негативи. Підтримуємо позицію А. Малишко [190, с. 17], що питання з приводу впливу віртуальної реальності на людську свідомість є предметом наукових дискусій, адже традиційне трактування особистості передбачає виявлення притаманних їй ціннісних установок, а головна відмінність «віртуального» світу від реального полягає у відсутності в першому матеріальних форм буття. Реальна людина створює «віртуальну» особистість, у кожній існує творець, іноді анонімний, тому створення «віртуальної реальності» може збагачувати людину, розвиваючи в ньому здатності адаптації, пристосування до нових умов, але також слід враховувати, що відхід у «віртуальний» світ може бути зумовлений проблемами в реальному житті.

Безперечно, погоджуємось з тезою Я.Башманівської, що «втеча людини у віртуальну реальність не допомагає подолати стан самотності» [20]. У віртуальному світі спілкування зводиться до обміну інформацією, а справжній емоційний зв'язок з іншим суб'єктом відсутній. Таким чином, комунікація у

віртуальній реальності відбувається фактично з симулякрами, однак для виходу з екзистенційної порожнечі необхідний пошук єдності з реальним суб'єктом.

На небезпеці повного занурення у світ комп'ютерної віртуальної реальності наголошує і О. Каріна, визначаючи специфіку комп'ютерної віртуальної реальності у тому, що «віртуальна реальність, представлена технічними засобами формує переконання, що все можна втілити, зробити видимим і, таким чином, не залишає місця таємниці буття і його істині, що приховується» [121, с. 14].

Проблема безпеки віртуальної реальності в системі релігійних комунікацій може бути пов'язана також з психологічним станом віруючої людини, її здатністю до сприйняття навіювання, що значно посилюється технологіями віртуального світу. Спробуємо проаналізувати причинно-наслідкові зв'язки психологічної залежності від віртуальної реальності для віруючої людини, що потенційно є психологічно вразливою і досить часто психологічно слабкою. У В. Джемса психопатологічні стани фанатично релігійної особи характеризуються наступним чином: «На межі безумства, хвороби, душевної неврівноваженості формуються приховані нахили, які, у зв'язку з найвищим ступенем інтелектуального дару, часто формують підвищену збудливість почуттів та палкий характер» [72]. В. Джемс вважає, що психопатичний суб'єкт дуже вразливий у емоційній сфері, тому він досить легко стає одержимим нав'язливими релігійними ідеями.

Перебуваючи у віртуальній реальності віруюча людина може втратити контроль над своїм власним «Я», розчинитися у віртуальному світі, особливо якщо це свідомо маніпуляція з негативним чи шкідливим підтекстом, і як зазначає Т. Шибутані, людина вірить, що може здійснювати відповідний контроль над своїм життям, а саме – приймати рішення і реалізовувати їх. Якщо люди здатні робити вибір, то відповідно, вони і несуть відповідальність за свої дії. «Але людина відмовляється нести відповідальність за ті вчинки, які здійснила «не у собі», – у стані сильного потрясіння... чи під впливом деякого «злого духу» [361, с. 247].

Часто віртуальна залежність зумовлена бажанням приховати власну сутність, злитися з натовпом, адже, як зазначалося, віртуальна реальність формує анонімність. Психологічними причинами такої поведінки може бути занижена самооцінка та самотність, страх залишитися наодинці з власним «Я». У таких випадках, опираючись на позицію А. Назаретяна, можемо стверджувати, що у індивідів виникає циркулярна реакція – «взаємне зараження, тобто, передача емоційного стану на психофізіологічному рівні контакту між організмами» [204, с. 25]. У цій ситуації зникають індивідуальні розбіжності, знижується роль особистісного досвіду та здорового глузду.

Підтримуємо позицію М. Пальчинської [233, с. 191] щодо небезпеки віртуальної реальності як втрати ідентичності, адже особистість занурена у віртуальну взаємодію, перебуває в ситуації перманентної зміни ідентичності, що є основою для формування таких особистісних особливостей, як безтілесність суб'єкта, нівелювання соціальної приналежності, необмеженість контактів, анонімність тощо.

Відповідно, у релігійному вимірі віртуальна реальність продукує порушення діалектичної єдності життя і смерті, що веде до радикального переосмислення умов існування індивіда – онтологічних, аксіологічних, соціальних. А в умовах множинної (розмитої) ідентичності, втрати тілесності, відірваності від цілісності світу формується відчуття фальшивості власного буття. Означений аспект часто використовують деструктивні релігійні секти, використовуючи мережу Інтернет задля пропагандистської діяльності.

У релігійній Інтернет-комунікації віртуальна реальність як психологічний стан ілюзорної дійсності, властивий віруючому індивіду, поєднується зі знаково змодельованою мислимою можливістю «(абстрактною чи конкретною), яка з певних причин не здійснилася або не здійснена природним шляхом, самотійно» [20]. Віртуальність виступає як феномен, що розглядається вже не лише як результат взаємодії, а як артефакт нової інформаційної епохи, що здатний реалізовувати дію нових комунікативних зв'язків між людьми. На індивідуальному рівні – віртуальна реальність в контексті релігійних

комунікацій постає можливістю втечі від самотності, на масовому рівні – ефективним засобом маніпулювання суспільною свідомістю.

На індивідуальному рівні віртуальна релігійна комунікація реалізує соціотерапевтичну функцію, з одного боку, формуючи вихід у стани творчості, формування власної досконалої ілюзорної реальності, а з іншого – компенсаторну функцію, адже віртуальність – це своєрідна втеча від самотності, адже «позбавленість реального спілкування та відсутність змоги бути почутим і зрозумілим для іншого зумовлює пошук виходу з кризового стану. Таким ілюзорним виходом постає втеча у віртуальну реальність, де індивід шукає відчуття єдності зі світом та іншими суб'єктами, нехай і віртуальними» [20].

У масовому контексті віртуальна релігійна комунікація постає як ефективна можливість окремих релігійних спільнот нав'язати волю суспільству. Анонімність Інтернету продукує безвладдя і обман, адже однією з основних небезпек Інтернет-середовища загалом та релігійного Інтернет-середовища зокрема, є загроза повного контролю над особистістю, яка в крайніх формах здатна перерости в електронний тоталітаризм.

Таким чином, актуалізація віртуального чинника у релігійній комунікації вимагає детальної наукової та суспільної оцінки, адже може стати ефективним чинником маніпулювання індивідуальною та суспільною свідомістю з боку деструктивних релігійних організацій. Водночас, актуалізація моральної складової релігійних доктрин з використанням засобів віртуальної реальності може виступити ефективним регулятором суспільних відносин, формуючи засади особистісної моральності.

Висновки до розділу 1

1. В умовах глобалізаційних викликів сучасності християнська Інтернет-комунікація постає як система обміну суспільно значимою інформацією, що володіє відповідним ідеологічним та ціннісним змістом; її ключовою

проблемою є механізм переведення індивідуального процесу передачі і сприйняття інформації в соціально значимий процес персонального й масового впливу. У системі релігійних Інтернет-комунікацій Церква як соціальний інститут здійснює інформаційний обмін з громадами вірян через посередництво своїх інформаційно-комунікаційних структур – медіа-центрів, електронних бібліотек чи електронних освітніх структур.

2. Релігійна Інтернет-комунікація виконує функцію забезпечення зв'язку між різними інформаційними системами на основі формування духовної сутності означених інформаційних систем (окремих індивідів, соціальних груп чи суспільства загалом). У системі релігійних Інтернет-комунікацій присутній як статичний аспект (адже релігія завжди опирається на традицію), так і динамічний – адже відбувається оперативне поширення релігійних ідей, норм, цінностей, переконань, а розуміння релігійної комунікації як різноманітного процесу духовно-психологічного зв'язку між людьми в суспільстві виявляє обмеженість її трактування як лише інформаційного процесу. Інформаційно-комунікаційний імідж держави формується значною мірою на основі релігійно-спрямованих інформаційних ресурсів – богословської літератури (мова видання, ідейне спрямування передмов до текстів, глибина наповнення певного інформаційного ресурсу та його ідеологічна заангажованість).

3. Релігійну Інтернет-комунікацію слід охарактеризувати за наступними класифікаційними ознаками: за масштабністю процесу релігійної комунікації можливо визначити її наступні види: міжособова релігійна комунікація на вертикальному рівні втілюється у формі пастирства (наставництва) та сповіді; на горизонтальному рівні міжособова релігійна комунікація постає спілкуванням між окремими членами релігійної спільноти. Групова релігійна комунікація може мати різні рівні реалізації комунікаційної діяльності і формуватися як наслідування, діалог чи управління; на масовому рівні релігійна Інтернет-комунікація здійснюється Церквою як соціальним

інститутом через посередництво її соціально-комунікаційних інститутів – ЗМІ, бібліотек, інформаційних центрів тощо.

4. В сучасному інформаційному суспільстві зростають можливості долучення як окремих індивідів зокрема, так і суспільства загалом, до найвищих здобутків людського духу, відбувається переосмислення духовно-ціннісних орієнтирів загальнолюдського масштабу, формування ціннісних засад моралі та моральності у загальнолюдських масштабах. Ціннісний аспект релігійної комунікації полягає, передусім, в тому, що вона може розумітись як вище благо, тобто як те, завдяки чому взагалі існує раціональний життєвий простір. Морально-етичний зміст релігійної Інтернет-комунікації актуалізується у випадку її долучення до утвердження духовних цінностей.

5. В умовах глобальної інформатизації, у яку активно залучена і релігійна сфера, відбувається поєднання першої історичної форми віртуалізації – міфу, з соціотехнічною формою віртуалізації сьогодення – штучною реальністю ЗМІ, Інтернету тощо. У завдання віртуальної реальності не входить подолання реальності чи вихід за її межі, – це лише декларація, що забезпечує необхідну свободу маневру. Віртуальна реальність конструюється всередині реальності «основної». Тим самим, у ситуації віртуального межа реального і нереального виявляється актуалізованою якраз в плані права реального на «повноцінну» соціальну онтологію. Особистість творить той рівень реальності, який дозволяє розкрити її духовний потенціал, а інформаційні технології сприяють утвердженню віртуальної реальності як суспільно значимого феномену.

6. У системі релігійних комунікацій саме віртуальна комунікація постає умовою використання можливостей швидкого пристосування людини до темпів розвитку суспільства, які визначає його динаміка, забезпечуючи соціалізацію індивіда у суспільстві. Віртуальна реальність породжує порушення діалектичної єдності життя і смерті, що веде до глобального переосмислення соціальних умов існування індивіда, відповідно, реалізуючи

ілюзорно-компенсаторну функцію релігії, Інтернет створює для людини певний уявний світ, спілкування в якому компенсує недоліки реальної комунікації, формуючи бажання втечі від фізичної реальності. Проблема небезпеки віртуальної реальності в системі релігійних комунікацій може бути пов'язана також з психологічним станом віруючої людини, її здатністю до сприйняття навіювання, що значно посилюється технологіями віртуального світу.

Основні положення та висновки розділу відображено в наступних публікаціях автора:

1. Ломачинська С.В. Інтернет як ефективний засіб сучасної релігійної комунікації // Філософія, релігія та культура у глобалізованому світі: Всеукраїнська наук. – теор. конф. з міжнародною участю. (Житомир, 23 листоп. 2015 р.). Житомир: Видавець О. О. Євенок, 2015. С. 216–219.
2. Ломачинська С.В. Інформаційне наповнення персональних сайтів священиків як засіб релігійних Інтернет-комунікацій // Наука та інновації: матеріали Міжнар. XXXIII наук.-практ. конф. (Чернівці, 30–31 січ. 2016р.). Київ: «Лабораторія думки», 2016. Т. 1. С. 28–31.
3. Ломачинська С.В. Проповідницька діяльність як вагомий чинник релігійної комунікації в православній традиції //Актуальні проблеми філософії та соціології. 2016. Вип. 9. С. 67–70.
4. Ломачинська С.В. Феномен віртуальної реальності в контексті релігійних комунікацій // Дні науки філософського факультету – 2017: матеріали міжнар. наук. конф. (Київ, 16–17 квіт. 2017 р.). Київ: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2017. Ч. 6. – С. 182–184.

5. Ломачинська С.В. Риторика Арістотеля: від красномовства до мистецтва маніпуляцій // Софія. Гуманітарно-релігієзнавчий вісник. Київ. 2016. № 3(7). С. 109–110.
6. Ломачинська С.В. Інтернет як ефективний засіб сучасної релігійної комунікації // Філософія, релігія та культура у глобалізованому світі: Всеукраїнська наук. – теор. конф. з міжнародною участю. (Житомир, 23 листоп. 2015 р.). Житомир: Видавець О. О. Євенок, 2015. С. 216–219.
7. Ломачинська С.В. Сакральний зміст релігійної комунікації в системі соціально-комунікаційного знання: зб. наук. праць / за ред. П.І.Юхименка. Біла Церква, 2013. Вип. 10. С. 8–13.

РОЗДІЛ II. ХРИСТИЯНСЬКА ІНТЕРНЕТ-КОМУНІКАЦІЯ В ЕПОХУ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ

2.1 Глобалізаційний вимір християнського Інтернет-проповідництва в інформаційну епоху

Сучасні глобалізаційні трансформації, що постають закономірним процесом розвитку людства, відбуваються на основі зростання й вдосконалення загально цивілізаційної інформаційної бази, і формують не лише економічні чи політичні, але й релігійно-культурні виклики. Посилення впливу глобального інформаційного простору на соціально-культурну сферу суспільства формує не лише проблему їх ефективного використання, але й ставить питання до змістовного наповнення глобальних інформаційних ресурсів та їх збагачення здобутками вітчизняної духовної культури в інтересах національного розвитку.

Визначаючи релігійні чинники глобалізації, погоджуємось з позицією Д. Шумунової, яка зазначає, що в сучасних умовах глобалізація постає соціокультурним явищем формування образу «світової спільноти», що здатна виходити за національно-державні кордони та може набувати загальних екологічних, соціокультурних, політичних і цивілізаційних характеристик. Авторка вважає, що символічний капітал глобалізації має теологічну аргументацію, незважаючи на загально секуляризаційний характер доби. «Це призводить до політизації релігії та закріплення за останньою функції ідентифікації соціокультурного простору як особистостей, так і цілих спільнот, що не заважає існуванню опозиційних тенденцій – релятивізації релігійних констант в мультикультурному просторі постсучасності» [364, с. 5].

Досить усталеною на сьогодні є точка зору про те, що глобалізація руйнує і трансформує традиційні форми ідентичності, і в людей зникає відчуття причетності до певного соціального оточення, сталих та визначених духовних цінностей і орієнтирів. При цьому створюються умови для руйнування ідентичності, пов'язаної з нацією-державою, що є досить гострою проблемою

сьогодення і позначається як «криза ідентичності», яка проявляє себе на всіх рівнях суспільного життя [325, с. 8]. Означений феномен, зазвичай, пов'язується з розмиванням етнокультурних засад націй.

Українські дослідники, характеризуючи глобальний розвиток світу, звертають увагу на «великі і глибокі суперечності і конфлікти гегемонії і експансії, територіальні претензії, етнічну ворожнечу і релігійну нетерпимість. Все це разом створює картину глобальної нестабільності» [325, с. 9]. Інтеграція свого в чуже, означає втрату національної ідентичності, що призводить до втрати сформованих віками оригінальних культурних здобутків.

Як зазначає з цього приводу С. Гантінгтон, «коли приходить криза ідентичності, актуалізується значення таких понять, як кров і віра, релігія і сім'я. Люди гуртуються з тими, у кого ті ж коріння, церква, мова, цінності й інститути, і тримаються на відстані від тих, у кого вони інші» [60, с. 186]. Таким чином, до змісту етнокультурної національної ідентичності ми відносимо такі складові, як мова, релігія, традиції, звичаї, національний менталітет.

Аналіз маніфестації сакрального характеру соціальної ідентичності представлений у дослідженні М. Козловця, який до найбільш відомих ідентифікаційних засобів відносить «релігійні символи, інсигнії, прапори, герби й гімни, риторично-ритуальні формули, які супроводжують культ соціальних спільнот різних рівнів» [133, с. 92]. Автор визначає важливу роль у процесах ідентифікації лінгвістичних засобів, серед яких – різні види предметних подій, сакральних чи профанних – оголошення релігійних формул у релігійних обрядах, клятви, що використовуються в ритуалах посвяти, використання усталених предметних формул у різних культурах для запитань і відповідей щодо етнічної, національної, релігійної належності. Таким чином, можемо стверджувати, що соціальна ідентичність у її релігійному вимірі постає соціально-комунікаційним феноменом, що формується у межах релігійного дискурсу, визначає особистісну оцінку соціальної позиції індивіда у

конкретному культурному соціумі та виступає засобом його соціальної адаптації.

Погоджуємось з позицією В. Заболотної щодо необхідності збереження традиційних цінностей, які у вигляді граничних та абсолютних імперативів формуються на перетині релігійності та моральності і виступають основою функціонування моральності. «Як релігійна, так і світська форми означених цінностей є відносно самостійними в царині духовної культури, проте в реальному соціальному функціонуванні вони знаходяться у постійній взаємодії» [97, с. 12]. Визначаючи ціннісний аспект місійної діяльності християнських церков умовах глобалізації, можемо стверджувати, що традиційні цінності залишаються важливим духовно-орієнтуючим фактором.

В означених умовах ідентичність дедалі більше стає не результатом традиції, а справою вільного вибору особи, і тоді релігійні та етнічні самоідентифікації набувають соціокультурного, політичного виміру. Як зазначає В. Єленський, «роль релігії у глобальній політиці незмірно ширша, ніж участь релігійних інституцій у політичному процесі, ескалації або врегулювання конфліктів... Релігія наділяє людські спільноти могутнім символізмом, а також проводить між ними кордони, котрі виявляються важкими для проникнення» [94]. Розглядаючи етнічний та релігійний феномени, варто зважати на ту обставину, що кожен з них є полісемантичним і багатофункціональним, а отже, вони не піддаються редукуванню до самих себе. «За релігійним чи етнічним завжди стоїть набагато більше, ніж просто релігійні вірування, культура чи етнічність. Саме тому, наприклад, за тим, що видається релігійними чи етнічними конфліктами, реально стоять приховані політичні, економічні, соціальні, культурні тощо суперечності» [281, с. 6 – 7].

Глобалізація зумовлює трансформацію національних культур і конфесій, тобто веде до змін в усіх сферах життя як на світовому, міжнаціональному, так і на національному рівнях, відбувається повернення релігійного чинника на міжнародну арену, в глобальну політику і в міжнародні відносини. Фундаментальні принципи поділу людства – етнічний, релігійний і

цивілізаційний – й далі є причиною конфліктів. Відповідно, глобальне релігійне відродження, повернення до святинь, є відповіддю на тенденцію сприйняття світу як єдиного цілого.

Опираючись на позиції провідних західних глобалістів [321, с. 39], можливо виділити основні тенденції у сучасній релігії:

- релігія продовжує жити, тому що відбувається оживлення релігійних почуттів;
- з одного боку, посилюється конфронтація між релігією і наукою, а з іншого – розширюється співробітництво між релігією і наукою;
- релігія здійснює істотний вплив на політику;
- зростає втручання держави в релігійні справи;
- відбувається змішування вірувань (релігійний синкретизм);
- спостерігаються прояви релігійного індивідуалізму, що мають негативні наслідки;
- зростає кількість релігійних культів;
- зростає культурне значення нових релігійних рухів.

Водночас, задля забезпечення ефективності релігійної комунікації учасник комунікаційного процесу має володіти належним рівнем інформаційної культури, що дозволяє долати інформаційно-комунікаційні бар'єри, протидіяти інформаційній агресії та психологічним маніпулятивним впливам.

Загалом, у вітчизняній науковій думці [154] інформаційно-комунікаційні бар'єри сприймаються як перешкоди, що виникають в ході передачі і сприйняття повідомлень, які, у переважній більшості наукових підходів до означеної проблеми, класифікуються як технічні (що виникають у вигляді шумів і перешкод в штучних комунікаційних каналах); мовні (що виникають при невідповідності мов, кодових систем, тезаурусів комуніканта і реципієнта); психологічні (що виникають унаслідок спотворень в перцепції, що неминуче супроводжують комунікацію) і соціальні, що виникають між людьми, які розмовляють на одній природній мові, але належать до різних соціальних груп.

У системі релігійних комунікацій основною складовою ефективною комунікаційної взаємодії є комунікаційна свідомість, яка має базуватись на визнанні загальних моральних принципів, тобто кожен індивід в процесі соціалізації набуває усвідомлення можливостей використання правил і норм задля забезпечення ефективного комунікаційного процесу. Окрім того, при здійсненні комунікативних актів людина, як певна комунікаційна одиниця, зіштовхується з іншими «Я» і мусить, при цьому інтерпретувати, пояснювати і розуміти їх висловлювання і вчинки, а також висловлювати свою власну точку зору, щоб бути зрозумілою для інших, отримати їх визнання. Єдиний спосіб оволодіти значеннями, зашифрованими в повідомленні – їх розуміння, яке постає як «специфічний стан свідомості, викликаний зовнішніми чи внутрішніми впливами, що фіксується суб'єктом як впевненість в адекватності відтворюваних уявлень і змісту впливу» [341, с. 641].

Три основні форми комунікаційного розуміння у релігійних комунікаціях можуть мати наступні прояви:

- реципієнт запам'ятовує повідомлення, не розуміючи навіть поверхневого значення; тоді має місце псевдокомунікація, адже немає руху значень, а присутній лише рух матеріальної оболонки знаків (прикладом можуть бути релігійні фанатики, що утворюють натовпи, які сліпо слідують за релігійним лідером);
- реципієнт, який отримав комунікаційне повідомлення, не здатний зрозуміти його глибинного значення, обмежуючись комунікаційним сприйняттям (прикладом можуть бути люди релігійні, з примітивним мисленням, для яких дотримання культово-обрядових дій закриває моральний зміст релігії);
- реципієнт одержує нове для нього знання; комунікаційне розуміння зливається з пізнавальним і має місце комунікаційне пізнання (прикладом можуть бути люди віруючі, які здатні піднятися не лише до усвідомлення моральної цінності власної релігії, але й до необхідності віротерпимості та релігійної толерантності).

Глибоке розуміння включає співпереживання, тобто потрібно не тільки з'ясувати поверхнєве значення повідомлення, але також відкрити і пережити той емоційний стан, який володів автором в процесі творчості [312, с. 23].

Таким чином, комунікаційне пізнання у релігійній комунікації постає творчим пізнавальним актом, тому що реципієнт не тільки усвідомлює поверхнєве і глибинне значення повідомлень, але і оцінює їх з погляду моральності. У сучасному інформаційному суспільстві, яке усвідомлюється провідними зарубіжними та вітчизняними науковцями як «суспільство знань», комунікаційне пізнання має базуватися не лише на сприйнятті інформації, а, передусім, на засвоєнні нових знань. Це буде можливим за наявності в учасників комунікаційного процесу відповідного рівня інформаційно-комунікаційної культури, яка постає невід'ємною складовою загальної культури людства, передбачає наявність традицій, пам'яті суспільства і формується в сферах моралі, політики, права, ідеології, релігії.

Інформаційна культура європейського суспільства налічує тисячоліття, відображається у становленні та розвитку інформаційно-комунікаційних революцій і невід'ємна від генези християнства. Перший етап розвитку інформаційної культури – писемний, коли завдяки фіксації на матеріальному носії спростилися можливості оперування інформацією, змінюючи при цьому спосіб мислення, але усні форми інформаційної культури не лише не втратили свого значення, а й збагатилися. На цьому рівні Святий Переказ змінює Святе Письмо, а християнська релігійна ідеологія виходить за межі конкретної нації і отримує змогу стати державною релігією Римської імперії.

Варто зазначити, що сакралізація знання, властива писемному етапу інформаційної культури, негативним чином вплинула на розвиток інформаційної культури суспільства загалом, і, певним чином, стала засобом владних маніпуляцій інформаційно усвідомленої верхівки суспільства і несвідомої (та неосвіченої) маси.

Наступний рівень – книгодрукарство, що стало переломним етапом у місійно-пропагандистській діяльності Католицької церкви, викликало хвилю

Реформації та, в подальшому, слугувало засобом збереження православної традиції для української нації.

Активний розвиток технічного рівня інформаційно-комунікаційних революцій дав поштовх до запровадження поняття «пропаганда» (у його місійній інтерпретації – як поширення віри).

Передумовою нової інформаційної кризи стало поширення комп'ютерних технологій, що не лише модифікували традиційні носії інформації, але й автоматизували інформаційні процеси. Сучасний етап становлення та розвитку інформаційної культури зібрав в собі всі свої попередні форми та з'єднав їх в єдиний засіб.

У найбільш загальному визначенні інформаційна культура усвідомлюється як сукупність матеріальних і духовних надбань людства, що відображають історично досягнутий рівень його розвитку у галузі інформаційних відносин та втілюються в результатах інформаційної діяльності. У більш вузькому розумінні інформаційна культура розуміється як галузь духовного життя суспільства, що включає систему інформаційного виховання та інформаційної освіти, а також установи й організації, що забезпечують їх функціонування. Варто зазначити, що саме у такому розумінні сутність інформаційної культури подається у Папських посланнях з нагоди Всесвітнього дня комунікації: «Щоб стати сьогодні зрілим і відповідальним громадянином, сприймач повинен навчитися потрібного вміння: розуміти мову мас-медіа, робити належний вибір і розважливо оцінювати інформацію. Тоді сприймач зможе як слід провадити діалог із повідомлячем... Якщо, справді, майбутнє людства залежить від того, як воно використає засоби комунікації, то виховання сприймачів медіа-продукції треба зробити першорядною метою у сфері душпастирського служіння й освітнянської праці загалом» [239, с. 301].

У Душпастирській інструкції про соціальну комунікацію до 20-ї річниці «*Communio et Progressio*» зазначається, що теперішня революція в соціальній комунікації стимулює значне перетворення тих чинників, крізь які люди сприймають довколишній світ. Постійна доступність ідей та образів, швидке

пересилання їх навіть між континентами – усе це мало важливі наслідки (як позитивні, так і негативні), глибоко позначившись на психологічному, моральному й соціальному розвитку особистості, на структурі й функціонуванні людських спільнот, на відносинах між культурами, на сприйнятті й поширенні цінностей, світоглядних уявлень, ідеологій та релігійних переконань. У означеному документі наголошується, що «інформаційна революція чинить великий вплив навіть на те, якою Церква бачиться людям; вона спричиняє зміни в організації та способі діяльності Церкви» [86, с. 138].

Глобалізація перетворює світ на єдине ціле і робить зустріч релігій і культур невідворотною. Вона призводить до одержання релігією нового імпульсу й посилення її впливу в публічному дискурсі. «Релігія – як мова, що надає особливої потужності ідеям у боротьбі з іншими ідеями, як ідентифікаційний маркер величезної демаркаційної сили, як феномен, що надає людині і спільноті сил і для духовних злетів, і для колосальних падінь, знову присутня у світовій, регіональних і національних політиках» [95, с. 81].

На необхідності різних підходів до усвідомлення сутності глобалізації в контексті релігійних проблем сучасності наголошує і Л. Филипович, зазначаючи, що глобалізація пов'язується не тільки з ризиками і загрозами. Вона створює нові умови, виступає важливим ресурсом для суспільних трансформацій. Якщо правильно використати переваги, які надає глобалізація, то це призведе або до розширення меж і урізноманітнення форм спілкування між різними традиціями, або навпаки – до згортання міжрелігійних контактів. Перед Україною постає такий самий вибір: або вийти за «огорожу» своєї традиції, подивитися на себе з глобальної точки зору, вписати себе в світ, що змінюється, або зануритися у внутрішні проблеми власних конфесій. Відповідно корегується і діяльність церков, змінюється їх функціональність в інтегративному та уніфікаційному напрямку [338]. Перед суспільством і церквою «постає гостра проблема адаптації до глобальних змін, формування нового світогляду, що відповідає новій добі» [293]. Відповідно, сучасні процеси

глобалізації мають на меті стійке зростання масштабів застосування нових інформаційних технологій в житті суспільства.

Розвиток релігійних Інтернет-комунікацій тісно взаємопов'язаний з розвитком глобальних інформаційних ресурсів релігійного спрямування. Ці ресурси і засоби їх використання формують глобальний інформаційний простір, що знаходиться в процесі прискореного розвитку і задає загальний темп змін у інформаційній галузі для кожної нації і держави. Структуризація інформаційних ресурсів у відповідності із загальносуспільними потребами сприяє формуванню на їх основі загально цивілізаційної інформаційної бази, що посилює свій вплив на суспільне життя у планетарному вимірі. В контексті розвитку процесу структуризації цієї бази виокремлюються певні групи інформаційних ресурсів зі своїми характерними ознаками.

До ресурсів загально цивілізаційного значення відносяться фундаментальні ресурси існування і розвитку нинішньої цивілізації. Вони є спільним здобутком ключових засад світової культури. Ці ресурси складаються з інформаційних надбань всіх попередніх поколінь та з нової інформації, що продукується задля загально цивілізаційного суспільного розвитку. Серед цих надбань – інформація, що забезпечує функціонування суспільства як цілісної інформаційної системи, в тому числі і релігійна інформація. Хоча А. Бойко зазначає, що релігійна інформація – назва умовна, аргументуючи свою позицію тим, що «будь-які відомості стосовно релігії мають передусім світоглядний характер, а отже впливають на свідомість споживача цих відомостей, формуючи його думки, а іноді й змінюючи цінності, орієнтири» [35, с. 33].

Відповідно до Закону України «Про інформацію», основними принципами інформаційних відносин у вітчизняному інформаційному правовому полі є:

- відкритість, доступність інформації, свобода обміну інформацією;
- достовірність і повнота інформації;
- свобода вираження поглядів і переконань;
- правомірність одержання, використання, поширення, зберігання та захисту інформації;
- захищеність особи від втручання в її особисте та сімейне життя» [265].

Відповідно, можливості отримання релігійної інформації є необхідною складовою гарантованості права на інформацію, водночас, має зберігатися свобода вираження не лише власних поглядів і переконань, але й переконань представників інших релігій.

Удосконалення засобів задоволення інформаційних потреб у духовній сфері створює додаткові можливості для формування ключових засад релігійної духовності, віротерпимості.

На необхідності реалізації інформаційного права наголошується у «Душпастирській інструкції *Communio et Progressio*» Католицької церкви: «щоб вибрати правильний напрям розвитку, суспільство – на всіх рівнях потребує інформації. Громаді потрібні добре поінформовані громадяни. Право на інформацію – це не просто привілей індивіда, воно вкрай важливе для загальних інтересів» [87, с. 100]. Водночас, право на інформацію невіддільне від свободи спілкування. Адже «спілкування конче потрібне для взаємного розуміння й творчої співпраці. Коли в суспільних стосунках люди використовують засоби масової інформації, спілкування набуває нового виміру – широкі маси людей дістають можливість причаститися до життя й поступу спільноти» [87, с. 102].

Відповідно, удосконалення засобів задоволення інформаційних потреб у релігійно-духовній сфері, з одного боку, створює можливості для формування віротерпимості, а з іншого – за умови використання маніпулятивних технологій – стає основою для ведення інформаційно-психологічних війн проти нації як цілісної інформаційної системи.

В інформаційно-комунікаційному плані релігійна спільнота як інформаційна система володіє груповою соціальною пам'яттю (спільністю знань, вмінь, емоцій, стимулів, що дають змогу усвідомлювати себе як «МИ»), і, відповідно, розвиненими комунікаційними зв'язками, що забезпечують передачу групового досвіду як на духовному рівні (у вигляді певних релігійних ідей чи традицій), так і на матеріальному – у вигляді реліквій чи священних книг.

Завдяки груповій пам'яті цільові соціальні групи утворюють свою субкультуру, яка протистоїть пануючій масовій культурі, що базується на пам'яті суспільства, утвореній у певний природно-історичний період. Пам'ять національних діаспор, що існують в іншомовному середовищі, по своїй структурі наближається до пам'яті цільових груп, тому кожна релігійна традиція, існуючи в межах інших релігійних традицій, намагається зберегти власну релігійно-культурну ідентичність; одним з шляхів означеного є створення національних інформаційних ресурсів релігійно-культурного спрямування.

Відповідно, у сучасний період розвитку інформаційного суспільства Інтернет постає як ефективний засіб комунікації, що допомагає долати кордони, мовні бар'єри, створювати середовище «корпоративного спілкування». Персональні і корпоративні комп'ютери, сервери і ресурси, об'єднані у світову мережу, стають новим простором діалогу і взаємодії, в якому проводять більшу чи меншу частину свого життя десятки мільйонів людей з різним віросповіданням.

Поява Інтернету та розвиток web-сайтів значно полегшили доступ до здобуття, створення, розповсюдження та використання інформації, тому всесвітня мережа виступає не лише джерелом інформації, а також потужним засобом впливу на суспільну думку, зокрема, у процесі виховання майбутнього покоління.

Сучасні дослідники українського Інтернет-простору стверджують, що, «Інтернет – це канал комунікації, який Церква не може ігнорувати, якщо хоче

проінформувати більшу кількість людей щодо своїх концептуальних ідеологем та активностей» [353, 73].

Відповідно, християнські церкви об'єднує прагнення використовувати у своїх цілях мас-медіа: «...ми констатуємо покращення роботи церковних інформаційних служб ... Церкви почали до цієї справи ставитися з більшою повагою. І це не було викликано лише тим, що потрібно оперативно реагувати на закиди суспільства, хоча і це вагомий чинник. Церкви свідомо починають значно конструктивніше ставитись до ЗМІ, вбачають в них силу, яку можна використати на користь місіонерству, євангелізації, особливо в служінні з молоддю, інтелігенцією тощо» [7].

Проповідництво, як основний засіб реалізації релігійної місійно-пропагандистської діяльності, в умовах сучасних глобальних викликів набуває нових рис та змінює форми і засоби своєї реалізації.

Згідно з базовими засадами християнської доктрини, яку поділяють і підтримують представники провідних християнських конфесій в Україні – головна місія Церкви полягає у залученні як окремих індивідів, так і суспільства загалом до системи релігійних цінностей, формування у неофітів відповідних релігійних переконань, моральних ідеалів, отриманні досвіду богоспілкування, життя громади. Відповідно, на груповому та міжконфесійному рівні релігійна комунікація зумовлює використання технічних засобів, що забезпечує швидкість передачі релігійної інформації та значне просторове охоплення населення шляхом реалізації стратегій місійно-пропагандистської діяльності.

Зокрема, у документах Католицької церкви щодо соціальних комунікацій визначається необхідність використання Церквою засобів масової інформації для передачі «того багатства, яке міститься в скарбниці її давньої, вселенської, історично-культурної та релігійно-освітньої традиції». Також наголошується на тому, що «Церква може утримувати свої власні засоби соціальної комунікації – не тільки для того, щоб виконувати свій найперший обов'язок євангелізації, а й для того, щоб тепер, як і за старих часів, сприяти цілісному розвитку людини

й обстоювати людські права». Водночас, основною метою використання Церквою засобів соціальних комунікацій має бути саме проповідництво: «покликання Церкви: проповідувати Євангелію всякому творінню (Мр. 16, 15) – разом із завданням розбудовувати цивілізацію покладає на неї обов'язок посідати належне їй місце в усіх сучасних формах спілкування між людьми» [239, с. 257]. Таким чином, підкреслюється значення проповіді як найефективнішого засобу впливу на масову свідомість релігійної спільноти.

Підтримуємо позицію Л. Филипович, що «... саме завдяки глобалізації в України та її громадян є невидані раніше можливості пізнати світ, інші цивілізації, народи....» [336, с. 4]. Відповідно, актуалізується освітня функція сучасного християнського проповідництва, що спрямована на розширення свідомості особистості за рахунок долучення до загально цивілізаційних моральних цінностей.

Проповідницька діяльність в усіх християнських конфесіях постає як фундаментальний засіб релігійної комунікації, спрямований на реалізацію місійної діяльності Церкви, що зумовлює необхідність її поглибленого аналізу. Джерельною основою християнської проповідницької діяльності є Нагорна проповідь Христа, а основним джерелом для тлумачення християнських норм та істин постає Святе Письмо. Зокрема, православна проповідь ввібрала в себе основні риси з часів візантійського красномовства, які склалися протягом IV ст. насамперед, працями великих каппадокійців: святих Василя Великого, Григорія Богослова (Назіанзіна), Григорія Нісського та Іоанна Златоуста. Остаточне утвердження ідеології християнства як державної релігії Візантійської імперії, що знаменувалася завершальним етапом переможної полеміки над язичництвом, напружена боротьба з єретичними рухами – саме ці обставини й сприяли проповідницькій діяльності святих отців, що стимулювало як розробку догматичних питань, так і розвитку змісту проповідницької діяльності. Проповідників цього періоду об'єднує старанність у поясненні сенсу життя християнина, відповідно, релігійна спільнота почала усвідомлювати значення проповіді у складі богослужіння. Підтвердженням

цього є слова Іоанна Златоуста: «Ви кажете, що робити в церкві, якщо немає проповіді? Це абсолютно мінливий погляд. Що за потреба в проповіднику? Власне через вас він став необхідним. Навіщо проповідь? Все ясно з Святого Письма» [300].

Проповідь є різновидом комунікативного акту. Відповідно до класифікації, розробленої Ф. Бацевичем [18, с. 23], проповідь є мовленнєвим актом директивного типу, бо має на меті схилити адресата до певних дій.

Функціональну спрямованість проповіді можливо проаналізувати крізь призму функцій мови релігії, представлених у М. Єресько [90]. Авторкою диференційовані два класи функцій мови релігії, зумовлених її онтосемантичною специфікою і закономірностями – когнітивно детерміновані і соціокультурно детерміновані функції мови релігії і релігійних мов. Серед когнітивних функцій М. Єресько аналізуються сенсотворні, сакралізуючі, експресивно-суггестивні, когнітивно-компенсаторні (психотерапевтичні) функції мови релігії, а в системі соціокультурних функцій мови релігії серед особливо значущих представлені регулятивна, комунікативна, легітимуюча, мнемонічна функції.

Аналіз сутнісних особливостей християнської проповіді дає можливість стверджувати, що на гносеологічному рівні під час проповіді найбільш активно реалізуються наступні функції релігійної комунікації: когнітивна, що знаходить свій вияв у процесі формування уявлень, понять, думок, висновків, та спонукальна, яка детермінована комунікативною установкою – спонукати адресата виконати певну дію, і актуалізується за допомогою експліцитних засобів (переконання, нав'язування, наказ, прохання), вибраних залежно від статусно-рольових відносин комунікантів. Власне такий її зміст закладений в словах Христа: «Покайтесь, бо наблизилось Царство Небесне» (Мт. 4:17), адже зміна ціннісних переконань формує прагнення до активної дії.

Як зазначалося, ціннісний аспект релігійної комунікації у Новозавітному контексті (Ів. 1:1– 8) полягає, передусім, в тому, що вона може розумітись як вище благо, завдяки якому існує раціональний життєвий простір. Комунікація

отримує статус найвищої цінності, адже осмислюється як спосіб буття світу загалом («Спочатку було слово...»).

Відповідно, якщо проповідник щиро натхненний своїми ідеями, тоді комунікативний вплив на поведінку його релігійної спільноти стає наслідком його власної духовної трансформації, а комунікативна діяльність із управління (коли основним фактором комунікативної взаємодії постає комунікант), трансформується в наслідування (такі об'єкт – суб'єктні відносини, коли комунікант виступає зразком для подальшої діяльності реципієнтів). Тому, якщо проповідник чітко розуміє свою мету та намагається найефективнішим чином донести її до інших, головним у його проповідництві постає натхнення: той особливий стан душі, який передається від проповідника слухачам і збуджує їх волю до здійснення тих чи інших вчинків. У Афанасія Великого означена позиція розкривається наступним чином: «Це – джерело спасіння; нехай словами цього джерела нап'ються спрагли; лише в цих книгах проповідується наука благочестя» [220] .

Проповідь – це фундаментальний, первинний жанр релігійної комунікації. З початком проповіді релігійне вчення починає жити у суспільній свідомості, [196, с. 205] тому повідомлення, отримане від пастиря, містить найбільш бажану для реципієнта інформацію, а під впливом масової свідомості нівелюється особистісне критичне ставлення до її змісту. Відбувається своєрідне самонавіювання, коли масова комунікація на особистісному рівні перетворюється в аутокомунікацію, а ідеї проповідника постають як власні переконання.

Аналізуючи сутнісні особливості проповіді як фундаментального жанру релігійної комунікацій з позиції її головних складових (комунікант, реципієнт, повідомлення), можливо зазначити, що основною ціллю маніпуляції суспільною свідомістю є тимчасова чи тривала зміна суспільних ціннісних орієнтирів певної групи індивідів. В контексті релігійного проповідництва реципієнтом виступає масова сукупність індивідів, об'єднаних спільними релігійними переконаннями, що позитивно налаштовані на сприйняття

інформації від проповідника: «Цих дванадцятьох послав Ісус і заповів їм, промовляючи: на путь до язичників не ходіть і в місто самарянське не входьте; а йдіть краще до овець загиблих дому Ізраїлевого; ходячи ж, проповідуйте, кажучи, що наблизилося Царство Небесне» (Мт.10: 5–7).

Використовуючи позицію І. Істоміної [113, с. 15] щодо простору сучасних проповідницьких текстів, можемо стверджувати, що проповідь у релігійній комунікації характеризується внутрішньою ієрархічністю, включає три рівні взаємовідносин:

1. Христос – проповідник – паства (вертикальний рівень).
2. Священнослужитель (комунікант) – реципієнт (віруючий); будучи транслятором Слова Божого, священнослужитель звіряє свою точку зору з вченням Христа, займає позицію «вищестоящого» щодо реципієнта, прагне до довірчого, контактного спілкування.
3. Священнослужитель (комунікант) – колективний реципієнт – воцерковлені парафіяни, прихожани, які стоять на шляху до воцерковлення, і невоцерковлені миряни.

Підтримуємо позицію А.Жаловаги [96, с. 6] щодо того, що при побудові проповіді конфесійне християнське проповідництво опирається на вчення про людину, представлене у соціальній доктрині церкви, яка втілює конфесійну інтерпретацію християнського антропологічного вчення щодо задач конкретної релігійної конфесії в сучасних умовах.

Проповідництво передбачає богообраність та богонатхненність проповідника. З цього приводу православний богослов Макарій (Булгаков) зазначав: «...неможливо всім осягнути те, що Дух Святий відкриває тільки досконалим в мудрості і святості» [198].

Традиції вітчизняного православного проповідництва сягають своїми витокami Святої Гори Афон. Зокрема, батько руських іноків преподобний Антоній Печерський, який до поселення в Київ тривалий час жив на Афоні, приніс із собою дух тих морально – аскетичних повчань, традиція яких вже здавна склалася в єгипетських і грецьких монастирях. Тому, згідно з

православною традицією, «проповідник повинен учити знання, правильному мисленню і правильному розумінню прекрасного в самій піднесеній сфері буття: «в світі невидимого» в області життя людської душі, її відношенню до Бога і інших душ» [153, с. 27].

Очевидно, саме тому, християнство як релігійна доктрина забезпечило собі світове поширення та визнання за рахунок активної місійно-проповідницької діяльності, адже «...під місією Церкви розуміється невід'ємна якісна характеристика Живого Тіла Церкви. Місія Церкви священна. У цьому сенсі кожен член Церкви має свідчити про Христа, християнин – значить місіонер» [111]. Адже, основною функцією сучасного проповідництва є місійно-пропагандистська діяльність, яка домінує і в умовах сучасного глобального світу, перетворюючись у основний чинник міжрелігійного протистояння не лише на рівні світових релігій, як своєрідний культурний антагонізм «християнство – іслам», що постає однією з основних загроз сучасної західноєвропейської світ-системи, але й у межах окремих християнських конфесій, використовуючи протилежний принцип – проголошення тотожності культур за необхідністю домінування «титульної» нації.

Сучасне християнське проповідництво у своїх засобах піднімається на новий інформаційно-комунікаційний рівень, активно використовуючи для проповідницької діяльності можливості Інтернет. Зокрема, православні церкви в Україні (УПЦ МП, УПЦ КП) активно практикують такий підхід. В залежності від призначення сайту буде залежати і зміст проповіді. Наприклад, на сайті Київської духовної академії і семінарії постійно оновлюється перелік проповідей, які будуть корисними та цікавими не лише семінаристам та особам світських навчальних закладах, але й всім прихожанам УПЦ МП (напр. рубрика «Проповідь наших архіпастирів» [269]).

Офіційний сайт УПЦ КП (*cerkva.info*) має у відкритому доступі та постійно оновлює виголошені під час літургій проповіді Патріарха Київського і всієї Руси – України Філарета (Денисенко)[271].

На означених сайтах православних структур в Україні розташована рубрика «Проповіді», що містить електронний варіант проповідей, тематику яких, за визначенням архієпископа Аверкія (Таушева), породжують «запити часу», його «помилки, настрої, недоліки, вади» [4, с. 37].

Серед Інтернет-ресурсів УГКЦ можемо виділити часопис «Пізнай Правду» Львівської духовної семінарії. Серед основних функцій, які ставить собі за мету означене видання – духовно-просвітницька, релігійно-освітня та виховна. Як відповідь на вимоги сучасної складної суспільно-політичної доби, з'явилися рубрики, присвячені темам з церковної історії, іконографії, біблійним сюжетам, питанням Церкви, проблемам хабарництва, корупції, комерційної діяльності. До дискусій навколо актуальних проблем залучаються діячі культури, освіти, політики, державні службовці та служителі Церкви, вчителі та медичні працівники, тощо. Для забезпечення ефективності Інтернет-комунікації та формування системи зворотного зв'язку було введено діалог із читачами у рубриці «Пишіть-відповідаємо» [247].

Основна аудиторія, на яку розраховане інформаційне наповнення означених Інтернет-ресурсів – молоде покоління, що визначає ідейну спрямованість рубрик та публікаційних матеріалів. Зокрема, сайт Патріаршої молодіжної комісії «Дивен світ», представлений рубриками «Церква: просто і зрозуміло», «Церква і сучасна культура», «Стосунки» тощо [75].

Проблемність сучасного українського не лише релігійного, але і суспільно-політичного буття представлена у рубриках Часопис «Християнин і світ», що містить рубрики «Світ економіки», «Світ політики», «Світ культури», «Світ мистецтва», «Світ богослов'я», «Світ довкілля» [352].

Завданням означених релігійних часописів, за свідченням їх редакторів, має бути біблійне слово на «потребу дня»; авторитетне слово Церкви, яка дає відповіді на щоденні та перспективні потреби розвитку українського суспільства; відповідно, релігійні Інтернет-ресурси мають стати відкритим осередком для обговорення духовно-етичних проблем суспільства з позицій християнської віри та моралі.

У сучасному вітчизняному православному проповідництві виокремлюються дещо різні домінантні акценти: «...якщо представники УПЦ (МП) вважають пріоритетною проблему формування віри, то представники УПЦ (КП) більше акцентують увагу на питанні ідентичності українського православ'я, проблемі становища церкви в державі та загалом основ існування суспільства» [194, с. 68]. Водночас, основною моральною вимогою ефективного проповідництва, про що проголошується в усіх християнських конфесіях, має бути богонатхненність і віра. Тому, відповідно до умов глобалізованого світу, на основі позицій протоієрея Діонісія (Мартишина) [273] можливо виокремити наступні правила сучасного церковного проповідництва:

По-перше, особистісна мотивація віри проповідника: проповідник має бути глибоко віруючою людиною, мати власний досвід духовного життя. Головне завдання проповідника – намагатись допомогти кожному члену релігійної громади розв'язати його духовні проблеми та задовольнити душевні потреби;

По-друге, проповідник має бути натхненим Святим Духом, володіти майстерністю полум'яної імпровізації, зокрема, в екстремальних ситуаціях. Проповідник у своєму виступі має промовляти від серця, не займаючись моралізаторством, не повчати людину, а морально надихати.

По-третє, апелювати до богословського мислення, а саме – вміти аналізувати сутність реального життя вірянина та проблеми сьогодення крізь призму богослов'я Православної Церкви.

По-четверте, робити соціальне прогнозування: священник мусить чітко знати суспільні інтереси та проблеми, вимальовувати «портрет» церковного зібрання, яке слухає його проповіді. Розуміти, відчувати та слухати прихожанина – важливе завдання проповідника.

По-п'яте, активізувати діалог: священник повинен майстерно, натхненно, доступно активізувати своїх парафіян, закликати їх до богословського пошуку духовних істин, вести з ними інтелектуальний та духовний діалог.

На основі позицій провідних очільників православних громад спробуємо виокремити найважливіші ідеї, присутні в ідеології сучасного православного проповідництва:

1. У проповіді проголошується місійна діяльність християнської церкви: Філарет (Денисенко) підкреслює важливість проповіді в усі часи українського суспільства, оскільки «безсумнівно першим і найголовнішим завданням Церкви у всі часи є проповідь Євангелія Христового. Всі християни – не тільки священнослужителі, але й миряни – покликані до того, щоб проповідувати Євангеліє, нести благу звістку словом і свідченням у власному, сімейному і суспільному житті» [243].
2. У проповіді має актуалізуватись ідея єдиноістинності православ'я: Алексій II (Рідігер) стверджував, що оскільки проповідницька діяльність є основою православної церкви, то вона має характерну особливість «виражатися в ясному і певному з'ясуванні тієї істини, що православна віра – єдино істинна віра, причому будь – який ухил у бік інослав'я не повинен мати місця в православній проповіді» [63].
3. Проповідь має залишати у слухача право на свободу вибору шляху до віри. Зокрема, ієромонах Дамаскін (Крістенсен) зазначає, що віра – це свідомий вибір кожного, тому проповідь має бути ненав'язливою, адже потрібно «поважати вільну волю людини, як поважає її Бог. Головне – просто нести свідчення про істину і зробити її доступною для інших. Кожна людина повинна сама для себе без зовнішнього спонукання зробити вибір – прийти їй до Православ'я чи ні» [270].
4. У проповіді має завжди звучати заклик до спасіння душі, інакше вона втратить свою моральну основу: Як зазначав Філарет (Гумілевський), «Слово наше – могутня підмога виконанню всесвятої волі Божої в нас» [335, с. 78].
5. Проповідь має бути своєрідною відповіддю на проблеми сьогодення: готуючись до проповіді пастир має враховувати обставини сучасної епохи та умови життя його аудиторії, зміни духовних та моральних запитів суспільства, відповідно, не можливо проповідувати без знання і розуміння проблем, якими

живе сучасне суспільство. Зокрема, богослов А. Ветелев наголошував, що «сучасна проповідь – це відображення в ній духовно-моральних недугів, ухилів, вад в особистому, сімейному, церковному житті членів пастви на сьогоднішній день» [269]. У повчаннях Філарета (Денисенко) стосовно сучасної державної влади знаходимо: «українська влада хвора на синдром збагачення, а українське суспільство теж нездорове, оскільки віддає перевагу матеріальним цінностям над духовними» [241].

6. Онуфрій (Березовський) підкреслює необхідність позаполітичного статусу Церкви, яка «не повинна коментувати ні геополітичні, ні економічні, ні будь – які інші процеси в Україні або за її межами. Церква коментує або, точніше кажучи, сповіщає світу Божий Закон і закликає всіх підкорятися цьому Закону» [355].

В УПЦ (МП) у проповідницькій діяльності ставиться акцент на вірі людини, на позитивних чи негативних аспектах духовного і світського життя. На обраності українського народу, на становищі держави більше наголошують увагу у проповідях, виголошених представниками УПЦ (КП). Якщо вірянин відірваний від іншого світу, він «цінує свою належність до релігійного товариства і тому підпорядковується його традиціям, усіляко підкреслює свою духовну близькість з іншими членами цього товариства, відстоює його ідеї» [194, с. 65].

Коментуючи позицію Никодима (Горенко) [13], можливо виділити наступні риси постаті православного пастиря: пастир йде на зустріч сучасному суспільству, через те він зобов'язаний володіти певним корпусом знань, щоб гідно приймати всі виклики соціуму; ціль пастирського служіння – примирення людей з Богом; головне завдання пастиря – бути джерелом Христової любові для своєї пастви.

На соціальній ролі пастиря наголошує архієпископ Ігор (Ісіченко): «...при здійсненні служіння поза храмом священики діють компетентно, наполегливо, систематично і коректно, вивчаючи різні суспільні середовища, долаючи атеїстичні та ліберальні стереотипи, шукаючи в межах чинного законодавства

та сформованих суспільних відносин можливостей для воцерковлення народу для проповіді Євангелії й навернення людей до Христової Церкви» [319]. Відповідно, успішний проповідник зобов'язаний володіти певним корпусом знань, щоб мати можливість гідної відповіді на виклики соціального буття.

Сучасна людина звільняється від тягара традицій, а вимогою часу стає діяльність, заснована на вільному виборі. Для релігії, тим самим, з'являється новий шанс, адже на базі релігійного досвіду людина з-поміж багатьох релігійних традицій і культів віддає перевагу тій, що стає для неї справою власного вибору й переконання. Занепад релігії, що ґрунтується на традиції й авторитеті, може компенсуватися звертанням людини до релігійного досвіду як досвіду «внутрішньої волі» [282, с. 96]. Саме проповідник має допомогти зберегти віру перед викликами нової доби: «Усе мені можна, та не все на пожиток. Усе мені можна, але мною ніщо володіти не повинно» (1 до Коринтян 6:12).

Удосконалення засобів задоволення інформаційних потреб у духовній сфері латентно створює можливості для розвитку віротерпимості, пошуку шляхів для взаєморозуміння. Водночас, дієва реалізація цих умов значною мірою залежить від цілого ряду чинників, «серед яких чи не найважливішим залишається рівень зрілості соціальних складових суспільства, готовності до ефективного використання суспільно-значущої інформації націй і держав, конкретного користувача» [325, с. 31 – 32]. Відповідно, у сучасних умовах для реалізації проповідництва необхідний високий рівень соціальної відповідальності, адже реалізується також функція соціалізації індивіда, не лише у межах конкретної релігійної спільноти, але й соціуму загалом.

Таким чином, релігійна комунікація як невід'ємна складова соціально-комунікаційної системи суспільства, яка визначає її ідеологічні чинники розвитку, з плином часу набуває все більшої динамічності, що чітко проявляється за допомогою різноманітності багаторівневих контактів та посилення їх змін. Глобалізація ставить нові вимоги до християнського проповідництва, актуалізуючи його місійно-пропагандистську складову. В

умовах сучасного глобалізованого світу актуалізується моральний зміст постаті проповідника, його здатність до міжконфесійного діалогу. Сучасне проповідництво намагається базуватись на соціальній відповідальності, прагненні знайти шляхи для міжконфесійного компромісу в ідеях та цінностях, адже це єдиний шлях для подальшого суспільного розвитку. Активне залучення можливостей релігійної Інтернет-комунікації, з одного боку, стирає кордони між представниками різних релігійних організацій, створюючи можливості дослідження інших релігійних ідей, культур, традицій, формуючи передумови для толерантності та віротерпимості, а з іншого – слугує ефективним засобом розпалення релігійних конфліктів.

2.2. Ідейна спрямованість Інтернет-ресурсів християнських церков в Україні

В сучасному вітчизняному інформаційному просторі Інтернет-комунікація поступово стає одним з ключових засобів пропаганди релігійних ідей, значно випереджуючи за популярністю теле- та радіопередачі релігійного спрямування. Активність використання християнськими конфесіями можливостей Інтернету зумовлюється, передусім, його безбар'єрністю, швидкістю охоплення масової аудиторії, можливостями впливу віртуального світу на підсвідоме, здатністю активного застосування пропагандистського впливу тощо.

Інтернет постає як найбільш затребувана інформаційна мережа, особливо для молоді. Як ефективний засіб комунікації, вона допомагає долати кордони і мовні бар'єри, створювати середовище «корпоративного спілкування». Персональні і корпоративні комп'ютери, сервери і ресурси, об'єднані у світову мережу, стають новим простором діалогу і взаємодії. Тому важливою перевагою Інтернету для просвітницько-проповідницької і місіонерської діяльності Церкви є актуалізація роботи з молоддю, адже «...найінтенсивніший період процесу релігійних пошуків особи припадає саме на молодіжні роки. Це

– унікальний екзистенційний час, коли закладаються духовно-ціннісні преференції людини, визначається рівень її культури, ступінь включеності до соціуму, міра готовності до суспільнозначимої діяльності. Молодь потенційно є найінтелектуальнішою і найактивнішою частиною соціуму. Саме вона визначатиме перспективу розвитку останнього на десятиліття» [327, с. 90].

Й це зрозуміло, адже, як справедливо зазначають П.Саух та Ю.Саух: «Сьогодні важливо навчити молоду людину не лише володіти загальною здібністю ставити і вирішувати проблеми, оперувати принципами організації, які дозволяли б «зв'язувати» знання та надавали їм смисл, а й вмінню перетворювати їх в життєву мудрість» [295, с. 92 – 93].

На актуалізації освітньо-виховної функції релігійної Інтернет-комунікації наголошують представники практично всіх вітчизняних християнських напрямів.

На думку представників УГКЦ: «Сьогодні ми не можемо говорити лише з тими людьми, які прийшли до Церкви, а мусимо шукати засоби, щоб промовляти до тих, які ніколи до нас не приходять. Глобалізація засобів комунікації ставить перед Церквою багато викликів, тому Церква повинна бути готовою до цього і шукати різні засоби комунікації із людьми, зокрема не хтувати сучасними технологіями» [216].

Опираючись на дослідження І. Скленера [309], у мережі християнських релігійних Інтернет-комунікацій можливо виділити наступні структури: офіційні сайти Церков та релігійних організацій; сайти єпархій та дієцезій; Інтернет-ресурси православних і католицьких монастирів; сайти духовних навчальних закладів на території України, зокрема, семінарій православних, католицьких та протестантських Церков; сайти релігійних рухів, спільнот та організацій.

Найбільшу кількість єпархій в Україні, і, відповідно, найчисельнішу паству серед православних релігійних спільнот має УПЦ (МП). Можемо відмітити, що електронні ресурси її священників мають найбільше інформаційне

наповнення, намагаючись охопити не лише релігійне життя віруючого, але й, значною мірою, реалізувати можливі культурні запити.

Помітним є те, що глобальна комп'ютерна мережа допомагає підтримувати віддалений контакт з церквою. У переважній більшості християнських сайтів, представлених в мережі, містяться наступні види інформації: православний календар, тексти богослужінь, записи літургій. В Інтернеті можна знайти священні книги й іншу релігійну літературу. «Інтернет-сайти мають і реальні релігійні навчальні заклади, такі як Київська духовна академія. Не залишилася без уваги і наймолодша аудиторія Інтернету – проект «Віфлеємська зірка», орієнтований на православне виховання дітей дошкільного і молодшого шкільного віку»» [326, с. 385].

У дослідженні православної Інтернет-мережі, варто звернути увагу на індивідуальні сайти священників. Наприклад сайт архієпископа УПЦ Іонафана (Слецьких) має сторінку з біографією, статтями, подіями, нотною бібліотекою та проповідями. Розділ «Літургіка» містить матеріали праць для місіонерів і катехизаторів. Аналіз представленої інформації дозволяє зробити висновок, що індивідуальні сайти священників, окрім місійно-пропагандистської, виконують також функцію самопрезентації [291].

Українська православна церква Київського патріархату (УПЦ КП) у кількісному наповненні Інтернет-ресурсів значно відстає від УПЦ (МП), однак, позитивом є змістове наповнення її діяльності. Зокрема, сайт протоієрея УПЦ КП Миколая Лагодича [292] містить ряд ґрунтовних статей церковно-історичного спрямування, що присвячені проблемам релігійної освіти в сучасній Україні. Оскільки автор сайту здобув кваліфікацію релігієзнавця та бакалавра філософії, то його сторінка розширює коло потенційних реципієнтів не лише за рахунок прихожан церкви, але й освіченої спільноти, зацікавленої питаннями релігійного життя в Україні, які у розділі «Гостьова книга» можуть висловити свої враження стосовно прочитаного, зауваження, а також задати питання.

Ефективність соціальної комунікації забезпечується наявністю зворотного зв'язку, тому чи не на кожному християнському сайті є розділ «Запитання священику», що дозволяє користувачу анонімно отримати відповідь від священнослужителя на проблемне питання. Очевидно, така приватність електронних комунікацій формує довіру у віруючого, «і поступово з кількістю відповідей зможе ближче наблизитись до храму, не боятись ставити духовні питання священику в приватній формі тет-а-тет» [304]. Для залучення читацької аудиторії священики використовують нестандартні рішення. Наприклад, неочікуваним для відвідувачів сайту може бути морально-психологічний тест під назвою «Я молюся на прохання о. Віталія» [85].

Приватність індивідуальних сайтів священиків, безперечно, забезпечує ефективність їх використання, адже долаються психологічні та соціальні бар'єри, властиві безпосередньому міжособистісному спілкуванню: «Адже саме тут автор може висловлюватися в тій формі, яка йому здається найбільш адекватною, а також торкатись тих тем, які він по тих чи інших причин не може розглядати в повсякденному реальному спілкуванні, висловлювати точку зору, неприпустиму в реальному спілкуванні з тих чи інших обставин» [142, с. 92].

Варто зазначити, що робота з електронними ресурсами вимагає відповідного рівня інформаційної культури у її модераторів не лише у світському житті, але, особливо у житті духовному: «священик має бути носієм великої інтелектуальної культури і стояти не нижче своїх освічених сучасників за рівнем розумового розвитку» [108, с. 79]. Місіонер – це посланець Ісуса Христа: «Павло, з волі Божої апостол Христа Ісуса, святим, що в Ефесі, і вірним у Христі Ісусі» (Еф. 1:1), тому без постійного прагнення і безперестанного спілкування з Христом будь-які міркування про місію нічого не вартують. Справа не в тому, що хоче сказати і зробити він сам, а в тому, що скаже і звершить через Нього Господь [111]. Перед священиками стоїть завдання використання усіх можливостей для місійної діяльності, не впадаючи при цьому в спокусу поверхового активізму. «Головна турбота повинна визначатися не тим, які міри приймати, а тим, як бути живим свідком

присутності Господа в світі» [11]. Таким чином, варто відзначити значний потенціал використання персональних Інтернет-сайтів, адже приватність та доступність електронних комунікацій дозволяє значно розширити релігійний вплив на соціум, особливо за рахунок молоді.

Серед основних напрямків місійної Інтернет-діяльності християнських конфесій в Україні варто відмітити формування електронних бібліотек, місійну паломницьку діяльність, моральне виховання молоді і утвердження сімейних цінностей.

Вважаємо за необхідне наголосити, що розвинена інформаційна база національно-спрямованої релігійної літератури – одна з необхідних передумов формування «суспільства знань» (відповідно до положень ЮНЕСКО) та подолання феномену «інформаційної бідності», що характеризує положення інформаційно відсталих країн у світовому інформаційному просторі і є однією з характеристик рівня їх соціального розвитку.

Однією зі складових глобальної інформаційної бази є бібліотечні інформаційні ресурси. Провідний російський дослідник у галузі соціальних комунікацій А. Соколов безпосередньо пов'язує розвиток національних бібліотек з розвитком нації загалом: «Національні бібліотеки – найбільші книгосховища країни, що здійснюють вичерпне зібрання і вічне зберігання вітчизняних творів писемності і друку; таким чином вони символізують досягнення національної культури» [312, с. 139], що зумовлює необхідність аналізу електронних бібліотек релігійного спрямування як невід'ємної складової релігійних Інтернет-комунікацій.

В контексті генези соціально-комунікаційних процесів, запропонованої А. Соколовим, сучасний етап становлення суспільства може бути охарактеризований як мультимедійна комунікаційна культура, одним з показників якої є активний розвиток електронних бібліотек. Сучасний споживач інформації (суспільної, розважальної, освітньої, і релігійної зокрема) не бажає втрачати час на тривалий пошук відповідей на свої питання у традиційних бібліотеках, адже Інтернет дає їх миттєво. Тому у контексті

глобалізаційних викликів сучасності, коли релігійний чинник постає одним із базових у формуванні національної ідентичності, інформаційні Інтернет-ресурси релігійного спрямування значною мірою впливають на самосвідомість суспільства.

Про необхідність створення електронних бібліотек різних релігійних конфесій зазначає у своїх публікаціях О. Саган: «незважаючи на зростання ролі «віртуального» чинника (Інтернет, теле- і радіотрансляції) в житті сучасних людей, православ'я в Україні, не повністю усвідомлює можливості цього фактору постмодерністського суспільства, характеризуючи його як псевдокультурне і бездуховне явище» [288, с. 203–204]. На його думку, віртуальна комунікація буде корисна лише в тому випадку коли православні будуть створювати спільні Інтернет-проекти, відповідно й електронні бібліотеки. Про важливість функціонування православних бібліотек неодноразово наголошував і Володимир (Сабодан): «Завдання православної бібліотеки – допомогти зорієнтуватися в інформаційному просторі, дати кваліфіковану пораду у виборі потрібної духовної літератури» [360].

Зокрема, на сторінці сайту Барського благочиння Вінницької єпархії УПЦ (МП), а саме розділу «Електронні бібліотеки» [15] представлені підрозділи: «Православна бібліотека», «Святоотцівська бібліотека», «Богослов'я». Частина поданих матеріалів електронної бібліотеки була складена за основними семінарськими дисциплінами. Редактори сайту заохочують усіх бажаючих до духовно-теоретичного просвітництва в питаннях православного віровчення. Всі матеріали означеної бібліотеки абсолютно безкоштовні та вільні для скачування.

Щодо авторів сайту, то серед них є окремі українські автори – напр. Г. Почепцов, але серед глобального літературного надбання цього автора представлена лише «История русской семиотики до и после 1917 года».

Бібліотека Храму святителя Миколи Чудотворця на водах УПЦ (МП) містить посилання на близько 30 Інтернет-ресурсів з богословською літературою, з них – лише два українських ресурси «НИ-КА» та «Киевское

книжество». На ресурсі «НИ-КА» – «Библиотека православного христианина. Святоотеческая литература» (<http://ni-ka.com.ua>) розміщені твори апологетів православної думки – Афанасія Великого, Василя Великого, Іоанна Златоуста тощо. Серед авторів є ті, що пов'язані своїм духовним становленням з Україною – напр. Лука Кримський чи Інокентій Херсонський.

У розділі «Патерики» відсутній Києво-Печерський Патерик, який в українському сегменті Інтернету представлений переважно на сайтах історичного спрямування – напр. (history.org.ua/) та на сайтах релігійних осередків УПЦ КП – напр. на сайті Храму великомучениці Катерини (<http://ekaterina.kiev.ua/content/києво-печерський-патерик>).

На російських православних сайтах Києво-Печерський патерик представлений на: «Азбука віри» (<http://azbyka.ru/>) – провідному православному Інтернет-порталі, заснованому у 2005 році.

Електронний ресурс ««Онлайн бібліотека Київської духовної академії та семінарії «Киевское книжество»» (<http://lib.kdais.kiev.ua>) – це, як зазначається на головній сторінці – ««золотые россыпи» творений и трудов великих учителей Церкви а также святых отцов первых веков христианства и духовных учителей Православной Церкви» [24].

Завдання, що виконує конкретний православний сайт, зумовлені масштабністю діяльності його засновників. Так, на сайті Києво-Печерської лаври (<http://www.lavra.ua>), знаходиться електронна бібліотека, зібрання якої розподілено за такими фондами: святоотцівської літератури, екзегетики (Святе Письмо та його дослідження), богословської, навчальної та наукової літератури з історії, краєзнавства та географії, стародруків, рідкісних книг, літератури філософського спрямування, періодики, енциклопедичної та довідкової літератури, художньої літератури, літературознавства та мовознавства, мистецтвознавчої та культурологічної літератури, а також представлена музична бібліотека та відеотека [114].

На сайті представлена не лише богословська література, але й філософські праці. На їх аналізі зупинимось більш детально. Серед творів загально-

філософського та релігійно-філософського спрямування заслуговують на увагу дослідження українських науковців – М. Ткачук «Філософська спадщина Київської Духовної Академії: стан і перспективи дослідження» та В. Козловського «Кант і Православ'я: трансцендентальне вчення про душу у сприйнятті викладачів Київської Духовної Академії», що свідчить про зацікавленість організаторів ресурсу розширити його тематичне наповнення за рахунок цікавих наукових розвідок з проблем історії філософської думки на теренах Київської Духовної академії.

У розділі «Етика» серед численних авторів також представлений твір професора кафедри морального богослов'я Київської духовної академії М. Олесницького «История нравственности и нравственных учений (восточные народы)» (1886 р.). У розділі «Педагогіка. Духовна освіта. Релігійне виховання» розміщено працю професора Київської Духовної Академії П. Кудрявцева «К вопросу о введении в гимназиях пропедевтического курса философии», що видана 1905 року у Києві. У розділі «Історія філософії» заслуговує на увагу науковий аналіз творчості Г. Сковороди «Г.С. Сковорода – выдающийся украинский философ XVIII века» Т.Білич (Київ, 1953), хоча твори самого Г.Сковороди відсутні. У розділі «Мовознавство» можливо відмітити репринтне видання А. Потебні «Мысль и язык». У розділі «Наука і культура» серед більш як двох десятків джерел, що визначають витoki російського православ'я у історії культури представлений лише один навчальний посібник українських авторів – В. Боканя та Л. Польового «Історія української культури». У розділі «Персоналії церковних діячів» проукраїнське спрямування мають лише твори про життя видатних релігійних особистостей – Іринія Фальковського, Іоанна Леванди, Діонісія Жабокрицького та Мелетія Смотрицького.

Більш активно представлена література, що обіймає питання історії православ'я в Україні у розділі «Історія православ'я на Русі» – це праці митрополита Є. Болховітінова з історії Києва, дослідження С. Голубєва з історії Київської духовної академії і, особливо, його праця «Киевский митрополит Петр Могила и его подвижники», а також нарис Ф. Титова «Типография Киево-

Печерской Успенской Лавры. Исторический очерк». Водночас, зважаючи на розмаїття літератури з історії православ'я в Україні, що міститься у фондах Національної Історичної бібліотеки України, розташованої на території Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника, означений перелік є більш, ніж обмеженим.

Загалом, електронний ресурс «Онлайн бібліотека Київської духовної академії та семінарії «Киевское книжество»» містить не більше 5% літератури українських авторів, хоча наявність цікавих україномовних наукових розвідок свідчить про прагнення координаторів електронної бібліотеки поглиблювати їх наповнення на власному Інтернет-ресурсі. Водночас, означений електронний ресурс практично не використовується як базовий на сайтах єпархій та приходів УПЦ (МП) (до якої він і належить), на яких здійснюється переадресування на російські православні портали [24].

Варто зазначити, що бібліотечна справа у вітчизняній культурній традиції формувалась у межах православного чернецтва, тому в епоху активного розвитку інформаційних технологій провідні діячі православ'я чітко усвідомлюють, що релігійно-освітня освіта є неможливою без бібліотеки як джерела знання. «Епоха цифрових технологій – це також час цифрових бібліотек. У той же час створення цифрового фонду є гарною підмогою для книжкового фонду бібліотеки, оскільки у міру появи електронних книг кількість примірників окремих книг можна буде скоротити» [110], тому з 2008 року облік і каталогізація лаврських бібліотечних фондів здійснюється на базі сучасних інформаційних технологій, що значно полегшує пошук джерел та забезпечує ефективну співпрацю з іншими бібліотеками.

Якщо аналізувати вітчизняні Інтернет-ресурси православної літератури загалом, то в порівнянні з російськими Інтернет-ресурсами вони недосконалі за своїми засобами представлення у мережі, адже пошуковий запит «електронна бібліотека православної літератури» орієнтує переважно на російський сайт – «Паломник» (<http://www.bogoslovy.ru/books.htm>) чи православний портал «Логос» (<http://logos.at.ua/>). Незважаючи на адресу в українській мережі

Інтернету, варто зазначити, що православний портал «Логос» містить посилання на Інтернет-ресурси богословської літератури російською, грецькою, болгарською, англійською (але не українською) мовами.

Якщо проаналізувати інші електронні бібліотеки мережі Інтернет, де може бути представлена православна література, то за значимістю джерельного наповнення їх варто розмістити наступним чином. Передусім, з нашої точки зору, заслуговує на особливу увагу електронна бібліотека «Ізборнік» (<http://izbornyk.org.ua>), де представлені, переважно, електронні джерела з релігієзнавства, історії та літератури. Як зазначають розробники сайту, ««Ізборнік» – це проект електронної бібліотеки давньої української літератури. Ідея організації проекту полягала в намаганні зібрати якомога більшу кількість творів української писемності не лише як випадковий набір текстів різних часів та авторів, але як невід’ємну складову цілісного культурно-історичного процесу, що допоможе, незважаючи на очевидні розриви в мовному коді та наявні перервності в традиції, зрозуміти єдність, спадковість і тотожність української літератури. Такою основою слугують хроніки, літописи та історичні документи, що зібрані в основному розділі «Літописи». Для сутності нашого дослідження також є важливим розділ «Історія», що має на меті надати необхідну довідкову інформацію про моделі, концепції та рівень дослідження українського літературного, культурного та державотворчого процесу [107].

Досить успішною спробою заповнити білі плями у історії українського православ’я є «Українська бібліотека» – електронна бібліотека на сайті «Українського центру», яка, серед інших, містить і розділ «Релігія» (<http://ukrcenter.com/Література/Група/18969/Релігія>), де представлені як твори морально-релігійного спрямування (напр. твори Володимира Мономаха, Данила Туптала, Івана Вишенського, Андрея Шептицького, Івана Огієнка, Любомира Гузара тощо), так і релігієзнавчі розвідки.

Безумовно, цікавим зібранням релігійної та релігієзнавчої літератури є електронна бібліотека о. Якова Кротова, хоча православна традиція

представлена переважно дослідженнями на тему російської православної духовності та культури.

Для користувача з конкретними читацькими запитами щодо православної літератури може бути цікавим ресурс «Бібліотека Гумера» (<http://www.gumer.info/index.php>) – бібліотека гуманітарної літератури, що містить розділ «сучасна церква», до представлена релігійна та релігієзнавча література різного спрямування.

Щодо загально-християнської проблематики, то слід відмітити наступні електронні ресурси:

- Християнські реферати, навчальні матеріали, книги (<http://www.matetes.org.ua>) – християнський освітній портал, де представлений широкий спектр релігійної та релігієзнавчої літератури;

- «Християнська сторінка» (<http://www.blagovestnik.org>) – протестантський ресурс Біблія та інша література в аудіоформаті українською та іншими мовами;

- «Фарисеевка» (<http://pharisaia.at.ua/publ/>) – бібліотека християнської та іншої літератури (хоча у розділі «українська ділянка» представлена лише книгою І.Огієнка «Український літературний наголос»).

Сайти бібліотек УПЦ КП програють вибором представлених на них джерел, де домінує література літургічного спрямування, що більше може зацікавити священиків, а ніж віруючих мирян чи просто освічених користувачів Інтернету. Напр. на сайті Храму великомучениці Катерини (<http://ekaterina.kiev.ua/>) у розділі «Бібліотека» представлені молитви та коментарі на Святе Письмо, на сайті «Православ'я на Прикарпатті» – офіційній сторінці Івано-Франківської Єпархії УПЦ КП (<http://pravoslavia.if.ua>) у електронній бібліотеці представлені лише акафісти та молитви, розділ «Богословсько-історична література» знаходиться у стадії розробки.

На сайті Вінницько-Браславської єпархії УПЦ КП у розділі «Бібліотека» (<http://cerkva.vn.ua/index.php/biblioteka>) представлені Життя святих, проповіді та

статті (особливо заслуговують на увагу статті як релігійних так і громадських діячів з приводу «гібридної» війни в Україні).

Водночас, позитивним винятком у цьому переліку можемо зазначити сайт «Наша парафія» Парафії Святого Михаїла УПЦ КП (<http://www.parafia.org.ua>), де, серед іншого, представлено найбільшу в Україні нотну бібліотеку національних духовних творів [205].

Слід зазначити проукраїнське спрямування джерельного наповнення сайту, а саме: книги Старого та Нового Завіту в українському перекладі, унікальні видання, зокрема, Острозька Біблія 1581 року, Остромирове Євангеліє 1056-57 рр., Служебник Петра Могили 1639 року та твори апологетів православного чернецтва (українською мовою) – Григорія Богослова, Григорія Палами, Єфрема Сиріна, Іоанна Златоуста, Іоанна Ліствичника тощо. Особливої уваги (в контексті нашого дослідження) заслуговує маловідомий твір Петра Могили «Роздуми святителя Петра (Могили) про високе значення чернечого життя», як один зі зразків внутрішнього духовного досвіду українського православного чернецтва.

Наступна проблема що підлягає аналізу – традиція паломництва та її представлення у Інтернет-ресурсах. Варто зазначити, що традиція паломництва, що представлена на Інтернет-сайтах християнських конфесій в Україні різного ідейного спрямування, постає традиційним інструментом міжкультурної релігійної комунікації, а також засобом взаємозбагачення культур різних народів і релігійних традицій. Головним результатом діяльності паломницьких Інтернет-ресурсів є розширення у паломників уявлень про загальну картину світу, отримання нових знань, більш глибокого розуміння своєї культурної самоцінності і її суттєвої відмінності від інших цивілізацій.

Досить часто в сучасній науковій думці поняття паломництво й туризм постають тотожними, напр. не більше, ніж перспективним видом туризму вважає релігійне паломництво О. Дуткіна [84, с. 113]. Але існує ряд дослідників, які розмежовують зміст означених понять. А. Ковальчук зазначає, що «паломництво – це подорож до релігійного об'єкта як рекреаційного

ресурсу, що може сприяти духовному оздоровленню, пізнавальній діяльності і насиченості туристичними враженнями подорожнього. Релігійний туризм – подорож досить тривала (понад 24 години), без оплачуваної діяльності із зобов'язанням залишити країну або місце перебування у зазначений термін і повернутися до місця свого постійного проживання» [130, с. 219 – 220].

Розрізняє паломницький і релігійний туризм М. Біржаков, зазначаючи, що «паломництво – ходіння або подорож до святих місць з чітко визначеною метою» [27, с. 48]. Паломницькі тури, на відміну від релігійно-пізнавальних чи культурно-історичних, мають певний, зумовлений вірою зміст здійснення релігійного обряду, а не лише пізнавальну мету.

Не залишаються осторонь даної проблеми й священнослужителі, наголошуючи на духовній сутності паломництва, на відміну від туризму: «...паломництво – це більше ніж туризм, у паломництва є особливий сенс. Це сенс християнський, а саме – спасіння душ наших. Головна мета паломництва збігається з метою Церкви загалом – порятунок і обоження людини» [257]. Відповідно, відвідуючи одні й ті ж святі місця, паломники і туристи роблять це по-різному. Релігійний туризм можливо розуміти як подорож з пізнавальними цілями, де головним є знайомство з життям святих, історією святих місць, церковним мистецтвом та архітектурою. У паломництві головними є богослужіння, молитва та релігійне поклоніння святиням, відповідно, паломництво – невід'ємна частина релігійного життя віруючої людини.

Виконуючи суспільні запити, провідні християнські конфесії в Україні мають у підпорядкуванні відповідні структури, що займаються паломницькою діяльністю, та мають відображення в мережі Інтернет. Найбільшою за кількістю єпархій, монастирів та прихожан в Україні є УПЦ (МП). Маючи тривалий досвід ефективної Інтернет-комунікації, у Церкві розроблена система Інтернет-порталів паломницьких служб для вірян. Зокрема, у відкритому доступі Інтернет-мережі представлений Паломницький Центр при Відділі зовнішніх церковних зв'язків (<http://pilgrims.in.ua>), який виконує ряд функцій: координаційну (систематизація роботи паломницьких організацій УПЦ (МП)

для координації їх діяльності та більш ефективного спільного розвитку); представницьку (офіційно представляє інтереси УПЦ (МП) в паломницькій сфері) у державних установах України, посольствах іноземних держав в Україні, а також будь-яких інших інстанціях в Україні та за її межами); освітню (здійснення підготовки паломницьких кадрів, компетентних у питаннях історії, традицій, змісту, організації та інших аспектів православного паломництва); видавничу (метою є явне і опосередковане поширення інформації про Паломницький Центр); соціальну (можливість знижок багатодітним та малозабезпеченим сім'ям, інвалідам; організація поїздок на відпочинок чи оздоровлення дітей з притулків; створення фонду фінансової підтримки паломницьких поїздок багатодітних, малозабезпечених віруючих, дітей-сиріт); організаторську (створення внутрішніх умов організації діяльності, розробка нових маршрутів паломницьких поїздок та реалізації їх співробітниками Центру). Рубрика «Конференції» висвітлює звіти щодо проведення Зборів паломницьких служб, щорічної Всеукраїнської конференції з питань паломництва [311].

Паломницька служба «Православна Планета» (<http://pravplanet.com.ua>) є структурним підрозділом паломницького відділу Запорізької єпархії. Як стверджують засновники ресурсу, метою створення Паломницької служби є прагнення Церкви задовольнити духовну потребу православних віруючих у поклонінні святинь; участь у богослужінні у святих місць; молитовному спілкуванні з православними віруючими інших Помісних Церков, згідно з вченням Православної Церкви.

Завданням цієї служби є організація паломницьких поїздок духовенства та прихожан до святинь зарубіжжя інших Помісних Церков, інформаційна підтримка паломницького руху в межах УПЦ (МП), розробка програм паломницьких поїздок до святинь УПЦ (МП), вивчення, узагальнення та поширення доступними засобами інформації про паломництво як автентичне втілення духовної потреби православних віруючих, а також систематизація статистики та звітності щодо паломницьких поїздок [257].

Інший паломницький центр при храмі Георгія Побідоносця «Истоки» (<http://istoki.kiev.ua>) виконує, серед інших, ще й функцію фізичної реабілітації. Зокрема, керівники центру організовують не лише паломницькі поїздки Україною та поза її межами, а також лікувальні, профілактичні та реабілітаційні поїздки до Ізраїлю. До того ж, центр розширює спектр своєї діяльності, тобто спеціалізується не лише на паломництві, але й на туризмі, застосовуючи цікавий маркетинговий хід, а саме – бере на себе організацію ділових поїздок для проведення семінарів, тренінгів та корпоративних програм [230].

Ще одна паломницька служба «Странник» Дніпропетровської єпархії (<http://strannik.ortox.ru/>) містить рубрику «питання-відповіді», альбоми багатьох поїздок, відгуки тих хто користувався послугами тощо. У розділі «Пам'ятка паломника» зазначені паломницькі маршрути, пов'язані з відповідними православними святами [228].

На сайті Православної студії «Убортъ» (<http://ubort.com.ua>) представлена рубрика новин, присвячена враженням священників від паломницьких подорожей. Цікавим є те, що вони діляться враженнями не лише тих пам'яток які безпосередньо пов'язані з православ'ям, але й храмових місць інших конфесій [258].

На сайті Києво-Печерської лаври (<http://www.lavra.ua>) функціонує рубрика «Паломницький Відділ», на головній сторінці якого міститься розклад поїздок на рік по монастирях та храмах не лише України, але й інших держав православного світу. У розділі «Прийом груп» бажаючі можуть записатися онлайн на паломницький маршрут. Міститься фотогалерея святинь, а також відгуки відвідувачів [229].

Останнє десятиліття в Україні активно розвивається молодіжний паломницький туризм, що зумовлює відповідне його відображення на сторінках релігійних сайтів. Зокрема, Львівське молодіжне православне братство (bratstvolviv.narod.ru) [188] організовує паломницькі поїздки по святинях Львівщини та інших областей України, а також проводить безкоштовні екскурсії по Львову та області для груп молодих людей. Окрім того, на його

сайті розглянуто коло питань, присвячених темі дошлюбних відносин, а також міститься електронна версія газети «Церква і молодь», що містить такі рубрики: новини єпархії, розповіді про релігійні свята, сімейна сторінка, листи читачів.

УПЦ КП також має власні Інтернет сторінки паломницьких центрів. Зокрема, при Волинській єпархії УПЦ КП паломницький центр «Осанна» діє з 2011 р. На сайті розміщено інформацію про поїздки до паломницьких місць України та світу, їхні реліквії та умови участі у цих заходах. До функціональних обов'язків паломницького центру належать: організація паломництва до українських святинь та їх популяризація; відновлення та пропагування паломницьких традицій; ознайомлення із зарубіжними святинями; співпраця із державними та приватними туристичними організаціями тощо [224]. Веб-сайт працює трьома мовами – українською, російською та англійською.

Перше всеукраїнське військове православне паломництво «Холодноярська проща» для військовослужбовців та членів їх родин розпочало своє функціонування з 2015 р. Воно звершується під гаслом: «Одне Хрещення – Єдина Церква і Єдина Держава». Проща для військових не нова ідея – це данина традиції побожних козаків, які здійснювали подорожі своїм бойовим товариством до святих місць. У планах Синодального відділу військового духовенства зробити прощу щорічною і унікальною традицією УПЦ КП [301].

На сайті паломницького центру «Покров» (<http://palomnyk.in.ua>) розміщено детальний перелік храмів, монастирів, для потенційних відвідувачів. За ініціативи центру було створено благодійну щорічну акцію «Паломництво для незрячих», що включає паломницьку мандрівку для людей з вадами зору до Свято-Георгіївського чоловічого монастиря на Козацьких Могилах у супроводі служителів церкви (поблизу с. Пляшева, Рівненської обл.) [225].

Особливістю паломницьких Інтернет-центрів Української греко-католицької церкви є чітке спрямування на активне залучення молоді. У Декреті про створення Патріаршого паломницького центру його керівник Д. Мироненко [77] виокремлює наступні завдання: опрацювати паломницькі

місця, здійснити їх моніторинг; запропонувати програми для паломницьких груп та забезпечити потрібною інформацією поодиноких паломників, щоб вони могли долучитися до прощ у зручний для них спосіб. Зокрема, у діяльності Патріаршого паломницького центру «Пілігрим» (pilgrimage.org.ua) [242] можливо виділити наступні складові: місіонерська – поширення знання про УГКЦ, її історію, вчення, сакральну спадщину; економічна – залучення отриманих від релігійно-паломницького туризму фінансів для потреб та розвитку Церкви; суспільно-духовна і культурно-пізнавальна складова.

Для поширення інформації про паломницькі об'єкти та діяльність Центру видано мапу «Святині України», путівник «Паломницькі місця УГКЦ», буклети тощо. Координатори сайту намагаються максимально сприяти розвитку свого центру в себе на парафіях та активно залучають через рекламу на парафіяльних сайтах, оголошеннях на стендах та через парафіяльні оголошення.

Паломницький центр апостола Андрія Київської Архиепархії УГКЦ (<http://palomnyk.kiev.ua>) [226] функціонує з 2013 р. Організатори пропонують християнські табори для дітей та молоді, мовні табори, екскурсійні, морські, новорічні, різдвяні та травневі тури.

Отже, на основі вищезазначеного, можливо стверджувати, що представники УПЦ (МП), пропонуючи паломницькі послуги, намагаються підкреслити тісний взаємозв'язок місцевих паломницьких місць зі святинями вселенського православ'я, особливо православними святинями колишнього пострадянського простору. УПЦ КП має на меті розширити уявлення про духовно-культурну спадщину України, тому здебільшого орієнтована на вітчизняні православні святині. УГКЦ намагається завдяки паломництву активно поширювати знання про історію церкви, її вчення, сакральну спадщину.

Як зазначалося, відповідно до свого функціонального призначення релігійна комунікація може мати як деструктивний вплив (коли спрямована на релігійне протистояння у суспільстві), так і конструктивну спрямованість (коли використовується задля пропаганди християнських цінностей). Саме на

конструктивному використанні мережі Інтернет наголошував Володимир (Сабодан): «відтепер користувачі глобальної мережі Інтернет матимуть ще одну можливість одержувати інформацію про життя Православної Церкви в Україні: її канонічний устрій, події в єпархіях, історію та роль Української православної церкви у сьогодишній Україні...Сподіваюся, це послужить на благо святому Православ'ю, зміцненню міжконфесійного миру в нашій країні, порозумінню між народами» [269].

Одним із конструктивних чинників використання Інтернету (з нашої точки зору) є пропаганда сімейних цінностей, що здійснюється на сайтах християнських церков в Україні.

У ідейній доктрині УПЦ (МП) присутня усталена патріархальна спрямованість: сім'я постає «Малою Церквою», що потребує особливої уваги та керівного контролю. Синодальний інформаційно-просвітницький відділ УПЦ (МП) у 2013 р. затвердив перелік засобів масової інформації, рекомендованих для сімейного читання, до якого входять і Інтернет-видання: журнали «Фамілія» (<http://familiya.today>), «Самарянка» (<http://samaryanka.in.ua/index.php>), «Живой родник» (<http://zhivoj-rodnik.at.ua>) та «Церковна Православна газета» (<https://cpgazeta.wordpress.com>). Головною метою цих видань, з позиції їх засновників, має бути реальна допомога у розумінні сенсу сім'ї, визначення її істинного християнського призначення.

Наявне у виданнях жанрове та тематичне розмаїття спрямоване на досягнення основної мети – виховання патріархальної православної сім'ї, побудованої на традиційних християнських цінностях: «Усі церковні видання повинні йти в одному напрямку, щоб кожен день з їх допомогою топтали собі дорогу до спасіння всі люди» [197]. У Інтернет-публікаціях детально тлумачиться головне завдання сім'ї зі Старого та Нового Завітів, подано статті історій складних життєвих сімейних ситуацій та рекомендації щодо їх подолання.

Загалом, орієнтація авторів публікацій зорієнтована як на воцерковлених православних християн, так і на потенційних неофітів: «ми намагаємося

донести до тих людей, які вважають себе православними, адже більшість хрещено в православній церкві, але, на жаль, не всі розуміють, що таке життя у Христі, що таке справжня християнська родина. І ось, ми намагаємося тим людям, які прагнуть жити в християнській системі цінностей, допомогти... Щоб шлюби не розпадалися [365]. Таким чином, окрім інформаційної, означені сайти спрямовані на виконання психологічної та виховної функції.

Порівняння тематичної спрямованості Інтернет-ресурсів вітчизняних християнських спільнот дозволяє зробити висновок, що УПЦ (МП) акцентує особливу увагу щодо виховання молоді на засадах патріархальних цінностей: «...виховання в широкому сенсі є та дія, за допомогою якого одне покоління готує наступне за ним покоління до його чергової діяльності в історії народу» [349, с. 86].

Особливу роль у місійній діяльності відіграють релігійні ресурси освітнього спрямування. Варто розрізняти поняття «релігійна освіта» та «релігієзнавча освіта». За визначенням А. Колодного, «релігійна освіта – це навчальний процес, зорієнтований на передачу реципієнту певного обсягу релігійної інформації з метою підвищення рівня його релігійної освіченості, формування навиків усвідомленого сприйняття змісту певного релігійного віровчення. Але релігійна освіта не є позаконфесійною. Для її проведення залучаються конфесійно зорієнтовані особи, а це призводить до однобічно заангажованих оцінок ними інших віровчень, виховання негативного ставлення до них» [5, с. 655].

Серед найбільш важливих функцій, що властиві релігійній освіті, доречно виокремити наступні: 1) природне відтворення релігійності; 2) залучення за допомогою релігійної освіти та виховання нових вірних до складу тієї або іншої конфесії; 3) соціалізація особистості віруючого протягом усього його життя; формування і розвиток духовно-моральної культури віруючих, вплив на культуру нерелігійних людей, насамперед – їхні морально-патріотичні позиції; 4) вдосконалення спеціалізованої релігійної освіти, котра б спиралась на позитивний досвід минулого та сучасні науково-методичні досягнення [277].

Релігієзнавча освіта і виховання розглядаються як дієвий засіб формування духовності народу. «Релігієзнавча освіта і виховання повинні здійснюватись на принципах гуманізму, толерантності і дотримання принципу свободи совісті. Вони повинні спрямовуватись в русло нормалізації міжконфесійних відносин і забезпечення стабільності суспільства» [362, с. 261].

Відповідно, «на новому витку української історії (зі здобуттям незалежності України) було зроблено ще один важливий крок на шляху духовності. Виник і почав розвиватися світський гуманізм, що сприяв утвердженню релігійної терпимості та свободи совісті, розвиткові творчих сил людини. Релігійна етика, яка ґрунтується на вірі в Бога, і світська (безрелігійна) етика, яка ґрунтується на принципах світського гуманізму, не перебувають в антагоністичній суперечності. Спільним для них у сучасних умовах є боротьба проти аморалізму, насильства, бездуховності, наркоманії, моральної деградації» [250].

В сучасний період розвитку суспільства представники вітчизняного православ'я через власні Інтернет-ресурси пропагують моральні норми та приписи, які не мають оминати молоде покоління. «Досвід обґрунтованого релігійного виховання показує, що не можна «організувати» духовне життя в людині через розвиток інтелекту, волі або почуттів, хоча духовне життя і опосередковується цим розвитком душевних складових» [272].

Варто зазначити, що соціальна доктрина Католицької Церкви чітко регламентує різні сфери діяльності людини, де однією з найактуальніших постає осмислення проблеми інституту сім'ї. Виступаючи головним джерелом трансляції інформації, Католицька Церква розглядає Інтернет як ще один засіб комунікації з сучасним поколінням, в якому вбачає і перспективи, і небезпеки, однак, закликає користуватися ним на суспільну користь. Зокрема, Секретар папської ради із соціальних комунікацій П. Тайге зазначає: «Спочатку люди тихо слухали священика на проповіді, і аудиторія слухачів була обмежена приміщенням церкви. Проте зараз, коли з'явився Інтернет, з'явилася і можливість інтерактивного спілкування, коли люди мають можливість не лише

бути слухачами, а й задавати запитання та брати участь в обговоренні важливих для них тем на різноманітних форумах та у тематичних блогах» [370].

УГКЦ ефективно функціонуючи в Інтернет-просторі, поряд з іншими важливими відповідями на запити суспільства, вдало розкриває одне з найголовніших – питання сім'ї, основні положення якого закріплені Другим Ватиканським Собором. Декларація про християнське виховання «*Gravissimum educationis*» дає відповіді на призначення сім'ї в суспільстві: « ... сім'я є першою школою суспільних чеснот, яких потребує кожна спільнота. Найбільше ж у християнській сім'ї, збагаченій благодаттю і обов'язком, що впливає зі святого таїнства Подружжя – треба з раннього віку навчати дітей пізнавати й шанувати Бога та любити ближнього, згідно з вірою, прийнятою при хрещенні. У сім'ї діти отримують перший досвід і здорової людської спільноти, і Церкви» [80, с. 265].

У католицькому сегменті Інтернет представлений Інститут родини та подружнього життя (www.family-institute.org.ua), який по-науковому осмислює, плекає та відстоює сімейні цінності. Метою Інституту є:

- по-перше, стати науковим та навчальним центром для досліджень подружжя та сім'ї;
- по-друге, сприяти утворенню морально-правової атмосфери в Україні, яка шанує та підтримує сім'ю, захищає право кожної людини на життя, реально забезпечує право на морально і психологічно безпечне середовище;
- по-третє, пояснювати та поширювати вчення Католицької Церкви про подружжя, сім'ю, гідність людини, а також реабілітація сімейних цінностей [118].

Зокрема, УГКЦ має Інтернет-видання, присвячені означеній проблемі, а саме: журнал «ДивенСвіт» (<http://old.dyvensvit.org/>), суспільно-релігійний часопис для подружжя «Твоя щаслива родина» (<http://happyfamily.inf.ua>), часопис парафії Миколая Чудотворця на Аскольдовій Могилі (<http://oranta.org>), а також журнал для дітей «Ангелятко» (www.angelyatko.com.ua). Означені видання, з позицій їх засновників, висвітлюють моральні настанови

Католицької Церкви про подружжя і його покликання, порушують гострі й актуальні проблеми родинного життя, віри, цінностей, духовного бачення розвитку суспільства. Як зазначає голова Комісії у справах родини Львівської Архиепархії УГКЦ о. Т.Фітя: «сьогодні, на жаль, втрачаються родинні цінності, тож завданням часописів є стояти на сторожі сім'ї, утверджувати в родині ідеали любові, вірності, молитви»» [324].

Р. Пендюк, голова Комісії у справах молоді УГКЦ, оцінюючи сучасні сімейні видання УГКЦ, стверджує: «...ми спробували розглянути лише декілька цінностей, які, проте, присутні в житті більшості людей. Ми не пропонуємо універсальних правил, які ніколи не можуть бути зміненими, а лише роздуми про їх важливість і певну шкалу пріоритетів». Таким чином, читачі зможуть віднайти себе у різних життєвих ситуаціях, поглянути на них збоку та зробити власні висновки щодо проблем сьогодення [75].

Верховний архієпископ Святослав Шевчук надає особливого значення сім'ї в історії УГКЦ, адже в період її переслідування «саме впокорені та переслідувані родини стали вогнищами, в яких збереглася віра в Бога, де нові покоління отримали дар віри, стаючи справжніми домашніми Церквами. Саме у їхніх домах підпільні священники могли знайти сховок та місце для Господнього вівтаря, де серед нічної тиші звершували Пресвяту Євхаристію та уділяли інші Святі Таїнства» [50].

Отже, УГКЦ вважає сім'ю не просто середовищем культурного та інтелектуального, емоційного та соціального зростання, не просто середовищем передавання віри та пізнання фундаментальних принципів спільного життя, а основою людського суспільства. В минулому родина захистила і зберегла Церкву, сьогодні ж священним обов'язком Церкви, на думку її пастирів, є захист і збереження сім'ї.

Ідейною основою діяльності релігійних Інтернет-ЗМІ є апостольська заповідь «проповідуй слово, наполягай вчасно і невчасно, картай, надоумлюй, забороняй, перестерігай з усією терпеливістю та наукою» (2 Тим. 4:2), що визначає їх не тільки інформаційну, а, передусім, виховну роль. Для того, щоб

усвідомити масштаб та механізми впливу православної церкви на молодь, вважаємо за необхідне проаналізувати існуючі Інтернет-портали УПЦ (МП), які активно діють в сучасному інформаційному просторі.

Сайт Відділу релігійної освіти, катехизації та місіонерства при Священному Синоді УПЦ (МП) (<http://www.rokim.org.ua/>) своєю метою визначає висвітлення ключових аспектів місіонерської, освітньої та катехизичної діяльності Церкви, розкриття історії православної місії та духовного просвітництва. На сайті представлені програми викладання дисциплін з релігійним змістом. У розділі «Особиста колонка Голови відділу» зазначено, що за результатами сучасних досліджень рівень духовно-морального розвитку українських дітей падає, тому держава робить велику помилку, нехтуючи потенціалом Церкви в питаннях духовно-морального виховання підростаючого покоління. Усунути цю невідповідність можливо шляхом скасування заборонних норм у відносинах держави і Церкви у сфері освіти, створивши механізми співпраці двох соціальних інститутів. Розділ «Відеоблог» містить відео про православну догматику, виховання й освіту; фільми про видатних подвижників-місіонерів, методичні матеріали, спрямовані для навчання молоді [51].

Відвідувачам Православного молодіжного Інтернет-проекту Мукачівської єпархії «Знайомство під церковним куполом» (<http://kypol.net/>) пропонуються широкі можливості традиційних соціальних Інтернет-спільнот: створення груп за інтересами, можливість вести персональні блоги, фотоальбоми, добавляти відео файли, ставити запитання священику тощо; а також вперше в єпархії на сайті відкрита рубрика – телефон довіри [104].

Динаміка сучасного життя та розвиток інформаційних технологій породжують проблему «інформаційної самотності» – ситуації, коли Інтернет-мережа практично позбавляє людину реального спілкування. Проблема психологічної реабілітації для молоді вирішує Молодіжний православний портал «Притвор» (pritvor.kiev.ua), відвідувачі якого можуть поставити запитання священику, який допоможе в складній життєвій ситуації чи

домовитися про консультацію психолога. Одним із проектів порталу є православний рух «Спаси і збережи» [263], що виступає за збереження сім'ї та порятунок життя ненароджених дітей. Його метою є відродження значущості традиційних сімейних цінностей як основи благополуччя суспільства.

Варто зазначити, що з 2008 року в УПЦ (МП) діє Відділ у справах молоді Київської єпархії, діяльність якого відображається на сторінках порталу (sinod-molodost.in.ua). Синодальний відділ у справах молоді має на меті: залучення православних релігійних та інших організацій в діяльність для духовно-морального виховання молоді, координування молодіжного служіння, роботу по організації соціальної роботи та церковного служіння молоді православних релігійних та інших організацій, залучення до виховної, місіонерської та соціальної роботи з молоддю громадян і юридичних осіб, розробку та реалізацію просвітницьких, місіонерських і соціальних програм для молоді.

Серед проектів єпархіального відділу, ядром якого стало «Братство імені преподобного Іони Київського» [307], варто відмітити наступні: організація і проведення православного фестивалю для молоді «Брати», недільна школа для дітей, молодіжні чаювання, журнал «Отрок», «Іонинський листок», курси читців при Іонинському монастирі, туристичний клуб для дітей, курси для майбутніх батьків, робота з глухими, фестиваль православного кіно «Покров», організація волонтерського руху «Молодість не байдужа» та багато інших молодіжних проектів.

Сучасні світські Інтернет-ЗМІ представлені значною кількістю видань для молоді, альтернативу яким формують видання релігійного спрямування. Прикладом може слугувати Православний журнал для молоді «Отрок.ua» (otrok-ua.ru/ua/main.html) [219] – місіонерське видання Київського Свято-Троїцького Іонинського монастиря. Журнал містить три розділи: «Врата безсмертя» (духовне життя, батьківська спадщина, розповіді про святих); «Перехрестя буття» (життєві питання, любов, спілкування, милосердя, інтерв'ю зі знаменитостями тощо); «Культурний шар» (подорожі, історія, мистецтво, книги, кіно, музика, особистості) .

За рахунок активної місіонерської роботи в УПЦ (МП) розширилися і зросли масштаби завдань і діяльності, спрямовані на роботу з молоддю. Однак на сторінках православних Інтернет-ЗМІ зазначається, що за засобами не слід втрачати мету: «проблема полягає не в тому, щоб Інтернетизувати Церкву, а в тому, щоб воцерковити користувачів Інтернету» [206].

Активна місійно-пропагандистська діяльність виводить питання релігійної освіти та виховання молоді у електронних публікаціях православних громад на особливе місце. Відповідно до позиції представників УПЦ (МП), представленої у електронній газеті «Віра і культура», релігійна освіта може здійснюватися двома способами – через релігійні організації (спілкування зі священником, відвідування молитовних зібрань) і через спеціалізовані курси у шкільній програмі. Водночас, автори наголошують, що будь-яка релігійна освіта може здійснюватися тільки у межах українського законодавства, зокрема, Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» [278].

У Законі України «Про свободу совісті та релігійні організації» (Ст.6) зазначено, що «державна система освіти в Україні відокремлена від церкви (релігійних організацій), має світський характер», а «громадяни можуть навчатися релігійного віровчення та здобувати релігійну освіту», водночас «викладачі релігійних віровчень і релігійні проповідники зобов'язані виховувати своїх слухачів у дусі терпимості і поваги до громадян» [266].

У публікаціях електронної газети «Світло православ'я» зазначається, що «державна школа повинна забезпечити конституційне право громадян отримати початкове уявлення про релігію у відповідності до віровизнання та переконань, які прийняті в сім'ї. Варто раз і назавжди позбутися нав'язування в Україні роздвоєності у свідомості дітей і молоді, коли батьки і діти в родині є християнами, а в школі їх змушують бути атеїстами» [280]. Автор статті бачить шлях релігійного виховання не тільки у бесідах священників з молоддю, але й у створенні спеціалізованих гуртків, роботі недільних християнських шкіл та спеціалізованих публікаціях для молоді у електронних православних виданнях.

У зв'язку з цим у окремих єпархіях налагоджено тісну співпрацю з представниками світських освітніх закладів щодо морального виховання молоді на християнських засадах. Так, А. Яворський зазначає, що «найкращим засобом для формування норм християнської моралі, моральних цінностей, є дійсність, життєвий досвід, потім йдуть художні зображення (скульптура і живопис), і найбільш слабо діють слова. У результаті морально-релігійного виховання учнем повинна бути досягнута мета (моральна свобода) тобто можливість дитиною підкоряти свої інстинкти благородним почуттям і моральним досягненням володарювати собою» [367].

На сайті Православного духовного центру «Агнець» (agnes.in.ua), М. Наконечний зазначає, що демократичні процеси, що відбуваються в країні, помітно підняли рівень впевненості молоді в самореалізації. Але, на жаль, за всіма цими позитивними процесами все помітнішою стає глибока моральна криза всього суспільства і молодого покоління зокрема. Втрачено споконвічні християнські цінності, тому сьогодні гостро стоїть питання духовно-морального відродження української нації [73].

Таким чином, пропагандистська спрямованість електронних видань УПЦ (МП) виконує не лише місійну, але й виховну функцію, адже спрямована на підвищення етичної культури молоді, формування інтересу до історичного минулого нації. Варто відмітити також реалізацію православними ЗМІ функції соціальної адаптації, а саме – формування соціальних якостей, яких вимагає життя у єдиному світовому соціальному та інформаційному просторі.

Варто також звернути особливу увагу на активне використання Інтернет-технологій протестантськими релігійними громадами. Підтримуємо позицію В. Любащенко [185], що завдяки релігійній толерантності, яка вирізняє українську націю, протестантизм в Україні отримує сприятливі можливості для розвитку, обґрунтовуючи це поступовою хоч і надзвичайно ускладненою багатьма факторами, еволюцією самої України у напрямі економічної, політичної та духовної свободи.

Про розвиток, збільшення, а також вдале функціонування протестантських організацій в нашій державі свідчить Указ Президента України «Про відзначення в Україні 500-річчя Реформації». Як зазначено в документі, причиною його підписання стало: «визнання вагомого внеску протестантських церков і релігійних організацій в розвиток релігійної, культурної і соціальної сфери України, вияву поваги до їхньої ролі в українській історії та становленні незалежної держави» [264]. Указ розроблено оргкомітетом протестантських церков України з підготовки святкування 500-річчя Реформації, до якого ввійшли представники найбільших протестантських союзів України: Всеукраїнського союзу церков євангельських християн-баптистів, Всеукраїнського союзу церков християн віри євангельської-п'ятдесятників, Церкви адвентистів сьомого дня, а також конфесії, які утворюють Раду протестантських євангельських церков України.

Акцентуючи значну увагу на глобальності масової культури, яскравості проповіді для молодіжної аудиторії, протестантські ідеологи в надзвичайно короткий термін здатні охопити своїм впливом значну масу людей. Зокрема, С. Балюк, дотримується позиції, що сучасна церква не може бути осторонь проблем суспільства: «Раніше ми, особливо пастори, бачили виключно церковноцентричну модель світу, де все крутиться навколо церкви. Тепер ми маємо сприймати церкву як один з інститутів цього суспільства, поруч з культурою, наукою, промисловістю і так далі. При цьому церква має активно впливати на всі сусідні з нею сфери» [279, с. 16-17].

Цитуючи позицію Е. Гідденса, що глобалізація – це «розширення світових соціальних зв'язків, які з'єднують віддалені регіони таким чином, що місцеві події розвиваються під впливом подій, які відбуваються за багато миль від них» [248, с. 144], можемо стверджувати, що християнська глобалізація значною мірою використала ціннісні позитиви молодіжної культури і прагматичного американського експансіонізму.

В епоху глобалізації протестантські церкви, крім активної місіонерської діяльності, молодіжного, сестринського та соціального служіння, також

впевнено впроваджують в український освітній простір свої навчальні заклади. Означене питання знайшло своє відображення у дослідженнях О. Спис [317, с. 15–16], яка зазначає, що вітчизняні лідери надзвичайно велику увагу приділяють питанням духовного зростання, практичної підготовки та формування християнського характеру. Авторка вказує, що викладачі протестантських богословських навчальних закладів, які належать до, умовно кажучи, «старих протестантів», вважають пріоритетним питанням розвиток і вдосконалення богословської освіти; ними усвідомлюється, що освіта забезпечує майбутнє і має завжди йти на крок попереду «середньостатистичного» члена громади, хоча у харизматів вона зорієнтована здебільшого лише на свою конфесію і обмежується внутрішньо церковними потребами.

Аналіз вітчизняного Інтернет-простору протестантського спрямування дозволив стверджувати наступне: при Церкві християн віри євангельської України (далі ЦХВСУ) представлені в мережі та активно функціонують:

- Київський Біблійний інститут Церкви Християн Віри Євангельської України (<http://www.kbi.org.ua/>) – вищий християнський навчальний заклад, який здійснює підготовку духовних працівників з метою задоволення потреб помісних церков ХВС України. Готує духовних працівників, які працюють в областях України та за її межами як: пастори і проповідники, викладачі богословських дисциплін, вчителі недільних шкіл, євангелісти та місіонери, керівники молоді, відповідальні за жіноче служіння, соціальні працівники тощо. Студенти КБІ вивчають богословські, спеціальні та загальноосвітні дисципліни, а також беруть участь у практичному служінні в церквах міста Києва та Київської області [126].
- Львівська Богословська Семінарія (<http://lts.lviv.ua/pro-nas/>) – вищий навчальний заклад богословської освіти, спрямований на навчання майбутніх пасторів, викладачів і євангелістів. Одночасно ЛБС відкрита і для тих християн, які бажають, отримавши богословську освіту, працювати у світських навчальних закладах, або прагнуть збагатити особистий духовний

розвиток. Ссемінарія наголошує на пріоритетності для студентів розуміння біблійних та історичних основ християнського віровчення та поведінки, їх застосування в сучасних умовах; навчання студентів вміню постійно аналізувати суспільні тенденції та усвідомлювати вирішальну роль церкви у духовному оновленні суспільства [187].

- Слов'янська Місіонерська Біблійна Школа (<http://www.slavicmissionary.org/ru/mbs>) – благодійна організація, християнський освітній центр для слов'яно-американського співтовариства. На сьогоднішній день – це найбільш велика і тривала стаціонарна програма в Сполучених Штатах серед слов'янського населення, яка об'єднує студентів з багатьох церков, штатів і країн. Основний акцент в своєму служінні організатори вбачають в місіонерській роботі.
- Тернопільська біблійна семінарія (www.tbsem.com). Мета семінарії – готувати проповідників, які змогли б ефективно служити в церквах як пастори, вчителі, місіонери і взагалі працівники в різних сферах християнського служіння.
- Чернівецька біблійна семінарія (www.cbsem.com). Мета семінарії полягає у забезпеченні студентів найкращими умовами для духовного, академічного і практичного розвитку.
- Рівненська духовна семінарія і академія (www.rdsa.rv.ua) – міжнародний, вищий духовний центр підготовки християнських працівників, утворена з метою підготовки кваліфікованих духовних працівників, викладачів та вчених – теологів Церкви. Основна мета Семінарії – реалізація і розвиток вищої теологічної освіти, підготовка духовних працівників, викладачів і вчених-теологів для потреб Церкви.
- Євангельська Теологічна Семінарія є одним з передових лідерів в підготовці професійних служителів, викладачів, вчителів для сучасного релігійного служіння. Євангельська Теологічна семінарія – вищий богословський освітній заклад, з акредитованими програмами на рівні України, Східної

Європи і СНД. Євангельська Теологічна семінарія має також онлайн програму бакалавра від Сполучених Штатів Америки [92].

Євангельські християни-баптисти мають представленість в Україні такими навчальними закладами:

- Донецький християнський університет (dcsu.org.ua) – вищий християнський навчальний заклад, метою якого є підготовка священнослужителів (пастирів, викладачів богословів, місіології, керівників християнських організацій), журналістів, філологів, економістів, бухгалтерів. Розташовуючись на кордоні Європи та Азії, України та Росії, ДХУ є стратегічним форпостом для роботи в православному і мусульманському контексті. ДХУ формувалося і розвивається далі як міжнародний освітній центр [81].
- Запорізька біблійна школа (zbsch.narod.ru). Мета Біблійної школи – спорядити рядових членів церков необхідними знаннями для ефективного служіння в Церкві, дати можливість вчитися і отримувати біблійні знання бажаючим вчитися.

Визначаючи цінність місійної діяльності сучасної церкви, М. Паночко зазначає: «Нам потрібна внутрішня єдність та консолідована позиція всіх національних церков християн віри євангельської перед зовнішніми викликами – це вимога номер один» [236].

Досліджуючи комунікаційні стратегії сучасного протестантизму, Ю. Решетніков та С. Санніков стверджують, що «підкреслюючи автономію помісних церков, баптисти при цьому вміють знайти здорову гармонію між самостійністю і необхідністю взаємного спілкування» [284]. Відповідно, враховуючи значну євангелізаційну і соціальну активність протестантизму, яка проявляється в збільшенні пропаганди, професійної теологічної освіти віруючих, можемо стверджувати, що протестантизм знайшов своє місце в Інтернет-просторі сучасного українського суспільства і відіграє значну роль в його становленні.

Таким чином, в умовах глобальних інформаційних, соціально-культурних, політичних та духовних викликів, у яких існує українське

суспільство, проблема змістовного наповнення вітчизняних Інтернет-ресурсів набуває особливого значення. І, напевно, означене питання варто розглядати не лише в контексті пізнавальному чи місійно-пропагандистському, але й в контексті національної інформаційної безпеки, адже глобалізація робить вразливою націю як цілісну інформаційну систему, посилюючи зростання загроз втрати національної культури або злиття її з іншими, втрати національної самоідентифікації за рахунок непомірного впливу культур інших країн світу та менталітету інших націй. Завдяки активному розвитку Інтернет-комунікацій українське суспільство отримує нові можливості реалізації не лише соціальної, але й релігійної комунікації, адже на сайтах релігійного спрямування користувач може знайомитись не тільки з офіційними позиціями щодо мети діяльності церковних структур, але й з особистим ставленням представників культу до моральнісного змісту християнської доктрини. Враховуючи загострення релігійного чинника у суспільно-політичних процесах сьогодення, редактори християнських сайтів, посилюють суспільну увагу до змістовного наповнення своїх Інтернет-ресурсів.

Висновки до розділу 2

1. Глобалізація є соціокультурним явищем формування образу світової спільноти, яка виходить за національно-державні кордони та набуває загальних цивілізаційних характеристик, де соціальна ідентичність у її релігійному вимірі постає соціально-комунікаційним феноменом, що формується у межах релігійного дискурсу, визначає особистісну оцінку соціальної позиції індивіда у конкретному культурному соціумі, та виступає засобом його соціальної адаптації. У контексті глобалізаційних трансформацій сучасності перед суспільством і церквою постає гостра проблема адаптації до змін, формування нового світогляду, що відповідає новій добі, більш мобільної системи комунікацій.

2. Сучасні Інтернет-технології дозволяють пришвидшити обмін релігійною інформацією, збільшити аудиторію, розширити простір релігійної комунікації. Інтернет забезпечує новий рівень та нову якість релігійних відносин, що сприяє поглибленню комунікативного потенціалу Церкви. Перенесення процесів релігійної комунікації в віртуальний соціальний простір (кіберпростір) призводить до того, що виникають нові комунікативні майданчики, наприклад, форуми, соціальні мережі. Релігійна Інтернет-комунікація завжди здійснюється в контексті комунікативних технологій: охоплення широкої аудиторії за посередництвом релігійних друкованих та електронних мас-медіа; вплив на громадськість шляхом використання нових можливостей інформаційних технологій, а саме – здійснення релігійної комунікації в електронній мережі та можливість забезпечення діалогу, зворотнього зв'язку; поєднання тексту із фото-, відео-, аудіо- матеріалами.

3. Інформаційно-мережевий характер сучасних глобалізаційних трансформацій вимагає від соціально-комунікаційних інститутів здатності швидко реагувати на виклики інформаційної доби. Культурна глобалізація у духовній сфері проявляється як релігійна мозаїчність; в інформаційно-

комунікативній сфері – глобальне поширення інформації. Сучасний етап становлення суспільства може бути охарактеризований як мультимедійна комунікаційна культура, одним з показників якої є активний розвиток електронних бібліотек, зокрема, створення національно спрямованих Інтернет-ресурсів релігійної літератури, адже їх змістовне наповнення – це не лише формування відповідного релігійного світогляду, але й нав'язування відповідної культурної традиції (мови, ідеології, стилю мислення та світосприйняття).

4. Пропагандистська спрямованість електронних видань християнських церков в Україні виконує не лише місійну, але й виховну функцію, адже спрямована на підвищення етичної культури молоді, уміння протистояти хибній моралі, формування інтересу до історичного минулого нації. Реалізація вітчизняними конфесійними Інтернет-ЗМІ функції соціальної адаптації сприяє формування соціальних якостей, яких вимагає життя у єдиному світовому соціальному та інформаційному просторі.

5. Актуалізація питання християнського паломництва найбільш властива для вітчизняних Інтернет-ресурсів православного та католицького спрямування, що зумовлено їх багатою сакральною історичною та культурною традицією. Місійна діяльність паломницьких центрів розкривається через наступні функціональні обов'язки: відновлення та пропагування паломницьких традицій; організація паломництва до святинь; популяризація конфесійно спрямованих вітчизняних релігійно-культурних центрів та ознайомлення із зарубіжними; різні види співпраці з державними та приватними туристичними організаціями тощо.

6. Виховна місія вітчизняних християнських Інтернет-ресурсів реалізується шляхом пропаганди релігійної освіти на утвердження традиційних сімейних цінностей. Релігійна освіта у системі християнських Інтернет-комунікацій постає як навчальний процес, що має на меті передачу реципієнту релігійної інформації з метою підвищення рівня його релігійної освіченості, формування навиків усвідомленого сприйняття та засвоєння змісту конкретного релігійного

віровчення. Найбільш важливими функціями, що властиві релігійній освіті, є наступні: природне відтворення релігійності; залучення нових вірян до складу конфесії; соціалізація особистості; формування і розвиток духовно-моральної культури віруючих.

Основні положення та висновки розділу відображено в наступних публікаціях автора:

1. Ломачинська С.В. Генеза християнського проповідництва в сучасному глобалізованому світі // Вісник Львівського університету. 2017. Вип. 13. С.87–93.
2. Ломачинская С.В. Коммуникативные средства христианской проповеди в контексте формирования массового сознания // «Ломоносов – 2013»: материалы Международного молодежного научн. форума. URL: https://lomonosov-msu.ru/archive/Lomonosov_2013/2331/61365_9429.pdf (дата звернення: 15.10.2018).
3. Ломачинська С.В. Національно-культурний зміст православних електронних бібліотек в епоху глобалізації // Софія. Гуманітарно-релігієзнавчий вісник. 2016. № 3(7). С. 18–24.
4. Ломачинська С.В. Інтернет-ресурси паломницьких центрів у релігійно-культурному просторі України // Релігія та Соціум. Міжнародний часопис. 2016. №1 – 2 (21 – 22). С. 198–204.

РОЗДІЛ III. РЕЛІГІЙНА ІНТЕРНЕТ-КОМУНІКАЦІЯ В ХРИСТІЯНСЬКІЙ ТРАДИЦІЇ ЯК ЗАСІБ ФОРМУВАННЯ СУСПІЛЬНОЇ СВІДОМОСТІ

3.1. Пропаганда як засіб місійної діяльності християнських конфесій

Ускладнення соціальних і культурних процесів сучасності свідчить, що культурна глобалізація – це багатоаспектний процес, що сформувався як результат розвитку новітніх технологій у сфері інформації і комунікації, вплинув на різні культурні орієнтації, традиційні й сучасні цінності, стилі життя, а також значною мірою визначив відносини між релігіями й етносами тощо. Ідеально-типовим зразком культурної глобалізації у духовній сфері є «релігійна мозаїчність поза територіальною приналежністю; в етнічній сфері – космополітизм і розмаїття поза територіальною приналежністю; в інформаційно-комунікативній сфері – глобальне поширення інформації» [321, с. 30].

Україна дедалі сильніше відчуває вплив мегатенденцій світового релігійного, релігійно-політичного, етнорелігійного просторів, що разом накладаються на специфічні для країни релігійно-політичні, етнічні, соціокультурні процеси. Відродження традиційних релігійних культур відбувається в атмосфері конфлікту, несприйняття релігійного плюралізму та принципу толерантності у ставленні до «іншого», зіткнення ідентичностей (у тому числі відмінних за змістовним наповненням «українських ідентичностей») і віддзеркалення більш широких, ніж суто релігійні, суспільних поділів, регіональних і глобальних процесів [281, с. 269].

У Конституції України зазначено, що «суспільне життя в Україні ґрунтується на засадах політичної, економічної та ідеологічної багатоманітності. Жодна ідеологія не може визнаватися державою як обов'язкова» (Ст.15), «Кожен має право на свободу світогляду і віросповідання.

Це право включає свободу сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати ніякої, безперешкодно відправляти одноособово чи колективно релігійні культи і ритуальні обряди, вести релігійну діяльність» (ст.35) [138], тобто, жодна релігійна ідеологія не отримує у державі переважного права на існування.

В епоху глобалізації відбувається культивування релігійного антагонізму, прослідковується виразна зміна як кількісних, так і якісних параметрів релігійних конфліктів, модернізуються способи їх штучного розпалення та використання у політичних цілях. Тому в означеному контексті особливої небезпеки набувають прояви етнорелігійного екстремізму і тероризму, які є логічним наслідком розвитку глобального суспільства.

В умовах глобалізаційних викликів вітчизняні християнські конфесії намагаються виокремити цілі та ціннісні засади власної місійно-пропагандистської діяльності. Про небезпеки руйнування ціннісних християнських засад функціонування суспільства наголошується у Соціальній концепції УПЦ (МП), де зазначено, що «глобалізація має не тільки політико-правовий, а й економічний та культурно-інформаційний виміри. У економічному контексті Церкву не може не турбувати й практика фінансових спекуляцій, що стирає залежність прибутків від витраченої праці. Однією з форм таких спекуляцій є фінансові «піраміди», крах яких викликає широкомасштабні потрясіння. У культурно-інформаційній сфері даний процес супроводжується спробою встановлення панування багатой еліти над іншими людьми, одних культур і світоглядів над іншими, що особливо неприпустимо в релігійній сфері. У результаті спостерігається прагнення нав'язати як єдино можливу універсальну бездуховну культуру, засновану на розумінні свободи занепадої людини, яка не обмежує себе ні в чому, як абсолютній цінності та мірили істини. Відповідно, визнаючи неминучість і природність процесів глобалізації, яка багато в чому сприяє спілкуванню людей, поширенню інформації, ефективній виробничо-підприємницькій діяльності, Церква водночас звертає увагу на внутрішню суперечність цих процесів і пов'язану з ними небезпеку. По-перше, глобалізація, поряд зі зміною звичних способів

організації господарських процесів, починає змінювати традиційні способи організації суспільства та здійснення влади. По-друге, багато які позитивні плоди глобалізації доступні лише націям, що становлять меншу частину людства, інші ж народи, до яких належить п'ять шостих населення планети, виявляються відкинутими на узбіччя світової цивілізації. У документі також наголошується, що духовній та культурній експансії, що загрожує тотальною уніфікацією, потрібно протиставити спільні зусилля Церкви, державних структур, громадськості й міжнародних організацій задля утвердження в світі рівноправного взаємного культурного та інформаційного обміну, поєднаного із захистом самобутності націй та інших людських співтовариств [316].

У свою чергу, в одному з Документів УПЦ КП – Декларації Помісного Собору УПЦ КП «Про духовне відродження українського суспільства в умовах глобалізації світу» обґрунтовується проблема людини та її роль, місце в сучасному глобалізованому світі. Значна увага акцентується на занепокоєнні, що глобалізація включає в себе утворення спільного духовного простору, цінності якого входять у суперечність з християнством. «Церква, яка за словами ап. Павла «є стовп і утвердження істини» (1 Тим. 3,15) не може погодитися з розповсюдженням думки про відсутність істини як такої, що веде до становлення у суспільній свідомості рівнозначності всіх релігій, а також з підміною християнства еклектичною позаконфесійною духовністю» [70].

У історії християнської церкви релігійна пропаганда завжди виступала основним засобом поширення віровчення. Про подвійну сутність християнської місійно-пропагандистської діяльності наголошується в Папських посланнях з нагоди Всесвітнього дня комунікації: «послідовники Христа мають сповіщати Його послання ще виразнішим і безпосереднішим чином. Ми зобов'язані проповідувати нашу віру «при світлі» і «з покрівель» (Мт 10, 27; Лк 12, 3), безстрашно й безкомпромісно, але, ясна річ, «пристосовуючись до того, як люди говорять і як вони мислять», і ставлячись до їхніх переконань та віри з такою самою тактовністю, якої ми сподіваємося й щодо себе. Наша проповідь, як наполягає Церква, повинна спиратися на двояку повагу: повагу до всіх

людських істот у їхньому пошуку відповідей на найглибші питання їхнього життя і повагу до діяння Духа, таємничим чином присутнього в кожному людському серці. Ми пам'ятаємо, що Христос нікому не нав'язував Свого вчення. Він сповіщав його всім без винятку, але залишав за кожним вільний вибір – прийняти це вчення чи ні. Це той зразок, що його ми, Христові послідовники, маємо наслідувати. Ми заявляємо, що всі чоловіки й жінки мають право почути спасенне послання, яке залишив нам наш Учитель; і вони також мають право прийняти його, якщо воно їх переконає. Ми не будемо виправдовуватися за те, що доносимо Христове послання до всіх і кожного, бо з цілковитою певністю заявляємо: це наше право і наш обов'язок» [239, с. 320-321].

Про необхідність моральнісної спрямованості місійно-пропагандистської діяльності наголошують і представники протестантських конфесій. В «Основах соціального вчення Церкви християн Адвентистів Сьомого Дня в Україні» зазначено, що «прихожани повинні займати активну соціальну позицію, прагнути узгодити своє життя й життя інших людей з вічними принципами морального Закону» [40].

Хоча вітчизняне законодавство виводить Церкву поза зону політики, водночас, священики, маючи свої політичні переконання, намагаються їх навязати власній релігійній громаді, тому «недооцінка впливу ЗМІ релігійних конфесій, ігнорування їх ролі у житті суспільства... може призвести до неочікуваних результатів у соціальній сфері [34, с. 64], що формує необхідність аналізу пропагандистських технологій сучасних ЗМІ.

Феномен пропаганди як нав'язування однозначної позиції, що сприймається на віру має релігійне походження. Пропаганда (лат. propaganda, дослівно – «яка підлягає поширенню (віра)», від лат. prorgo – «поширюю») – форма комунікації, що спрямована на поширення фактів, аргументів, чуток та інших відомостей для впливу на суспільну думку на користь певної спільної справи чи громадської позиції» [341, с. 518]. Історично слово «пропаганда» має релігійну спрямованість, адже походить від назви католицької організації

Congregatio de Propaganda Fide (Конгрегація поширення віри), що була створена у 1622 році папою Григорієм XV задля поширення впливу католицької церкви. Пропаганда зазвичай розповсюджується через різні засоби масової інформації, щоб сформувати бажаний результат суспільної думки.

У комунікативному плані, пропаганда – «дії комуніканта, спрямовані на зміну психологічних настанов, ціннісних орієнтацій, поведінки індивідів і цілих аудиторій незалежно від їхнього бажання» [249, с. 96].

У філософських енциклопедичних джерелах пропаганда визначається як «особливий вид соціальної діяльності, основною функцією якої є поширення знань, художніх цінностей та іншої інформації з метою формування певних поглядів, уявлень та емоційних станів здійснення впливу на поведінку людей» [340, с. 518]. Основна функція пропаганди полягає у «формуванні в певній частини суспільства ... моральних цінностей (чи зміна вже існуючих) і певних емоційних реакцій та станів» [36, с. 661].

Ефективна пропаганда базується на наступних принципах: простота і повторення ідей (найчастіше за допомогою гасел) задля завоювання віри населення, заяви пропагандистів з використанням символів (конкретних образів-знаків ідей, дій та речей), обман, цензура, спотворення та приховування «невигідних» фактів. Інструментами пропаганди є навіювання, підштовхування до певних дій, натяки, непрямі формулювання певних ідей, звертання до бажань суспільства, елемент авторитету. Пропаганда від інших способів поширення ідей завжди відрізняється основною своєю властивістю – в ній є насильство, примус. Пропаганда – не розповсюдження, а нав'язування ідей і уявлень, тому тому вона виступає основним інструментом впливу релігійних організацій, держави, системи владних відносин загалом. Примус полягає в тому, що людина змушена слухати і читати те, що йому підносять пропагандисти. Ключовий момент – не дати нікому ухилитися від сприйняття пропагандистського повідомлення.

В контексті означеного, потребує додаткової уваги питання трансформації цілей, засобів та напрямків релігійної пропаганди у

християнській історії. Опираючись на класифікацію еволюції комунікаційних епох, подану А. Соколовим [312, с. 212], можливо виділити чотири історичні етапи розвитку інформаційного протиборства, засновані на використанні наступних технологій: вербальної, паперової, технічної й телекомунікаційної. На кожному з означених рівнів реалізовувалась пропагандистська спрямованість релігійної комунікації, окрім того, на вербальному та паперовому рівнях розвитку інформаційного протиборства її значення було домінантним. На вербальному етапі способи ведення інформаційного протиборства були обмежені мовленнєвими технологіями (виступи релігійних проповідників, поширення чуток, дезінформація тощо), наочними засобами залякування (демонстрація військової переваги тощо) і фізичної протидії (арешти, вбивства ораторів). Найважливішими суб'єктами інформаційного протиборства того часу були священнослужителі як найбільш освічені особи, що мали значний вплив на всі соціальні верстви населення.

Джерелами ідей вербального інформаційного впливу на іншу сторону можна вважати первісне осмислення правителями стародавнього світу можливості фізично ненасильницького керування людськими масами. Про розуміння важливості психологічного протиборства означеного періоду свідчать погляди єгипетських і ассірійських воєначальників, які поєднували розвиток і хід бою із психічним станом бійців. Не випадково, основним завданням виховання вважалося вироблення психічної стійкості в бійця, його готовності загинути: його обличчя має бути завжди повернуте до ворога.

З метою патріотичного виховання свого війська воєначальники спирались на релігію, обряди, традиції й ритуали; цьому також сприяв і народний епос. Водночас, у розвинених цивілізаційних системах існували стратегії дипломатичного інформаційного співробітництва з сусідніми державами, що забезпечувало їм тривале існування. Зокрема, як свідчать історичні джерела, Давній Єгипет часто вів війни, але не переставав існувати як держава, що свідчить про існування певного «принципу культурного співробітництва» з державами-переможницями.

Як зазначає А. Лосєв, сучасні дослідники у «Державі» Платона та у «Політиці» Аристотеля вже знаходять елементи інформаційної пропаганди. Не випадково Аристотель ще в IV ст. до н.е. виділив ті складові психіки людини, які і в наш час є основними об'єктами інформаційного впливу – свідомість, волю й почуття людини: «Є три сили душі, які є головними для вчинку й для істини: почуття, розум, прагнення». А оратор і мислитель Горгій писав: «Слово є великим володарем, адже воно, маючи непомітне тіло, здатне робити великі справи. Адже воно може і страху нагнати, і печаль знищити, і радість вселити, і співчуття збудити» [175, с. 48].

У епоху Середньовіччя інформаційні війни набувають чіткого релігійно-ідеологічного спрямування. Загалом, означена епоха характерна впливом саме на релігійні почуття як власних співгромадян, так і почуття супротивника. Звинувативши в єресі, відступництві або схизмі, можна було надати видимість легітимності будь-яких дій, аж до найжорстокіших. Зокрема, саме релігійна пропаганда зробила можливими хрестові походи. Хрестові походи склали один з епізодів великої боротьби між Сходом і Заходом, яка пройшла через усю історію, в якій то Схід, то Захід переймав на себе наступальну роль. «На початку VIII століття полюсами у світі стали над релігії – християнство і іслам. Їх ідеалістичні доктрини були спаяні з політикою сили, що проводиться за допомогою класичних методів пропаганди, підливних дій і військового завоювання» [55, с. 43].

Фома Аквінський, чий світогляд покладений в основу діяльності сучасної римо-католицької церкви, у XIII столітті проголосив формування ідеології найважливішим правом церкви для зміцнення духівництва й держави [276, с. 357].

Опираючись на сформований у мозаїчній культурі тип мислення людини з масовою свідомістю, релігійні комуніканти використали систему засобів зміцнення означеного типу мислення: привчали людину мислити стереотипами й поступово знижували інтелектуальний рівень повідомлень завдяки методу повторення, що надає твердженням вагу додаткового переконання й

перетворює їх у настирливі ідеї; особливістю релігійної пропаганди є часте використання ірраціональних мотивів, містики, сумнівних тверджень, їх маніпулятивний емоційний вплив.

Варто зазначити, що в період пізнього Середньовіччя актуалізується увага до інформаційної цінності письмового слова. У період глобальної феодалної роздробленості, у епоху, коли освіченість складала привілей духовенства і дуже вузького круга освічених мирян, спостерігались труднощі в поширенні інформації, проте вплив інформаційної дії виявився дуже значним. Нечисленні верстви суспільства, що могли підпадати під вплив записаного слова, склалися майже виключно з соціальних верхів, завоювати підтримку у яких в першу чергу прагнули сторони, що ворогують між собою. А проповідь, звернена до натовпу, виявилася максимально ефективною для впливу на середньовічну людину [55, с. 46].

В означеному контексті вважаємо за необхідне акцентувати увагу на психологічних характеристиках натовпу. Г.Лебон характеризує натовп як «зібрання індивідів, якою б не була їх національність, професія або стать і якими б не були випадковості, що спричинили означене зібрання» [147, с.12], акцентуючи увагу на випадкових чинниках його формування.

Інші характеристики натовпу приписує Г.Тард, для якого це об'єднання індивідів за певними спільними рисами: «дивним явищем є натовп, – це зібрання різнорідних, незнайомих один одному елементів, однак зрозуміло, що необхідно, щоб усі ці люди були схожими один на одного, щоб їх об'єднувала національність, релігія чи суспільне становище» [323, с. 165]. Визначальною рисою натовпу є спільність емоційного стану: «достатньо однієї іскри пристрасті, кимсь кинутої задля електризування цієї суміші, щоб викликати у ній щось на зразок раптової, мимовільно створеної організації... Однак більшість прийшла лише з цікавості, але лихоманка деяких швидко охопила серця усіх і посилилася до внутрішнього жару» [323, с. 166].

Для А.Назаретяна визначальними у характеристиці натовпу є саме психологічні, а не соціальні чинники: «зібрання людей, які не об'єднані

спільністю мети і єдиною організаційно-рольовою структурою, але пов'язані між собою спільним центром уваги і емоційним станом» [204, с. 21].

Залежно від цілей маніпулятора, натовпу можливо нав'язати як деструктивні, так і позитивні, конструктивні цілі. Так, С.Сігеле у діях натовпу бачить, переважно, негатив: «доблесть, героїзм і добро можуть бути якостями лише одного індивіда, але не є рисами, властивими великому зібранню індивідів. Від натовпу рідко коли чекають чогось хорошого, він завжди навіює страх» [306, с. 49]. Г.Лебон визначає поведінку натовпу намірами маніпулятора: «всі правителі світу, всі засновники релігій та держав, апостоли вірувань завжди були хорошими психологами, які інстинктивно розуміють душу натовпу» [147, с.8]. Натовп буває злочинним, але також він може бути і героїчним: «натовп піде на смерть заради торжества вірування чи ідеї; у натовпі можливо збудити ентузіазм і примусити його, ради слави й честі, йти без хліба і зброї захищати рідну землю. Це дещо несвідомий героїзм, але саме за його допомогою творять історію» [147, с.18].

Таким чином, одним з домінантних факторів ретрансляції релігійних ідей є наявність масової свідомості, адже для маси характерні такі риси: маса некритична, легковірна, і тому легко піддається впливу, неправдоподібного для неї немає. «Вона думає образами, що породжуються асоціативно, – як це буває у окремої людини, коли вона фантазує, – не вивіреними розумом на відповідність на дійсність. Почуття маси завжди досить гіперболічні і прості. Маса не знає ні сумнівів, ні невпевненості» [344, с. 138].

Історичні слова, яскраві формули, зразкові вчинки мають власну реальність. Але вони були задумані і точно прораховані, інсценовані лише для того, щоб запалити переконання. Тому стратегії пропаганди призначені для перетворення індивідів в натовп і залучення їх в певну діяльність: «Але як покличуть Того, в Кого не ввірували? А як увірують у Того, що про Нього не чули? А як почують без проповідника? І як будуть проповідувати, коли не будуть послані? Тож віра від слухання, а слухання через Слово Христове (Рим. 10:14–17).

Другий, «паперовий» етап інформаційного протиборства розпочався з поширенням грамотності, в умовах широкого охоплення населення новими носіями інформації: листами, книгами, газетами, журналами тощо. У означений період з'явився й спеціальний ефективний засіб інформаційного протиборства, що використовується і в наш час – це листівка. Винахід Й. Гуттенбергом в середині XV століття книгодрукування став поворотним пунктом в історії інформаційно-пропагандистських війн. Першим усвідомили глобальне значення відкриття німецького винахідника представники католицької церкви, що стали застосовувати друкарський верстат для видання релігійних творів, що поступово перетворився в основне знаряддя інформаційно-психологічних війн [358, с. 10]. Контрреформація врахувала зростання ролі друкарського слова в боротьбі за громадську думку. Німецький церковний діяч середини XVI ст. Канизиус писав, що боротьба між католицизмом і протестантською єрессю значною мірою вирішиться результатом боротьби за контроль над друкарнями і різними центрами випуску агітаційної літератури. Тому Канизиус запропонував створити спеціальну колегію, покликану готувати католицьких публіцистів задля унеможливлення поширенню протестантських ідей у тогочасній Німеччині [55, с. 49].

Особливої актуалізації пропагандистська діяльність набуває з часу активного застосування у масових комунікаціях технічних засобів передачі інформації. Варто зазначити, що масова комунікація – це «процес розповсюдження інформації (знань, духовних цінностей, моральних і правових норм тощо) за допомогою технічних засобів (преса, радіо, телебачення тощо) на чисельно великі, розосереджені аудиторії» [218, с. 76]. Основною метою масової комунікації є: формування громадської думки, відповідних поглядів на соціальну дійсність, здатність впливу на суспільні процеси, на оцінку проблем, що виникають в суспільстві та формування способів їх вирішення, інформування, мобілізація аудиторії на певні дії, соціалізація індивідів, участь в соціальному саморегулюванні тощо.

Згадуючи концепцію чотирьох комунікаційних революцій (вербальної, паперової, технічної, мультимедійної), що знаходять своє відображення у засобах та стратегіях ведення інформаційних війн, можемо стверджувати, що християнська церква завжди швидко реагувала на вдосконалення засобів комунікаційного впливу, намагаючись охопити максимальну кількість вірян. Вважаємо за необхідне розрізнити поняття «місійна діяльність» на «місійно-пропагандистська діяльність». Місійна діяльність християнської церкви зумовлена поширенням ціннісних засад християнського віровчення, спрямованим на зміну суспільної свідомості, а місійно-пропагандистська діяльність – це нав'язування у суспільстві ідеології конкретної християнської конфесії. І якщо у комунікаційних стратегіях місійної діяльності використовується, переважно ієрархічна схема комунікації, то у місійно-пропагандистській діяльності акцентується увага на резонансних комунікаційних технологіях.

Стандартний комунікаційний процес в спрощеному вигляді можна представити як поєднання трьох чинників: відправника інформації, повідомлення і одержувача інформації. У межах означеного уявлення можливо зробити акцент на кожному з наявних ділянок породження і проходження повідомлення. Акцент на відправнику припускає створення ієрархічної комунікації, де дія визначається соціальною структурою, інституцією, що стоїть за відправником інформації (проповідник проголошує не власні ідеї, а лише є ретранслятором божественних істин). Резонансні технології будуються з акцентом на одержувачі інформації (релігійний лідер орієнтується на суспільні очікування). Відповідно, у ієрархічній комунікації головним компонентом стає прямий зв'язок, у резонансній комунікації – зворотний зв'язок. При цьому особливого значення набуває знання аудиторії: кожному типу ключової аудиторії повинне відповідати своє цільове повідомлення. Резонансна комунікація може дати відповідь на очікування населення як у вербальній, так і в невербальній формі. Особливу роль у разі резонансу відіграє те, що проходження комунікації часто відбувається в натовпі, що сприяє загостренню

домінуючих реакцій та полегшує маніпулятивну дію на свідомість. Критерієм ефективності дії повідомлення на масову аудиторію є лідери думок (впливові харизматичні проповідники здатні пропонувати нові нестандартні релігійні ідеї яких очікує суспільна свідомість, наприклад, Джироламо Савонарола, Мартін Лютер, Жан Кальвін тощо).

Головним елементом змісту інформаційної війни постають таємні інформаційні операції, які направлені на конкретні групи населення (соціальні групи) з метою впровадження відповідних ідеологічних установок, формування хибних стереотипів поведінки, і, як результат, трансформації суспільної поведінки у певному напрямку. Для релігійної пропаганди в процесі здійснення інформаційно-психологічних операцій властиві такі ознаки, як авторитарність, емоційність, сакралізована міфологічність, масовість, монопольність, безперервність, тотальність, централізм та мережева розгалуженість, цензурованість, (негативна) науковість, однобічний вплив.

В Інтернет-середовищі можливо визначити наступні найбільш поширені методи ефективної пропаганди:

- стиль повідомлення повинен відповідати особливостям аудиторії, її інтересам;
- повідомлення має бути переконливим, але не суперечливим;
- висновки повинні бути зрозумілими навіть для малоосвіченої аудиторії;
- акцентування допомагає зміні думки;
- повідомлення має вирішувати проблему або відповідати на потребу;
- у повідомленні варто звертатись до легітимності – до довіри до авторитету/престижу індивідів, груп, організацій або інших символів ідентичності для аудиторії;
- варто використовувати страх в обмеженому обсязі; страх допомагає, коли аудиторія одержує зрозумілу альтернативу усталеному розвитку подій [305, с. 3 – 8].

Якщо говорити про сьогоденний стан релігійної пропаганди і використання її методів в інформаційних війнах, то як зазначає В. Авер'янов,

«релігійний радикалізм не може існувати без його підтримки пропагандою» [368].

З'ясування сутності комунікативних технологій, в контексті яких відбувається релігійна комунікація, дає можливість стверджувати, що маніпуляція свідомістю, яка здійснюється за допомогою мережових технологій, може розглядатися як система впливу, при якому майстерність маніпулятора використовується з метою прихованого впровадження в психіку адресата хибних цілей, бажань, намірів, відносин чи установок. Існує і ряд складнощів, пов'язаних з можливостями анонімності і псевдоанонімності, які надає Інтернет, а особливість маніпуляції полягає в тому, що маніпулятор намагається приховати свої наміри. Тому для всіх, крім самого маніпулятора, маніпуляція виступає швидше результатом реконструкції, тлумачення тих чи інших його дій.

Таким чином, роль держави в питаннях регулювання релігійної пропаганди в засобах масової інформації повинна бути першорядною. Засоби масової інформації – це могутня зброя впливу на уми людей, тому Церква не повинна займатися власною пропагандою в засобах масової інформації – пропагуватися повинні релігійні цінності, що не входять в суперечність із загальноприйнятими нормами моралі та моральності. Засоби масової інформації повинні служити не знаряддям підпорядкування свідомості мас з боку тієї чи іншої конфесії, а механізмом загального процесу соціалізації та гуманізації суспільства.

З урахуванням впливу сучасних інформаційних технологій змінюються ознаки основних видів релігійної комунікації. Відповідно до класифікації, поданої В. Конецькою [137], за кількістю учасників релігійну комунікацію можна поділити на масову, групову, міжособистісну та внутрішньо особистісну. Масова релігійна комунікація постає взаємодією суб'єктів релігійної діяльності шляхом поширення інформації за допомогою спеціальних технічних засобів (друк, радіо, телебачення) на великі розосереджені анонімні аудиторії. Власне, мережа Інтернет – це поле дії засобів масової комунікації,

адже через медійні ресурси можливо здійснювати релігійний вплив на максимально велику кількість споживачів інформації.

В сучасній системі масових комунікацій все помітнішу роль починають відігравати релігійні ЗМІ. Їх адресатом стають не тільки певні групи вірян, а й значно ширша аудиторія, фактично все суспільство. Цей процес особливо посилюється внаслідок використання електронних ЗМІ. І це не могло не стати предметом особливого інтересу фахівців у сфері масових комунікацій. Такий інтерес зумовлюється кількома причинами. Передусім, самим характером формування типологічно самодостатнього сектора системи засобів масової інформації. Інша причина – формування цільової аудиторії таких ЗМІ та активізація інформаційного запиту на теми релігійного життя не тільки в цільових групах конфесійних ЗМІ, але й в аудиторії світських газет і журналів.

Із появою мережі Інтернет інформація не обмежується жодною матеріальною основою і стає безперервним процесом. Вона перетворюється в основну категорію економічного життя, робить докорінні перетворення в формах масових комунікацій та інших формах соціальних відносин. Безумовно, Інтернет-технології впливають і на зміст релігійної комунікації. Саме віртуальна комунікація постає умовою використання можливостей швидкого пристосування людини до темпів розвитку суспільства. У сучасному житті новітні Інтернет-технології використовуються в усіх сферах людської діяльності завдяки наступним факторам: по-перше, бурхливо зростає кількість користувачів; по-друге, швидкими темпами розвиваються Інтернет-видання, деякі з них досягають впливовості найбільш тиражованих газет; по-третє, теле- й радіокомпанії і друковані видання створюють власні сайти та розміщують на них свої інформаційні випуски повністю чи вибірково; по-четверте, відбувається взаємопроникнення інформації з Інтернету в традиційні форми мас-медіа, коли газети нерідко передрукують повністю або фрагментами матеріалів з Інтернету, і навпаки – з традиційних ЗМІ в Інтернет-видання. Тобто, в медіа-просторі намітилося нове явище – своєрідний симбіоз Інтернету

та традиційних засобів масової інформації, що посилює вплив тих і інших на суспільну свідомість.

Водночас, у процесі детального дослідження комунікацій у конфесійному середовищі вчені стикаються з певними труднощами. Зокрема, неможливо одержати повні дані про засоби масової інформації, що реально виконують роль загально релігійних комунікацій (тиражі, типологічні особливості друкованих періодичних видань); немає об'єктивних даних про специфіку аудиторії таких ЗМІ та ставлення до них читачів; не існує описових і аналітичних праць у сфері функціонування таких корпоративних ЗМІ; не опрацьовані концептуальні підходи до аналізу діяльності ЗМІ, що спеціалізуються на висвітленні релігійної сфери «зсередини»; не існує методичних і методологічних досліджень змісту засобів масової інформації, які є структурними елементами системи релігійної преси [65].

Використання Інтернет-медіа ресурсів зумовлено деяким рядом суттєвих переваг над звичайними засобами і технологіями впливу на масову свідомість. Зокрема, до них належать: оперативність – можливість не лише розміщення, але й регулярного відновлення інформації на окремих сторінках Інтернет-видань, без значного часу на підготовку матеріалів; економність – як результат залучення нечисельного персоналу й матеріальних засобів для вирішення поставлених завдань, зокрема, Інтернет-видання може обслуговуватись одним досвідченим фахівцем; прихованість джерела впливу – підготувати проведення «кібератаки» на електронні мас-медіа може значне коло осіб – від розвідувальних і військових структур іноземних держав до хакерів на замовлення промислових конкурентів; дистанційний характер впливу на комп'ютерні системи – Інтернет-атаки можливо хдійснювати незалежно від місця розташування; масштабність можливих наслідків – окрім впливу на формування громадської думки та позиції високопосадових і політично відповідальних офіційних осіб, використання глобальної мережі Інтернет для деструктивних впливів може також мати своєю метою порушення якісного функціонування соціальних систем; комплексність сприйняття інформації – в

Інтернет-виданнях можливо розмістити в найбільш зручному для сприйняття вигляді як текстову, так і графічну інформацію, а обсяг такої інформації може значно переважати будь-яке друковане видання; поширення дезінформації – здійснюється шляхом: організації новинних груп; розсилання електронних листів e-mail; розміщення інформації на окремих сторінках або в електронних версіях періодичних видань і мережевого мовлення (трансляції передач радіо- і телестанцій) створення сайтів для обміну думками. Групова комунікація у мережі Інтернет, зазвичай, здійснюється у межах конкретних релігійних груп чи у мікрогрупах окремої релігійної спільноти. Міжособова комунікація – це спілкування через електронну пошту, чати чи Інтернет-форуми. Внутрішньоособова комунікація (автокомунікація) у цьому випадку неможлива.

3.2. Релігійна Інтернет-пропаганда християнських конфесій у сучасній інформаційній війні

Розвиток інформаційного суспільства поряд із безліччю здобутків і привілеїв призвів до збільшення суспільно небезпечних проявів. Однією з найгостріших проблем національного масштабу є інформаційна експансія, що значною мірою базується на технологіях маніпулювання масовою свідомістю, створюючи загрози впливу та управління суспільством. Людська цивілізація, ставши інформаційною, зробила своєю найбільш руйнівною зброєю зброю інформаційну. Роль і значення інформаційної зброї з часом лише зростатиме, оскільки продовжує зростати роль інформаційної інфраструктури в сучасному цивілізованому світі.

Війни епохи постмодерну або епохи глобального інформаційного суспільства від війн епохи модерну вирізняє передусім принцип демасифікації, заснований на використанні інформації для досягнення бажаних цілей. На тлі сучасної інформаційної революції у світовій практиці міждержавних відносин відбувається послідовна трансформація війни класичного типу у війни

некласичного типу, у результаті відходить у минуле образ війни як збройного летального протиборства із чисельними людськими жертвами.

У епоху активного розвитку інформаційних технологій ми отримуємо образи іншої війни – «нанотехнологічної, психологічної, інформаційної, консцієнтальної (війна світоглядів або типів свідомості) і війни преємптивної («трансформація націй»; заповнення «вакууму безпеки» тощо)» [244, с. 3].

М. Волковський [55, с. 511] підкреслює багатоаспектність поняття «інформаційна війна», відзначаючи серед її основних аспектів діяльність різноманітних благодійних фондів, клубів чи релігійних сект.

Серед багатьох визначень інформаційної війни ключовим для нашого дослідження є наступне: «Інформаційна війна є електронним конфліктом, де інформація є стратегічним здобутком, який варто захопити чи знищити. І комп'ютери, й інформаційні системи стають привабливим напрямком першого удару» [253, с. 127]. Водночас, інформаційні системи – це не лише комп'ютери (технічний рівень інформаційної війни), але й суспільство загалом та кожен індивід зокрема (соціальний рівень ведення інформаційної війни), тому одним з ключових завдань ведення інформаційної війни є використання заходів пропагандистського впливу на суспільну та індивідуальну свідомість в ідеологічній і емоційній галузях.

Колишня пропаганда, яка у своєму розвитку набула нових форм інформаційно-психологічної війни та психологічних операцій, різко посилила свій вплив на суспільство. Не знати її можливостей, означає свідомо прирікати себе на поразку.

Першим узагальнив досвід інформаційного впливу на супротивника давньокитайський військовий діяч Сунь-Цзи. В трактаті «Мистецтво війни» Сунь-цзи писав: «у будь-якій війні, як правило, найкраща політика зводиться до захоплення держави в цілому... Одержати сотні перемог у бою – це не межа мистецтва. Підкорити супротивника без бою – ось це вінець мистецтва» [320, с. 128 – 130].

Серед численних стратегій, запропонованих Сунь–Цзи, зазначимо наступну: кожна військова стратегія розпочинається з чіткого розрахунку: «міцність – це вміння застосовувати тактику разом з вигодою; війна – це шлях обману, оманливих дій та дезінформації»; «хто до битви за попередніми розрахунками отримав перемогу, той має шанс перемогти і на полі битви, а хто не вміє планувати, того чекає поразка». Сунь–Цзи наголошував на блискавичності війни: війна любить перемогу та не любить тривалості, а правитель, який розуміє війну, є повелителем долі народу та господарем держави. Таким чином, у Сунь–Цзи інформаційна війна є необхідною складовою війни традиційної, адже вона забезпечує перемогу над ворогом.

Витоки теоретичного осмислення маніпулятивних технологій управління масовою свідомістю сягають античності, і, як зазначає О. Холод, у творах Аристотеля «Перша аналітика», «Друга аналітика» та «Топіка» ми зустрічаємо досить детальний опис того, яким повинний бути текст для більш ефективного сприйняття і розуміння. Серед засобів, що гарантують адекватність сприйняття, Аристотель називає і вміння правильно побудувати доведення, і використання точних доводів, аксіом. Професійне використання, із завданням цілеспрямованої маніпуляції, ще згаданих Аристотелем риторичних (у тому числі й логічних) засобів побудови тексту надає можливість сучасним ЗМІ (зокрема, журналістам) ефективно маніпулювати масовою свідомістю споживачів інформації. М. Волковський розглядає проблему ширше, і вказує, що в умовах гострої політичної і озброєної боротьби, що постійно виходила за межі грецьких полісів, вже є видимими елементи інформаційно-психологічної війни. Дослідники знаходять в «Риториці» Аристотеля і «Державі» Платона перші елементи теорії пропаганди: зокрема, ідею контролю над громадською думкою як неодмінного інституту «ідеального» полісу. До цього ж ряду варто віднести прийоми побудови аргументів, доказів, що застосовувалися софістами, які надавали особливе значення людському слову і створили йому небувалий в Греції культ [54, с. 25].

А. Лосєв [176] вказує на роль софістів у формуванні мистецтва красномовства, хоч зазначає, що греки завжди любили поговорити і славилися своїми проникливими розмовами як до софістів, так і після них, проте свідомо і систематично стали говорити про силу слова тільки софісти, уперше створюючи для цього також і необхідні теоретичні передумови. Багато з них були справжніми віртуозами у використанні такої теорії слова.

Елементи античної риторики були, певною мірою, запозичені і у християнській гомілетичі (слово «гомілетика» походить від «гомілія» (з грецької мови), яке позначало індивідуальну чи колективну бесіду, а надалі отримало значення проповіді, яка вимовляється у релігійному зібранні, а спорідненими зі словом «гомілетика» є такі старогрецькі слова, як ὁμιλητής – співрозмовник, слухач, учень і ὁμιλία – бесіда, навчання, але також співтовариство, співжиття, звернення, зібрання). Як зазначає М. Кашуба, теоретики християнської проповіді (гомілетики) Св. Василій Великий і Св. Григорій Назіанзин навчалися в Афінах, де добре засвоїли риторику класичного античного світу та його літературну культуру [124].

Водночас, використання риторичних засобів античності не ототожнює гомілію з риториною, адже (в ідеалі) у гомілії акцентувалась увага на її богонатхненності, а не особистісних талантах оратора. Зокрема, у Василя Великого якість проповіді залежить не від його риторичних здібностей, а від духовних дарувань та слідування Божим заповідям: «Господь привів до виконання прохання людей своїх, і ... дав їм пастиря, гідного цього імені, що не торгує словом знічев'я, а здатний догодити Господові, що наповнив його духовними дарами» [43, с. 135]. Відповідно, і успіх проповіді, згідно з християнською традицією, залежить, пепредусім, не від людини, а від Бога.

У Аристотеля майстерність риторики постає у трьох видах засобів переконання: а) логічні докази; б) моральні докази (довіра до оратора); в) емоційні впливи (які Аристотель розглядає у другій книзі «Риторики», пояснюючи виникнення гніву і милосердя, страху і ненависті, сорому й заздрості та вказуючи, яким способом ці почуття можна збудити у слухачів).

Найбільш суттєвою частиною Аристотелевої теорії риторики була орієнтація на інтелектуальну насолоду, яку оратор має викликати своїм виступом у слухачів.

Аристотель кінцевою метою промови вважає слухача, адже він постає кінцевою метою комунікації. Аристотель високо цінував не лише пізнавальний, але і педагогічний характер риторики, вважаючи кращим навчанням не дидактику і повчання, а здатність риторики до стимулювання роботи розуму, що може викликати приємні інтелектуальні почуття [9].

Таким чином, незважаючи на те, що у риториці Аристотеля присутній елемент прагнення до чесності оратора, оснований на оперуванні вагомими фактами, водночас, вона мала переважно доказовий характер, маючи метою переконання опонента, що дозволяло в подальшому використовувати її як засіб комунікаційних маніпуляцій.

Успішно використовували технології релігійної пропаганди і візантійські імператори для поширення християнства серед язичницьких народів. Як зазначає М. Волковський [55, с. 39], в армії Візантії завжди були присутні священники, пізніше подібний досвід був запозичений Ватиканом (для підтримки бойового духу та місійно-пропагандистських цілей означена практика у католицтві зберігається до сьогодення). Як зазначалося, найбільш яскравим прикладом поєднання військової сили і місійно-пропагандистського впливу є хрестові походи, чия ідеологія формувалася за класичними методами пропаганди.

Навіть у Києворуському православ'ї Церква активно використовувала маніпулятивні технології задля досягнення власних політичних цілей: починаючи з кінця XII ст. Церква виступає юридичним посередником у князівській політичній боротьбі, і щоб легітимізувати власну роль в означених політичних протистояннях, характеризувала останню як священний обов'язок турбуватися про примирення між ворогуючими і любов до Батьківщини. При цьому визнавалось, що вищеназвані дії, в залежності від історичних обставин, носили подвійний характер: в той час, коли між князями з усією силою набирали ваги протиріччя за родові права, то Церква утримувала останніх від

кровопролиття; а з того часу, коли московські князі починають утримувати державну владу в своїх руках, Церква, «сприяючи утвердженню єдинодержавності, ставала на сторону більш сильніших і впливовіших князів, на противагу своєму моральному обов'язку «благословляючи зброю і війну задля досягнення міцного миру і порядку» [211, с. 4].

Маніпуляційні заходи інформаційно-психологічного впливу у протистоянні з державницькими інституціями активно використовувались в історії становлення і східного, і західного християнства. У епоху Середньовіччя духовний вплив на супротивника отримував, переважно, релігійні форми. Світська влада в воєнний час розправлялася з противниками під прапором боротьби з «єрессю», за «чистоту віри», вплив на збройні сили протиборчих сторін вівся поширенням письмових і усних повідомлень з перерахуванням всіх можливих небесних і земних кар, які можуть впасти на голову тих, «хто виступає проти святої віри». До воїнів супротивних войючих армій доводилися відповідні моменту релігійні положення і відозви. М. Волковський [54] наводить приклад 115-ти пропагандистських повідомлень, що були використані в період загострення боротьби між Папою Григорієм VII та імператором Генріхом IV в 1073 – 1085 роки. З них 65 виходили від прихильників римського первосвященника, а 50 – від його супротивників.

В. Петров визначає еволюцію війн як «вдосконалення різноманітних форм та методів інформаційно-психологічного «наси́льства» й відповідної «зброї» як знаряддя подібного наси́льства». Основна мета війни у війнах новітнього покоління полягає у тому, щоб «підкорити волю супротивника інформаційними впливами й морально-психологічним пригнічуванням волі населення» [244, с. 17] задля часткового або повного руйнування суспільної свідомості і втрати національного суверенітету. Об'єктами впливу в інформаційній війні можуть бути різні види інформаційних систем: інформаційно-технічні; інформаційно-аналітичні; інформаційно-психологічні (психіка людини), системи формування суспільної свідомості та думки, що базуються на засобах масової інформації і пропаганди [305, с.4].

Найбільш небезпечним об'єктом впливу є людська свідомість. На зміну прямолінійній пропаганді приходить масовий гіпноз, якому піддаються цілі країни та народи. Ефективність методів досягнення подібних результатів удосконалювалася протягом усієї історії людства. «Так від шаманських танців людство перейшло до психотехнологій, за допомогою яких здійснюється прихований вплив на поведінку людини. Зазнавши подібного впливу, людина навіть не усвідомлює не тільки його мету, але й сутність самого процесу. В результаті прихованого інформаційного впливу людина втрачає власну ідентичність, хоча і не усвідомлює, що піддалася «програмуванню» [192, с. 13].

Латентність, притаманна інформаційно-психологічним впливам, складність визначення генези та детермінації проявів, можливість значного ефекту при відносно низькій вартості, універсальність – все стало передумовою для поширення стратегій і засобів інформаційних війн задля досягнення певних завдань внутрішньої і зовнішньої політики.

Інформаційна війна розглядає інформацію як потенційну зброю та вигідну ціль, тому інформаційну війну можна розглядати як якісно новий вид бойових дій та активну протидію у інформаційному просторі. Політична, інформаційна та економічна незалежність є метою інтересів будь-якої держави світу, адже забезпечує розвиток і свободу як окремої особистості, так суспільства загалом, забезпечуючи їх життєздатність. Глобальні інтеграційні процеси, зумовлені активним розвитком Інтернет-технологій, що супроводжують процес становлення інформаційного суспільства, викликають пильну увагу до можливостей прихованого маніпуляційного впливу на індивідуальну і масову свідомість, актуалізуючи проблему інформаційної безпеки як для індивіда, так і для суспільства загалом.

Всі ці маніпуляції з інформацією здійснюються з урахуванням конкретних цілей і завдань, що стоять перед маніпуляторами. Інформація є лише будівельним матеріалом, зовнішньою оболонкою, упаковкою, в яку вміщується справжнє «послання» маніпулятора аудиторії. Адже маніпулятор прагне здійснювати прихований вплив і завжди радий використовувати будь-

який слушний привід у своїх корисливих цілях. На жаль, це часто вдається зробити. У релігійних Інтернет-комунікаціях актуально звучить застереження: «Найнебезпечнішими серед усіх форм тиранії є ті, які впроваджуються так підступно й глибоко, що перестаєш їх відчувати» [357, с. 31].

Опираючись на позицію А. Арістової про вкоріненість конфліктності у самій природі релігійного феномену, можемо стверджувати, що релігійні інформаційні війни слугують одним з найбільш ефективних засобів утвердження релігійної ідеології, що потребує особливої уваги до аналізу означеного питання. Характеризуючи конфліктогенну сутність релігійного феномену, А. Арістова виділяє наступні суттєві аспекти функціонування релігії, як: «абсолютність, ексклюзивність та імперативність релігійного ціннісного й нормативного комплексу; відносно чітка релігійна та конфесійна ідентифікація соціальних суб'єктів і жорсткий демаркаційний поділ між носіями різної ідентичності; протиставлення ієрархії релігійних норм і цінностей світським, а «вимог віри» до «вимог закону»; поєднання у релігійному комплексі таких складників, що сприяють виробленню войовничих моделей ідеології та поведінки (від містичності віровчення до суворої ієрархії організаційних рівнів, ідеологічної експансії та використання психологічної мотивації)» [10, с. 16].

Особливо небезпечною у плані ведення інформаційно-психологічних війн є релігійна комунікація, що постає як можливість обміну інформацією між віруючими у межах конфесії та міжконфесійних комунікаційних зв'язків, це засіб усвідомлення і відтворення ідентичності та цілісності людини у релігійній площині. Сутність релігійної комунікації полягає у обміні релігійною інформацією, що забезпечує спілкування віруючих на іманентному (у межах спільноти), та трансцендентному (у молитві до божества) рівнях, і, як результат – прояві діалогічності релігії як такої. «Релігійна комунікація опредмечується в комунікаційній функції, що є частиною загальної функціональної системи, вона нерозривно пов'язана з основними (світоглядна, компенсаційна, регулятивна тощо) та додатковими (культуроформуюча, культурозберігаюча тощо)

функціями, через цей зв'язок оптимально розкривається дія цієї функції як у індивідуальній, так і у суспільній сферах» [245, с. 71–72].

Серед напрямів державної роботи щодо подолання негативних наслідків інформаційних війн можливо наголосити на необхідності розробки на державному рівні системи заходів, спрямованих на боротьбу з «інформаційним (інформаційно-психологічним) деструктивним впливом на свідомість людини релігійними сектами; постійного здійснення державного контролю за діяльністю релігійних сект, джерелами надходження до їх фондів фінансових та матеріальних ресурсів, шляхами залучення громадян до членства в релігійних сектах» [1, с. 15].

Одним з ключових факторів, що використовуються у інформаційних релігійних війнах, є релігійна ідентичність – «феномен, який окреслює єдність релігійної групи, досягнуту інтерсуб'єктивною орієнтацією членів групи і окремих осіб на певний загальний ідеалізований набір символів, що актуалізують сутність онтологічних, аксіологічних і етичних регулятивів релігійної віри та відтворюються через загальні священні практики. Релігійна ідентичність визначається не тільки як належність індивіда до певної соціальної цілісності, у даному випадку – до релігійної общини, а ще й як – усвідомлення або переживання цієї належності» [237, с. 4]. Формуючи власну релігійну ідентичність, віруючий знаходить своїх одновірців і намагається приєднатися до їхнього загального «Ми», або навпаки, саме ці маркери стають тими важливими елементами, на основі яких конструється власна ідентичність за принципом: «Ми не Вони», а «Ми». Водночас, сучасна людина, конструюючи свою релігійну ідентичність, є доволі далекою від традиції. «У процесі конструювання вона має на меті не повне відродження традиції зі всіма її архаїчними символами, елементами, ритуалами і практиками, а навпаки, створення нового для себе «самоопису» завдяки актуалізації тільки певного доступного їй кола традиційної символіки. Можна стверджувати, що в сучасному полірелігійному суспільстві фактично конструється багатовекторна релігійна ідентичність, яка виявляється в оволодінні віруючими

багатошаровою релігійною компетентністю. Усвідомлюючи існування багатьох релігійних напрямків і культів, сучасна людина доволі швидко змінює свою релігійну ідентичність, адже такий стиль поведінки дає можливість усвідомлювати і органічно співвідносити різні ракурси сприйняття світу, потрібні їй в той чи інший момент життя. Швидка заміна однієї релігійної ідентичності іншою є нормою сучасності, адже конструкт базується не на відродженні традиції, а на символічних залишках останньої» [237, с. 9].

В контексті глобалізаційних викликів сучасності М. Козловець наголошує, що «глобалізація може і повинна розглядатися як мегатенденція до об'єднання людства, яка втілена в діалектиці просторово-часових переміщень, взаємодій і трансформацій антропосоціальних (тобто культурно і політично пов'язаних) цілісностей» [133, с. 130]. Відповідно, необхідність усвідомлення трансформаційних процесів сучасності як своєрідного поштовху до предметно-практичної й духовної організації та реорганізації зовнішнього і внутрішнього єдиного соціального простору окремих індивідів, націй, держав і цивілізацій.

Означений процес стане можливим завдяки налагодженню суспільного діалогу, що є основним дієвим засобом врегулювання міжконфесійних конфліктів. У філософській думці діалог усвідомлюється як інформативна та екзистенційна взаємодія між комунікуючими сторонами, шляхом якої відбувається розуміння. Діалог може розумітися як вибір сторонами спільного курсу взаємодії, що визначає соціальні образи «Я» та «Іншого». У релігійній площині діалог може слугувати способом представлення власної релігійної ідентичності через усвідомлення та прийняття релігійної ідентичності «Іншого».

Як зазначають українські релігієзнавці (В. Лубський, Є. Харьковщенко, М. Лубська, Т. Горбаченко) [119, с. 500] громадянське суспільство і демократія несуть у собі культуру, що корінним чином розходиться з традиційною православною культурою. Сучасна демократія, як вважає церква, не потребує божественної санкції влади, адже припускає таку форму влади, що дає громадянинові право на вибір. Але, – як вважають науковці, – влада без

одухотворення неминуче впаде в брехню й лицемірство, знесилить цю форму влади і знецінить її в очах людей. Тому в числі основних інститутів, що протистоять моральному розкладанню суспільства, повинна стояти церква. Про це йдеться й у основоположних документах Католицької церкви з питань соціальної комунікації зазначено, що «Люди різних релігій, якщо їх справді надихає віра, здатні неабияк пособити суспільному спілкуванню. Заходи людей доброї волі могли б не просто прискорити соціальний та культурний поступ. Вони могли б, волею Святого Провидіння, покласти початок всесвітньому діалогові найвищого рівня» [87, с. 115].

В контексті означеного можемо зазначити, що одним з ключових чинників розбудови незалежної демократичної держави має стати об'єднання зусиль держави і релігійних інституцій у вирішенні гострих питань релігійної культури нації як основи її подальшого духовного розвитку.

Конституція України (Ст. 35) гарантує право на свободу «світогляду і віросповідання. Це право включає свободу сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати ніякої, безперешкодно відправляти одноособово чи колективно релігійні культи і ритуальні обряди, вести релігійну діяльність» [138]. В Законі України «Про свободу совісті та релігійні організації» (Ст.5) зазначається утвердження релігійної толерантності в українському суспільстві: «Держава захищає права і законні інтереси релігійних організацій; сприяє встановленню відносин взаємної релігійної і світоглядної терпимості й поваги між громадянами, які сповідують релігію або не сповідують її, між віруючими різних віросповідань та їх релігійними організаціями; бере до відома і поважає традиції та внутрішні настанови релігійних організацій, якщо вони не суперечать чинному законодавству» [266].

Таким чином, українська держава на законодавчому рівні сприяє утвердженню суспільної злагоди і необхідності пошуку шляхів налагодження міжцерковного і міжконфесійного діалогу. Але в реальному житті це не завжди спрацьовує.

А. Арістова в умовах релігійної системи незалежної України виділяє сукупність чинників, які створюють проблеми налагодженню міжконфесійного і міжцерковного діалогу, та стають перешкодою консолідації релігійних структур. Серед них авторка виділяє наступні: політизованість релігійних відносин, що призводить до релігійно-політичного розшарування населення; нецивілізовані форми міжцерковної інформаційної політики з використанням архетипів суспільної свідомості, основаних на історичній за давності протистоянь і конфліктів; напружені міжособистісні стосунки вищих ієрархів у доміантних християнських конфесіях; відсутність дієвих технологій врегулювання релігійних конфліктів з використанням міжцерковного діалогу; посилення ксенофобних настроїв (особливо ісламофобії) у відповідь на загрозливі й трагічні події міжнародного масштабу [10, с. 20].

У сучасний період розвитку інформаційних технологій перед Церквою стоїть загроза поступової втрати свого впливу на суспільне життя. А. Колодний зазначає технічну причину кризи релігії – це «загальний культурний прогрес людства, який серйозно обмежує вплив релігії на духовне життя. Різке зростання впливу на людей засобів масової комунікації (насамперед телебачення) сприяло виробленню у молоді байдужого ставлення до релігії як форми духовної діяльності. Різко зросла кількість людей, які б воліли задовольняти свої духовні потреби не в церкві або релігійній спільноті, а поза ними. Релігійні форми духовного життя, що склалися у минулі століття і розраховані на людей іншого інтелектуального рівня й емоційного настрою, ніж наш сучасник, дедалі більше втрачають свою привабливість. Самі релігійні діячі з тривогою констатують, що неухильно зростає кількість людей, які швидше воліють переглядати телевізійні програми, відвідувати масові спортивні та культурні видовища, ніж церковні богослужіння [5, с. 712].

Водночас, епоха сучасних інформаційних технологій не лише відкриває нові можливості для техніко-економічного розвитку, а й сприяє трансформації культури, способу життя людей, системи цінностей і настанов, що визначають становище людини в суспільстві. Як зазначалося, пропагандистська

спрямованість релігійних Інтернет-комунікацій може мати не лише деструктивну, але й конструктивну сутність, коли її основою є загальнохристиянські моральні цінності. Відповідно, спроби діалогу культур і релігій, в тому числі з питань вирішення глобальних проблем людства, багаторазово робилися протягом останніх десятиліть. Безліччю богословів і релігійних філософів в світі визнається, що діалог релігій можна вести лише «по горизонталі», тобто з питань мирських, в тому числі «мирного співіснування» релігій. Діалог «вертикальний», тобто з Богом, можливий лише в рамках однієї віри, тому дискусії з питань розбіжності в розумінні фундаментальних цінностей закінчуються безрезультатно. Прийняти принцип плюралізму духовних і моральних цінностей представники основних світових релігій не можуть, так як це означає релятивізацію абсолютного. І чим «глобальніше» виявляються цінності тієї або іншої релігії (а такою є, по своїй суті, християнська віра), тим частіше її звинувачують в фундаменталізмі [62, с. 269].

З цією метою у Католицькій церкві розроблено комплексне вчення про роль соціальних комунікацій у суспільному житті, де, серед іншого, наголошується і на подвійній сутності пропаганди, яка може слугувати як високим цілям – поширенню загальнохристиянських моральних цінностей, так і нищій меті утвердження власної влади. Саме відсутність різних джерел інформації з альтернативними оцінками подій суспільного життя і породжує владну диктатуру: «Замість примушувати громадськість покладатися виключно на одну офіційну версію подання і тлумачення новин, треба дозволити людям вільний діалог. Це не тільки дало б громадськості можливість порівнювати різні версії новин і виносити для себе своє розважливе судження, а й уможливило б вільний обмін цінними ідеями між найбільш гідними умами людської спільноти. Якщо такий безперешкодний діалог налагодити не вдається, тоді настає тиранія безликої й анонімної влади, «культурне покріпачення» громадян» [239, с. 251].

Означену тезу розкривають і положення з «*Inter mirifica*» (Декрету Другого Ватиканського Собору про засоби соціальної комунікації), де

зазначено, що «висвітлення, змалювання, або опис морального зла за допомогою засобів соціальної комунікації, особливо якщо вдається до певних драматичних способів, може посприяти глибшому пізнанню й розумінню людини, звеличенню правди й добра. Утім, щоб таке представлення зла не завдавало душам більше шкоди, ніж користі, треба ні на крок не відхилятися від морального закону, особливо коли йдеться про речі, гідні щирої пошани або такі, що могли б легко розпалити в зраненої первородним гріхом людини лихі й нищі пожадання» [372, с. 81].

Напрями практичної реалізації вищезазначеного розкриваються у Душпастирській інструкції *Communio et Progressio*, де вказується, що засоби соціальної комунікації можуть великою мірою посприяти єднанню людей. Утім, якщо серця й душі людей налаштовані на лихе, якщо немає доброї волі, ця рясна злива технологій може мати протилежні наслідки, сіючи незгоди та розбрат між людьми, а отже примножуючи зло [87, с. 94].

Таким чином, у суспільстві існує потреба налагодження міжконфесійного діалогу, який став би надійною перепорою для ескалації міжрелігійних конфліктів, проявів релігійного екстремізму, міжцерковної напруги, етноконфесійної нетерпимості. Він стане наслідком подолання тих численних деструктивних упередженостей та провокативних стереотипів, які тривалий час штучно формувались серед віруючих та пересічних громадян, за умови створення атмосфери толерантності та релігійної свободи.

Висновки до розділу 3

1. Основною метою релігійної комунікації є вплив на свідомість аудиторії (прихожан храмів, віруючих людей, усіх, хто сповідує морально-етичні принципи або прагне духовного спілкування). Одним з основних чинників поширення релігійних ідей є наявність масової свідомості, яка виражається завдяки реципієнту, що в даному випадку ідентифікує себе як частину маси і характеризується надзвичайною легкістю впливу. У релігійній комунікації основним завданням маніпуляції свідомістю є тимчасова чи тривала зміна суспільних ціннісних орієнтирів індивіда.
2. Одним з домінантних факторів ретрансляції релігійних ідей є наявність масової свідомості. Релігійна пропаганда як форма комунікації, спрямована на поширення релігійних ідей та переконань для впливу на суспільну думку, може мати як деструктивну сутність (формує уявлення про вищість, «богообраність» представників певного релігійного вірування, виступати каталізатором суспільних конфліктів), так і проявляти свій конструктивний зміст (формує у суспільстві систему моральних цінностей, що постають основою для суспільного діалогу).
3. Феномен пропаганди як нав'язування однозначної позиції, що сприймається на віру, має релігійне походження. В контексті чотирьох комунікаційних революцій (вербальної, паперової, технічної, мультимедійної), що знаходять своє відображення у засобах та стратегіях ведення інформаційних війн, християнська церква завжди блискавично реагувала на вдосконалення засобів комунікаційного впливу, намагаючись охопити максимальну кількість вірян. Тому представники всіх християнських конфесій швидко зрозуміли переваги Інтернет-комунікацій, особливо у використанні можливостей релігійної пропаганди в сучасній інформаційній війні. Інформаційні системи – це не лише комп'ютери (технічний рівень інформаційної війни), але й суспільство загалом та кожен індивід зокрема

(соціальний рівень ведення інформаційної війни), тому одним з ключових завдань ведення інформаційної війни є використання заходів маніпулятивного пропагандистського впливу на індивідуальну і суспільну свідомість в ідеологічній та емоційній галузях.

4. Інтернет-сайти релігійних організацій розраховані на широку суспільну аудиторію, незалежно від її релігійних переконань. Жанрово-тематична спрямованість інформаційного наповнення конфесійних Інтернет-ресурсів передбачає охоплення різновікової категорії споживачів інформації. Журналісти та редактори релігійних Інтернет-ЗМІ мають на меті реалізацію комунікативно-пропагандистських, світоглядних, інформаційно-просвітницьких, виховних, культурологічних та інших функцій. Церква не повинна займатися власною пропагандою в засобах масової інформації, адже пропагуватися мають релігійні цінності, що не входять в суперечність із загальноприйнятими нормами моральності і моралі. Засоби масової інформації повинні слугувати не знаряддям підпорядкування свідомості мас з боку тієї чи іншої конфесії, але механізмом загального процесу соціалізації та гуманізації суспільства.

Основні положення та висновки розділу відображено в наступних публікаціях автора:

1. Ломачинська С.В. Релігійна Інтернет-пропаганда в сучасній інформаційній війні // Історія, проблеми та необхідні умови становлення громадянського суспільства в Україні: матеріали міжнар. наук.-практ. конф., (Львів, 29–30 січ. 2016 р.). Львів: ГО «Львівська фундація суспільних наук», 2016. С. 21–25.
2. Ломачинська С.В. Використання Інтернет-технологій у релігійному вихованні молоді (на прикладі УПЦ) // Гілея: Науковий вісник. 2016. Вип. 108 (5). С. 196–200.
3. Ломачинська С.В. Пропаганда сімейних цінностей УГКЦ засобами Інтернет // Актуальні питання, проблеми та перспективи розвитку

гуманітарного знання у сучасному інформаційному просторі: національний та інтернаціональний аспекти. Монреаль. 2016. Ч.1. С. 12–15.

4. Ломачинська С.В. Роль Інтернет-видань УПЦ у пропаганді патріархальних сімейних цінностей // Дні науки філософського факультету: міжнар. наук. конф. (Київ, 20–21 квітня 2016 р.). Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2016. Ч. 7. С. 155–157.
5. Ломачинська С.В. Особливості гносеологічної проблематики в творчості Василя Великого // Дні науки філософського факультету – 2013: матеріали міжнар. наук. конф. (Київ, 16–17 квіт. 2013 р.). Київ: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2013. Ч. 5. – С. 67–69.
6. Ломачинська С.В. Пошук міжконфесійної толерантності в духовному вимірі українського християнства // Перспективи розвитку сучасної науки: матеріали II Міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 7-8 травня 2015 р.). Київ: Видавничий дім «Гельветика», 2014. Ч. 2. С. 28–31.
7. Ломачинська С.В. Комунікативні засоби владного впливу сучасної православної церкви // «Дні науки філософського факультету – 2014: міжнар. наук. конф. (Київ, 15–16 квіт. 2014 р.). Київ: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2014. Ч. 7. С. 67–69.

ВИСНОВКИ

1. Аналіз філософської, релігієзнавчої та богословської літератури засвідчує, що релігійна комунікація постає явищем системним, структурним, соціальним, історичним, психологічним тощо. У глобалізованому світі релігійна комунікація постає важливим чинником функціонування суспільства як цілісної інформаційної системи, забезпечуючи передачу релігійно-культурного досвіду та значною мірою впливаючи на творення соціальної пам'яті. Релігійна комунікація є важливим чинником формування та розвитку суспільних відносин: забезпечує соціалізацію у межах релігійної громади, обмін та засвоєння релігійної інформації, зміцнення зв'язків – між окремими віруючими, у межах релігійної громади, між віруючими та духовенством, у межах релігійної інституції, між релігійними організаціями різного віросповідання. Релігійна комунікація передбачає не лише вербальний рівень інформаційного обміну, а й символічний (у різних видах сакрального мистецтва), іміджевий (як результат міфологізації постаті релігійного лідера). Релігійна комунікація є одночасно явищем загальноуніверсальним та індивідуально специфічним для кожної конкретної релігійної системи, тому точність декодування релігійної інформації залежить від єдиного коду, сформованого у контексті історико-культурної зумовленості існування релігійної громади.

У релігійній комунікації присутні переважно об'єкт-суб'єктні відносини, властиві комунікаційній діяльності у формі наслідування, коли реципієнт (вірянин) цілеспрямовано вибирає комуніканта (харизматичний проповідник) як ідейний зразок задля своєї соціальної поведінки, та суб'єктно-об'єктні відносини, властиві комунікаційній діяльності у формі управління, коли комунікант (церква як соціальний інститут) розглядає реципієнта (суспільство) як об'єкт своєї комунікаційної дії. Християнська релігійна комунікація завжди має опосередкований ієрархічний ідеологічний зв'язок з Церквою та її соціально-комунікаційними інститутами, що зумовлює можливості

застосування пропагандистських стратегій психологічного впливу. Інформаційно-комунікаційний імідж держави формується значною мірою на основі релігійно-спрямованих інформаційних ресурсів богословської літератури.

2. Релігійна Інтернет-комунікація – це складний процес передачі знаково-образної релігійно-спрямованої інформації, опосередкований технічними засобами, з метою утвердження духовних цінностей певної конфесії, здійснення ідеологічного, політичного чи організаційного впливу на оцінки, думки та поведінку людей. Сутність релігійної Інтернет-комунікації доречно розглядати в контексті трьох основних аспектів: онтологічного (з акцентом на знакову природу комунікації); гносеологічного (у контексті аналізу пізнавальних та комунікаційних можливостей учасників комунікаційного процесу); аксіологічного (усвідомлення релігійної комунікації як найвищої духовної цінності).

Змістовне наповнення релігійної Інтернет-комунікації є логічним відображенням історико-культурної зумовленості та ідеологічної позиції конкретної християнської конфесії. На онтологічному рівні релігійна Інтернет-комунікація реалізується переважно у горизонтальному вимірі, але вертикальний вимір у віруючої людини присутній як можливість морального імперативу, що визначає її етичну спрямованість. У соціально-комунікаційній системі суспільства християнська релігійна Інтернет-комунікація виконує такі функції: інформаційну, комунікаційну, світоглядну, ідеологічну, місійно-пропагандистську, ілюзорно-компенсаторну, освітньо-виховну, ціннісно-орієнтаційну, соціалізації, інтегрування, регулятивну. Означені функції охоплюють різні рівні соціально-комунікаційного процесу: масовий (звернення Церкви як соціального інституту до громади), груповий (налагодження комунікаційних зв'язків всередині конкретної релігійної громади завдяки інформаційним повідомленням пастиря до пастви на конкретному їх сайті), міжособистісний (Інтернет-комунікація між вірянами). Серед основних завдань релігійної Інтернет-комунікації є інтеграція індивідів у соціальні групи і

спільності, об'єднаних конкретною релігійною ідеологією, що здійснюється Церквою як соціальним інститутом через посередництво своїх інформаційно-комунікаційних структур – медіа-центрів, електронних бібліотек, освітніх Інтернет-порталів тощо.

3. У системі релігійних комунікацій історія віртуальної реальності є міфологізованим відображенням ілюзорної дійсності, що в поєднанні зі знаково змодельованою мислимою реальністю стала історією конструювання ідеології суспільства загалом. На онтологічному рівні віртуальна реальність існує як вічна потенція трансцендентного, на гносеологічному рівні – як осягнення світу божественної реальності через усвідомлення недосконалості реальності земної. У релігійному вимірі віртуальне постає як трансцендентне, неосягнене, як бажане, але нездійснене, і часто знаходить свій прояв у молитовному екстазі, що діє на підсвідоме і формує для віруючого світ містичних образів.

У християнській історії здатність психологічного виходу на віртуальний рівень слугувала індикатором сакральної обраності і володіння надприродною духовною силою. На рівні вертикальної релігійної комунікації, під час молитви, у спробі осягнення віруючим божественної сутності через акти її присутності, відбувається розмивання протилежностей земного і божественного, це своєрідний стан взаємопереходу з фізичного світу до віртуального. У релігійній Інтернет-комунікації віртуальна реальність, як артефакт нової інформаційної епохи, з одного боку, постає феноменом, іманентним самій структурі буття, що втілює можливість творчої діяльності, а з другого, – формує накопичення симулякрів як знаків відсутньої реальності; на індивідуальному рівні віртуальна реальність постає можливістю втечі від самотності, на масовому рівні є ефективним засобом маніпулювання суспільною свідомістю. У масовому контексті віртуальна релігійна Інтернет-комунікація є ефективним засобом окремих релігійних спільнот нав'язати волю суспільству, тому однією з основних небезпек релігійного Інтернет-середовища є загроза контролю над особистістю, яка в крайніх формах може перерости в електронний тоталітаризм.

4. Глобалізація зумовлює трансформацію національних культур і конфесій, актуалізуючи ціннісний аспект місійної діяльності християнських церков. Становлення інформаційного суспільства забезпечує розвиток глобальної інформаційної бази, долучення до найвищих здобутків людського духу, духовно-ціннісних орієнтирів загальнолюдського масштабу, водночас, робить вразливою націю як цілісну інформаційну систему, посилюючи зростання загроз втрати національної самоідентифікації і культури. В інформаційно-комунікаційному плані релігійна спільнота як інформаційна система володіє груповою соціальною пам'яттю і розвиненими комунікаційними зв'язками, що забезпечують передачу групового досвіду як на духовному рівні (у вигляді певних релігійних ідей чи традицій), так і на матеріальному – у вигляді реліквій чи священних книг.

У сучасному інформаційному суспільстві як «суспільстві знань» комунікаційне пізнання у релігійній комунікації постає творчим пізнавальним актом, адже реципієнт не тільки усвідомлює поверхнєве і глибинне значення повідомлень, а й оцінює їх з погляду моральності. Це зумовлює необхідність формування релігійної інформаційної культури, яка є невід'ємною від загальної культури людства та передбачає наявність традицій, вірувань, суспільної пам'яті. Генеза інформаційно-комунікаційної культури вплинула на динаміку розвитку релігійної комунікації в історії християнської церкви: на її писемному рівні відбувається сакралізація знання, Святе Письмо прийшло на зміну Святому Переказу, а християнська ідеологія виходить за етно-релігійні межі; книгодрукарський рівень інформаційної культури зумовив домінування національного (мови, традиції, культури) в осягненні християнських цінностей; технічний рівень розвитку інформаційної культури зумовив масовий контекст застосування стратегій та засобів релігійної місійно-пропагандистської діяльності. В умовах глобалізаційних викликів сучасності релігійна інформаційна культура сприяє удосконаленню засобів задоволення інформаційних потреб у духовній сфері та створює додаткові можливості для формування ключових засад релігійної духовності, віротерпимості.

5. Активність використання християнськими конфесіями можливостей Інтернет-комунікацій зумовлюється безбар'єрністю, швидкістю охоплення масової аудиторії, можливостями впливу віртуального світу на підсвідоме, здатністю активного застосування пропагандистського впливу. Значний потенціал використання персональних Інтернет-сайтів зумовлений приватністю та доступністю електронних комунікацій, що дозволяє значно розширити релігійний вплив на соціум, особливо за рахунок молоді. Серед основних напрямків місійної Інтернет-діяльності християнських конфесій в Україні домінантними є формування електронних бібліотек, місійна паломницька діяльність, релігійне виховання та освіта. Бібліотечна справа у вітчизняній культурній традиції формувалась у межах чернецтва, тому місійна діяльність християнської церкви неможлива без бібліотеки як джерела релігійно спрямованої інформації. Інформаційно розвинене суспільство – це етап мультимедійної комунікаційної культури, однією зі складових якого є інформаційна база національно-спрямованої релігійної літератури, що забезпечує виконання інформаційної, ідеологічної, місійно-пропагандистської, освітньої та світоглядної функцій. Значним чинником місійної діяльності церкви є паломницькі Інтернет-ресурси, головним завданням яких є розширення у паломників уявлень про релігійну картину світу, отримання нових знань, більш глибокого розуміння своєї культурної самоцінності і її суттєвої відмінності від інших цивілізацій. Паломницькі Інтернет-ресурси мають наступну функціональну спрямованість: інформаційна – моніторинг паломницьких місць; місіонерська – поширення знання про релігійну конфесію, її історію, вчення, сакральну спадщину; економічна – залучення отриманих від релігійно-паломницького туризму фінансів для потреб та розвитку релігійної громади. Пропагандистська спрямованість християнських Інтернет-ресурсів, виконує не лише місійну, але й виховну функцію, адже спрямована на підвищення етичної культури молоді, формування її релігійно-духовної системи цінностей.

6. У глобалізаційну епоху відродження традиційних культур відбувається в атмосфері несприйняття релігійної толерантності та плюралізму, штучного розпалювання релігійних конфліктів, використовуваних у політичних цілях, а вдосконалення інформаційних технологій призводить до загострення пропагандистських стратегій релігійних інформаційних війн. Релігійна Інтернет-пропаганда постає як форма комунікації, спрямована на зміну психологічних настанов, ціннісних орієнтацій, поведінки індивідів незалежно від їхнього бажання шляхом маніпулювання свідомістю на користь певної конфесії.

Релігійна Інтернет-пропаганда формується на таких засадах: масифікація суспільної свідомості шляхом утвердження мозаїчного типу мислення, що призводить до зниження інтелектуального рівня повідомлень; стереотипізація, простота і повторення ідей, використання ірраціональних мотивів, містики, релігійних символів, спотворення фактів, обман, цензура. Інструментами пропаганди є актуалізація емоційного чинника шляхом навіювання, підштовхування до ірраціональних дій, використання непрямих формулювань релігійних ідей, використання архетипів суспільної свідомості для трансформації суспільних ідеалів та цінностей. У історії християнської церкви можливо виділити чотири історичні етапи розвитку інформаційного протиборства, засновані на використанні вербальної, паперової, технічної й телекомунікаційної технологій, де реалізовувалась як пропагандистські стратегії виступи релігійних проповідників, поширення чуток, дезінформація тощо. Для релігійної Інтернет-пропаганди властиві такі ознаки, як тотальність, безперервність, масовість, авторитарність, централізм та мережева розгалуженість, монопольність, цензурованість, сакралізована міфологічність, односторонній вплив. Пропаганда від інших способів поширення ідей завжди відрізняється основною своєю властивістю – в ній є насильство, примус, тому місійно-пропагандистська діяльність – це нав'язування у суспільстві ідеології конкретної християнської конфесії. Місійна діяльність християнської церкви зумовлена поширенням духовно-ціннісних засад християнського віровчення.

7. Релігійна інформаційна війна – комунікативна технологія впливу на масову свідомість з метою радикальної зміни існуючої суспільної системи релігійних ідей, цінностей та переконань. Конфліктогенна сутність релігійного феномену зумовлена відносно чіткою релігійною та конфесійною ідентифікацією соціальних суб'єктів і жорстким демаркаційним поділом між носіями різної ідентичності, та визначає релігійні інформаційні війни як один з найбільш ефективних засобів утвердження релігійної ідеології. Удосконалення засобів задоволення інформаційних потреб у духовній сфері, з одного боку, створює можливості для розвитку віротерпимості, а з другого, – за умови використання маніпулятивних технологій – стає основою для ведення інформаційних війн проти нації як цілісної інформаційної системи.

Переваги використання пропаганди у системі релігійної Інтернет-комунікації над звичайними засобами і технологіями впливу на масову свідомість: оперативність, економність, прихованість джерела впливу, комплексність подачі інформації та її сприйняття, поширення спеціально підібраної інформації (дезінформації), дистанційний характер впливу, масштабність можливих наслідків. ЗМІ – це могутня зброя психологічного впливу, християнські конфесії мають використовувати Інтернет-комунікацію для пропаганди духовних цінностей, що не входять в суперечність із загальноприйнятими нормами моралі та моральності. Основним завданням релігійної Інтернет-комунікації має стати не підпорядкування суспільної свідомості засиллю ідеології релігійної конфесії, а утвердження загального процесу соціалізації і гуманізації суспільства, формування атмосфери толерантності та релігійної свободи.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Абакумов В. М. Правове регулювання протидії інформаційним війнам в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Запоріжжя, 2011. 22 с.
2. Абдеев Р.Ф. Философия информационной цивилизации. URL: <http://filosof.historic.ru/books/item/f00/s00/z0000892/st000.shtml> (дата звернення: 02.26.2018).
3. Августин Аврелий. Христианская наука или основания священной герменевтики и церковного красноречия. Санкт-Петербург: Библиополис, 2006. 512 с.
4. Аверкий (Таушев), архиепископ. Руководство по гомилетике. Москва: Православный Свято-Тихоновский Богословский Ин-т, 2001. 143 с. URL: https://azbyka.ru/otechnik/Averkij_Taushev/rukovodstvo-po-gomiletike/ (дата звернення: 11.06.2016).
5. Академічне релігієзнавство: Підручн. / За наук. ред. А.Колодного. Київ: Світ Знань, 2000. 720 с.
6. Антоний Великий. Поучения / [Е.А.Смирнова (сост.)]. Москва: Сретенский монастырь, 2008. 704 с.
7. Антошевський Т. «Церкви починають значно конструктивніше ставитись до ЗМІ». URL: <http://novomedia.org/node/1205> (дата звернення: 05.22.2017).
8. Ариин Е. И. Религиоведение: академический курс лекций: В 2 ч. Ч. 1. Владимир: Изд. Владим. государственного университета, 2005. 116 с.
9. Аристотель. Поэтика. Риторика. 2000. Санкт-Петербург.: Азбука. URL: <http://www.pseudology.org/Reklama/Ritorika/AristotelPoetikaRitorika.pdf> (дата звернення: 01.22.2016).
10. Арістова А.В. Релігійні конфлікти в перехідних європейських суспільствах: природа, динаміка, вплив на релігійно-суспільні процеси: автореф. дис. ... д-ра філософ. наук. Київ, 2008. 28 с.

11. Архимандрит Анастасий (Яннулатос). Православие и миссия. URL: <https://kateheo.ru/missiologiia/stati-i-doklady/pravoslavie-i-missija> (дата звернення: 09.14.2018).
12. Архимандрит Киприан (Керн). Патрология. URL: https://azbyka.ru/otechnik/Kiprian_Kern/patrologija-kern/ (дата звернення: 01.22.2018).
13. Архієпископ Никодим (Горенко): «Головне завдання пастиря – бути джерелом Христової любові для своєї пастви». URL: <http://pro.church.ua/2015/11/16/arxijepiskop-nikodim-gorenko-golovne-zavdannya-pastirya-buti-dzherelom-xristovoji-lyubovi-dlya-svojeji-pastvi/> (дата звернення: 01.27.2018).
14. Балаклицький М. Медіатизація протестантизму в Україні 1991–2010 років: монограф. Харків: Харківське історикофілологічне товариство, 2011. 379 с.
15. Барське благочиння Вінницької єпархії УПЦ. URL: <http://bar.church.ua/elektronni-biblioteki/> (дата звернення: 09.06.2016).
16. Барт Р. Мифологии/ [пер. с фр., вступ. ст. и коммент. С.Н. Зенкина]. Москва: Изд-во имени Сабашниковых, 1996. 312 с.
17. Бахтин М.М. Искусство и ответственность; К философии поступка; Автор и герой в эстетической деятельности; Проблема содержания, материала и формы в словесном художественном творчестве: Работы 1920–х годов. Київ: Next, 1994. 384 с.
18. Бацевич Ф. Лінгвістична генологія: проблеми і перспективи. Львів: ПАІС, 2005. 264 с.
19. Бацевич Ф. С. Основи комунікативної лінгвістики: підручн. Київ: ВЦ «Академія», 2004. 244 с.
20. Башманівська Я.В. Віртуальна реальність як чинник зростаючого усамітнення людини. URL: <http://eprints.zu.edu.ua/9746/1/3.pdf> (дата звернення: 11.10.2017).
21. Башманівська Я.В. Самотність людини в умовах глобалізації: дис. ... канд. філос.наук. Житомир, 2015. 195 с.

- 22.Белл Д. Грядущее постиндустриальное общество. Опыт социального прогнозирования. Москва: Academia, 2004. 944 с.
- 23.Белл Д. Социальные рамки информационного общества. Новая технократическая волна на Западе. Москва: Прогресс, 1986. С. 330 – 342.
- 24.Бібліотека Київської духовної академії і семінарії. URL: <http://lib.kdais.kiev.ua> (дата звернення: 10.05.2016).
- 25.Біблія: книги Священного писання Старого та нового Завіту. Київ: Видання Київської Патріархії Української Православної Церкви Київського Патріархату, 2004. 1407с.
- 26.Білорус О. Г., Лук'янченко Д. Г. та ін. Глобальні трансформації і стратегії розвитку: монограф. Київ: ВІПОЛ, 1998. 416 с.
- 27.Биржаков М. Введение в туризм. Санкт-Петербург: Изд. дом Герда, 2003. 320 с.
- 28.«Благовіст»: електронна газета. URL: [http:// blagovest.al.lg.ua](http://blagovest.al.lg.ua) (дата звернення: 05.27.2016).
- 29.Блумер Г. Коллективное поведение. Психология масс: хрестоматия / сост. Д.Я. Райгородский. Самара: Изд.дом «БАХРАХ-М», 2006. С. 535 – 588.
- 30.Богачевська І.В. Християнська наративна традиція: філософсько-релігієзнавчий аналіз: автореф. дис. ... д-ра філос. наук. Київ, 2007. 36 с.
- 31.Богачевський П.С. Концепт віртуальності в сучасній методологічній свідомості: автореф. дис. ... канд. філос. наук. Київ, 2007. 18 с.
- 32.Бодрийяр Ж. Симулякры и симуляция / перевод О. А. Печенкина. Тула: ООО «Тульский полиграфист», 2013. 204 с.
- 33.Бодров А.А. Виртуальная реальность как когнитивный и социокультурный феномен: дис. ... д-ра филос. наук. Самара, 2007. 239 с.
- 34.Бойко А. А. Політика і релігія у дзеркалі преси. // Наукові записки Інституту журналістики КНУ ім. Т. Шевченка. Київ. 2005. Т. 17. С. 25 – 35.
- 35.Бойко А. А. Релігія в масс-медіа України: тексти лекцій. Київ: Б. в., 2009. 158 с.

36. Большой энциклопедический словарь: философия, социология, религия, эзотеризм, политэкономия/ главн. науч. ред. и сост. С.Ю. Солодовников. – Минск: МФЦП, 2002. 1008 с.
37. Бориснев С. В. Социология коммуникаций: учеб. пособ. Москва: ЮНИТИ, 2003. 270 с.
38. Браславский П.И. Технологии виртуальной реальности как феномен культуры конца XX – начала XXI веков: дис. ... канд. культурологии. Екатеринбург, 2003. 163 с.
39. Брусницын Н. А. Информационная война и безопасность. Москва: ВитаПресс, 2001. 279 с.
40. Буковинська конференція Церква адвентистів сьомого дня. URL: <http://adventist.cv.ua/Foundations/SocialMinistries12> (дата звернення: 16.10.2018).
41. Бутенко Н.Ю. Соціальна психологія в рекламі: навч. посіб. Київ: КНЕУ, 2006. 384 с.
42. Бухарин С.Н., Цыганов В.В. Методы и технологии информационных войн. Москва: Академический Проект, 2007. 382 с.
43. Василий Великий. Примите слово мое: сб. писем / Никон (Париманчук)[сост.]. Москва: Изд. Сретенского монастыря, 2007. 384 с.
44. Васильєва І. В. Релігія та освіта в контексті духовного становлення сучасної людини // Практична філософія: наук. журнал. Київ. 2014. №1. (51). С. 157–163.
45. Виговський Л.А. Релігія як суспільно-функціонуючий феномен: автореф. дис. ... д-ра філософ. наук. Київ, 2005. 34 с.
46. Видавництво та друкарня Отців Василіян «Місіонер». URL: <http://missioner.com.ua> (дата звернення: 01.28.2017)
47. Винарик Л.С. Информационная культура в современном обществе: учебн. пособ. Донецк: Инст-т экономики пром-сти; ДИЭХП, 2003. 322 с.
48. Винер Н. Кибернетика и общество. Москва: Тайдекс Ко, 2002. 184 с.

49. Виртуальная реальность: философские и психологические проблемы / Под. ред. Н.А.Носова. Москва: 1997. 187 с.
50. Виступ Блаженнішого Святослава на Синоді Єпископів у Ватикані. URL: <http://ktds.org.ua/news/ugcc/vistup-blazhyennishogo-svyatoslava-na-sinodi-ypiskopiv-u-vatikani/> (дата звернення: 05.05.2016)
51. Відділ релігійної освіти, катехізації та місіонерства при Священному Синоді Української Православної Церкви. URL: <http://www.rokim.org.ua/> (дата звернення: 01.22.2016)
52. «Внешние коммуникации для религиозных организаций» – учебный курс от РИСУ. URL: http://risu.org.ua/ru/index/about_us/editorialnews/34435/ (дата звернення: 03.11.2016)
53. Волков А. А. Курс русской риторики. URL: http://www.vusnet.ru.biblio/archive/volkov_curs/ (дата звернення: 10.29.2016)
54. Волковский Н.Л. История информационных войн. В 2 ч. Ч. 1. Санкт-Петербург: ООО «Издательство «Полигон», 2003. 512 с.
55. Волковский Н.Л. История информационных войн. В 2 ч. Ч. 2. Санкт-Петербург: ООО «Издательство «Полигон», 2003. 736 с.
56. Воронов А.И. Философский анализ понятия «виртуальная реальность»: дисс. ... канд. филос. наук. Санкт-Петербург, 1999. 197 с.
57. Вылков Р.И. Киберпространство как социокультурный феномен, продукт творчества и проективная идея: автореф. дис. ... канд. филос. наук. Екатеринбург, 2009. 24 с.
58. Гадамский А. К. Теолінгвістика: історія питання // Ученіє записки Таврійського національного університету. 2005. № 1 (57). С. 16 – 26.
59. Гадьо Н. Нові можливості та функції католицьких засобів комунікації в Інтернеті// Вісник Львівського університету. Львів. 2014. Вип. 39. С. 210 – 218.
60. Гантингтон С. Столкновение цивилизаций. Москва: АСТ, 2005. 603 с.
61. Гарас Л.М. Вплив релігійного фактору на становлення громадянського суспільства: автореф. дис. ... канд. філософ. наук. Сімферополь, 2007. 16 с.

- 62.Глобалистика как область научных исследований и сфера преподавания / Под ред. Абылгазиева И.И., Ильина И.В. Отв. ред. Шестова Т.Л. Москва: МАКС Пресс, 2008. 412 с.
- 63.Гомилетика: конспект лекций. URL: <https://azbyka.ru/propovedi/gomiletika-konspekt-dlya-3-go-kursa.shtml> (дата звернення: 12.01.2016).
- 64.Горлач М.І. Основи філософських знань: підручн. Київ: Центр учбової літератури, 2008. 1028 с.
- 65.Гусев М. Особенности старообрядческого приходского издания. URL: http://semeyskie.narod.ru/science_gusev.html (дата звернення: 07.18.2016).
- 66.Гудзик К. Українське радіо Ватикану – погляд із середини. URL: <http://www.day.kiev.ua/uk/article/akciya-dnya/ukrayinske-radio-vatikanu-poglyad-iz-seredini> (дата звернення: 05.12.2016).
- 67.Гудзяк А. Про інформаційну війну: коли є брехливе свідчення, Церква має вказувати на це. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/26869356.html> (дата звернення: 05.12.2016).
- 68.Даос Д. Религиозная и атеистическая пропаганда. URL: <http://drevniy-daos.livejournal.com/376735.html> (дата звернення: 02.24.2018).
- 69.Дванадцять цитат Блаженнішого Митрополита Онуфрія. URL: <http://news.church.ua/2015/08/17/12-citat-blazhennishogo-onufriya/> (дата звернення: 03.21.2016).
- 70.Декларація Помісного Собору Української Православної Церкви Київського Патріархату. URL: http://risu.org.ua/ua/index/resources/church_doc/uockp_doc/34100/ (дата звернення: 02.28.2018).
- 71.Джемс В. Воля к вере / Л.В. Блинников (сост.), А.П. Поляков (пер.с англ.). Москва: Республика, 1997. 431 с.
- 72.Джемс В. Многообразие религиозного опыта. Санкт-Петербург: «Андреев и сыновья», 1992. 423 с. URL: <http://www.e-reading.by/book.php?book=1039476> (дата звернення: 04.04.2016).

73. Джерело духовності в школі-інтернаті. URL: <http://www.agnes.in.ua/index.php/archives/760> (дата звернення: 16.03.2016).
74. Джефинкс Ф., Ядин Д. Паблик рилейшнз: учеб. пособие для вузов / пер. с англ.; под ред. Б. Л. Еремина. Москва: ЮНИТИ-ДАНА, 2003. 416 с.
75. «Дивен світ». Сайт Патріаршої молодіжної комісії URL: <http://www.dyvensvit.org>. (дата звернення: 01.13.2016)
76. Діалог як визначальний чинник оптимізації міжконфесійних відносин в українському суспільстві. URL: http://risu.org.ua/ua/index/studios/materials_conferences/33172 (дата звернення: 03.22.2016).
77. Дмитро Мироненко: «Ми хочемо, щоб з роботи Патріаршого паломницького центру УГКЦ могла скористатися кожна людина» URL: https://risu.org.ua/ua/index/monitoring/kaleido_digest/35078/ (дата звернення: 01.18.2016).
78. Доброгаев М. Михаил Десницкий, митрополит Санкт-Петербургский и Новгородский, бывший архиепископ Черниговский. Прибавление к Черниговским епархиальным известиям. 1893. № 23. С. 909 – 925.
79. Докаш В. Форми реалізації особистості в контексті соціальних доктрин протестантських церков// Релігія та Соціум. Чернівці. 2010. № 1 (3). С. 105–110.
80. Документи II Ватиканського Собору. Москва: Паолине, 2004. 710 с.
81. Донецький християнський університет. URL: dsu.org.ua (дата звернення: 10.05.2016).
82. ДСТУ ISO 5127: 2007. Словник термінів. Інформація та документація. Київ: Держспоживстандарт України, 2010. 237 с.
83. Дудченко А. Православная миссия в Интернете. URL: http://pravoslavnye.org.ua/2003/07/svyashch_andrey_dudenko_pравoslavnaya_misiya_v_internete/ (дата звернення: 01.12.2017).

- 84.Дуткіна О. П. Релігійне паломництво як перспективний вид туризму
Туристичні ресурси України: Туристичний щорічник. Київ: ІТФПУ, 1996. С.
112–116.
- 85.«Духовні роздуми»: веб – проект о. Віталія (Тарасенка). URL: [http:// www.
rozdum.org.ua](http://www.rozdum.org.ua) (дата звернення: 01.28.2016)
- 86.Душпастирська інструкція Aetatis Novae про соціальну комунікацію до 20-ї
річниці «Communio et Progressio» // Церква і соціальна комунікація:
Найголовніші документи Католицької Церкви про пресу, радіо, телебачення,
Інтернет та інші медіа / [упорядник і наук. ред. М. Перун]. Львів: Вид-во
Українського Католицького Університету. 2004. С.137-159
- 87.Душпастирська інструкція Communio et Progressio // Церква і соціальна
комунікація: Найголовніші документи Католицької Церкви про пресу, радіо,
телебачення, Інтернет та інші медіа / [упорядник і наук. ред. М. Перун].
Львів: Видавництво Українського Католицького Університету, 2004. С.87-
137
- 88.Елхова О.И. Онтологические аспекты визуализации виртуальной
реальности: дисс. ... канд. филос.н. Уфа, 2006. 201с.
- 89.Емелин В.А. Симулякры: виртуальная реальность и инновация. URL:
<http://emeline.narod.ru/virtual.htm> (дата звернення: 02.26.2018).
- 90.Ересько М.Н. Язык религии: философско-когнитивный анализ: автореф. дис.
... канд. философ. наук. Москва, 2008. 20 с.
- 91.Ермакова М.В. Использование интернет – коммуникаций святым престолом и
Русской Православной Церковью. // Известия Тульского государственного
университета. Гуманитарные науки. 2014. № 1. С. 91 – 99.
- 92.Євангельська Теологічна Семінарія. URL: www.evangelts.org (дата
звернення: 10.05.2016).
- 93.Єдність християн – це свято навернення усіх християн. URL:
<http://www.ofm.org.ua/library/ednist-hrystyuan.html> (дата
звернення: 06.05.2016).

94. Єленський В. Глобальні тенденції релігійного розвитку у XXI столітті. URL: <http://www.credo-ua.org/2009/10/6356> (дата звернення: 09.09.2016).
95. Єленський В. Релігія і глобальна політика: світ і Україна // Національна безпека і оборона. 2011. № 1-2. С.81-88
96. Жаловага А.С. Антропологічні основи християнського проповідання: автореф. дис. ... канд. філософ. наук. Київ, 2002. 20 с.
97. Заболотна В. О. Регулятивний потенціал духовно-етичних цінностей в умовах глобалізації: автореф. дис. ... канд. філософ. наук. Київ, 2007. 15 с.
98. Задоянчук О.О. Особливості сприйняття УПЦ в засобах масової інформації України: автореф. дис. ... канд. філософ. наук. Київ, 2016. 20 с.
99. Закирова Т.В. Кашин В.В. Концепция виртуальной реальности Жана Бодрийяра. URL: http://vestnik.osu.ru/2012_7/4.pdf (дата звернення: 01.26.2018).
100. Заморкин А.А. Виртуальные коммуникации как социокультурный феномен современности: автореф. дис. ... канд. филос. наук. Ставрополь, 2014. 22 с.
101. Зарецкая Е. Н. Риторика: теория и практика речевой коммуникации. Москва: Дело, 1998. 480 с.
102. Зелинский С. А. Информационно-психологическое воздействие на массовое сознание. Средства массовой коммуникации, информации и пропаганды как проводник манипулятивных методик воздействия на подсознание и моделирования поступков индивида и масс. Санкт-Петербург: Скифия, 2008. 280 с.
103. Зінякова В.В. Мовно-смісловий універсум релігійної традиції та його зв'язок з неперекладністю сакральних текстів: автореф. дис. ... канд. філос. наук. Київ, 2014. 21 с.
104. Знайомство під церковним куполом. URL: <http://kypol.net/> (дата звернення: 04.29.2016).
105. Иванов Д. В. Виртуализация общества. Санкт-Петербург: Петербургское Востоковедение, 2000. 96 с.

106. Игнат'єв М.Б. Лингво-комбинаторная картина мира и современная наука // Энилогия. 2004. № 4.
107. «Ізборнік»: електронна бібліотека. URL: <http://litopys.org.ua/mainf.htm> (дата звернення: 10.05.2016).
108. Иларион (Алфеев) Православное богословие на рубеже эпох. Київ: Дух і літера. 2002. 536 с.
109. Ильин И.В. Теоретико-методологические основы глобалистики. Москва: Издательство Московского университета, 2009. 108 с.
110. Інтерв'ю з заведуючим бібліотекою Московської духовної академії ігуменом Дионисієм (Шленовим). URL: <http://www.bogoslov.ru/text/675694.html> (дата звернення: 15.12.2018).
111. Иоанн (Попов), архиепископ Белгородский и Старооскольский. Миссия Церкви в православном понимании: экклезиологическое обоснование; канонические обоснования. URL: <https://mission-center.com/missiya/34-materiali/13530-missiy-arhier-ioann-obosnovsnie> (дата звернення: 01.22.2016).
112. Иойлева Г.В. Виртуальная реальность: структурно-функциональные особенности и специфика ее влияния на сознание. URL: <http://oaji.net/articles/2014/1186-1410934618.pdf> (дата звернення: 12.12.2017).
113. Истомина И. А. Современная православная проповедь: стилистическая и прагматическая специфика: автореф. канд. филолог. наук. Екатеринбург, 2013. 24 с.
114. История создания библиотеки Киево – Печерской Лавры. URL: <http://lavra.ua/biblioteka/> (дата звернення: 08.03.2016).
115. Іван Павло II, Папа. Проповідуйте з покрівель: Євангеліє в добу глобальної комунікації // Церква і соціальна комунікація: найголовніші документи Католицької Церкви про пресу, радіо, телебачення, Інтернет та інші медіа / упоряд. і наук. ред. М. Перун. Львів: Вид-во УКУ, 2004. С. 415 – 418.
116. Ігнатіанська духовність. URL: <http://oleh-sj.com>. (дата звернення: 04.12.2016).

117. Ільганаєва В. О. Комунікаційний світ сучасного суспільства як медіареальність // Світ соціальних комунікацій: наук. журн. 2012. Т. 5. С. 34 – 38.
118. Інформаційний ресурс Української Греко-Католицької Церкви. URL: <http://www.news.ugcc.org.ua>. (дата звернення: 03.24.2016).
119. Історія релігій світу: навч. посіб. / редкол.: В. І. Лубський, Є. А. Харьковщенко, М. В. Лубська, Т. Г. Горбаченко. Київ: Центр учб. л-ри, 2014. 536 с.
120. Кара-Мурза С. Г. Манипуляция сознанием: учеб. пособ. Київ: Оріяни, 2003. 500 с.
121. Каріна О.В. Віртуальна реальність: онтологічний статус: автореф. дис. ... канд. філос. наук. Харків, 2004. 21 с.
122. Карнетти Э. Масса. Психология масс: хрестоматия / сост. Д. Я. Райгородский. Самара: Изд. дом «БАХРАХ-М», 2006. С. 315 – 397
123. Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество и культура / пер. с англ. под науч. ред. О. И. Шкаратана. Москва: ГУ ВШЭ, 2000. 608 с.
124. Кашуба М. В. Античні сюжети в українській церковній проповіді XVII ст. як вияв ренесансного світогляду. URL: <http://doxa.onu.edu.ua/Doxa4/164-169.pdf> (дата звернення: 01.22.2016).
125. Квіт С. М. Масові комунікації: підручн. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. 206 с.
126. Київський Біблійний інститут. URL: <http://www.kbi.org.ua/> (дата звернення: 10.05.2016).
127. Кириллова А.А. Проблема виртуальной реальности: социально-философский аспект: автореф. дис. ... канд. филос. наук. Мурманск, 2009. – 22 с.
128. Кирницький О.В. Віртуальний вимір соціального конструювання: дис. ... канд. філос. наук. Вінниця, 2016. 241 с.

129. Ковалевская Е.В. Виртуальная реальность: философско-методологический анализ: автореф. дис. ... канд. филос. наук. Москва, 1998. 149с.
130. Ковальчук А. Географія релігії в Україні. Львів: ВЦ ЛНУ ім. Івана Франка, 2003. 308 с.
131. Козиряцька С. А. Мережеві християнські видання українського медіапростору: монографія. Запоріжжя: Просвіта, 2017. 192 с.
132. Козиряцька С.А. Місце та функції конфесійних Інтернет-ресурсів у медійному мейнстрімі. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/hak_2012_38_22.pdf (дата звернення: 09.09.2016).
133. Козловець М. А. Феномен національної ідентичності: виклики глобалізації: монографія. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2009. 558 с.
134. Колодюк А.В. Інформаційне суспільство: сучасний стан та перспективи розвитку в Україні: автореф. дис. ... канд. політ. наук. Київ, 2005. 20 с.
135. Коляда М.Г. Формування інформаційної культури майбутніх економістів у процесі професійної підготовки: дис. ... канд. пед. наук. Луганськ, 2004. 20 с.
136. Компендіум Соціальної Доктрини Церкви / пер. О. Живиця, ред. Ю. Щербініна. Київ: Кайрос, 2008. 550 с.
137. Конецкая В. П. Социология коммуникации. URL: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Sociolog/koneck/index.php (дата звернення: 02.11.2016).
138. Конституція України. URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/Z960254K.html. (дата звернення: 02.27.2018).
139. Корсунцев И. Г. Субъект и виртуальная реальность. Москва: б.м, 1998. 172 с.

140. Косенко Ю. В. Основи теорії мовної комунікації: навч. посіб. Суми: Сум. держ. ун-т, 2011. 187 с.
141. Котлярова Т.О. Раннє християнство та епоха Вселенських соборів // Релігієзнавство: навч. посіб. / [наук. ред. Д.В. Брильов; відп. за вип. О.В. Лісовий, С.О. Ліхота]. Київ: ДУХ І ЛІТЕРА, 2018. С. 205 – 216.
142. Крихтова Т. М. Интернет-блог как инновационный способ религиозной проповеди // Человек. Религия. Интернет: материалы междунар. науч. Интернет-конф. Волгоград: БАРС, 2008. С. 92 – 104.
143. Крячко В. І. Активності католицької церкви в українському Інтернет-просторі: медіа-освітній та етнічний аспекти // Міжнародний науковий форум: соціологія, психологія, педагогіка, менеджмент: зб. наук. пр. / ред. кол.: Євтух В. Б. (гол. ред.). Київ: Фенікс, 2013. Вип. 14. С. 71 – 84.
144. Кули Ч. Общественная организация. Тексты по истории социологии XIX – XX веков: хрестоматия. Москва: Наука, 1994. С. 379.
145. Ладов В. А. ВР-философия (философские проблемы виртуальной реальности): учеб. - метод. пособ. Томск: Изд-во Том. ун-та, 2004. 62 с.
146. Лебедев-Любимов А. Н. Психология рекламы. Санкт-Петербург: Питер, 2002. 261 с.
147. Лебон Г. Психология масс: хрестоматия / сост. Д. Я. Райгородский. Самара: Изд. дом «БАХРАХ-М», 2006. С. 5 – 130.
148. Леонтьев А.А. Психология общения. Москва: Смысл, 1997 365 с.
149. Литвиненко О. В. Інформаційні впливи та операції. Теоретико-аналітичні нариси: монографія. Київ: НІСД, 2003. 240 с.
150. Ломачинська І. М. Використання релігійної пропаганди в російсько-українській інформаційній війні // Філософсько-гуманітарні читання: зб. наук. пр. 2015. Вип. 2. С. 114 – 119.
151. Ломачинська І. М. Інформаційна війна як фактор реалізації сучасної геополітики // Вплив глобалізаційних процесів на безпеку держави: економічний, інформаційний, соціальний та культурологічний аспекти:

- монографія / П. І. Юхименко, О. М. Загурський, М. В. Півторак та ін.; за заг. ред. П. І. Юхименка. Київ: Ун-т «Україна», 2015. С.196 – 218.
152. Ломачинська І. М. Реалізація функцій релігійної комунікації в ситуації сучасних суспільних катаклізмів // Дні науки філософського факультету – 2014: матеріали міжнар. наук. конф. КНУ імені Тараса Шевченка (квіт. 2014). Київ, 2014. С.65 – 67.
 153. Ломачинська І. М. Сутність християнської проповіді в контексті традиції духовного лідерства // Вісн. КНУ імені Тараса Шевченка. Філософія. Політологія. Вип. 89. Київ: Вид.-поліграф. центр «Київський університет», 2008. С. 26 – 29.
 154. Ломачинська І. М., Якимюк Ю. П., Ломачинська Л. В. Документально-інформаційні комунікації в системі соціальних комунікацій: навч. посіб. / за ред. І. М. Ломачинської. Вид. 3-тє, допов. і переробл. Київ: Університет «Україна», 2014. 325 с.
 155. Ломачинская С.В. Коммуникативные средства христианской проповеди в контексте формирования массового сознания // «Ломоносов – 2013»: материалы Международного молодежного научн. форума. URL: https://lomonosov-msu.ru/archive/Lomonosov_2013/2331/61365_9429.pdf (дата звернення: 15.10.2018).
 156. Ломачинська С.В. Використання Інтернет-технологій у релігійному вихованні молоді (на прикладі УПЦ) // Гілея: Науковий вісник. 2016. Вип. 108 (5). С. 196 – 200.
 157. Ломачинська С.В. Генеза християнського проповідництва в сучасному глобалізованому світі // Вісник Львівського університету. 2017. Вип. 13. С.87-93.
 158. Ломачинська С.В. Інтернет як ефективний засіб сучасної релігійної комунікації // Філософія, релігія та культура у глобалізованому світі: Всеукраїнська наук. – теор. конф. з міжнародною участю. (Житомир, 23 листоп. 2015 р.). Житомир: Видавець О. О. Євенок, 2015. С. 216 – 219.

159. Ломачинська С.В. Інтернет-ресурси паломницьких центрів у релігійно-культурному просторі України // Релігія та Соціум. Міжнародний часопис. 2016. №1-2 (21-22). С. 198 – 204.
160. Ломачинська С.В. Інформаційне наповнення персональних сайтів священників як засіб релігійних Інтернет-комунікацій // Наука та інновації: матеріали Міжнар. XXXIII наук.-практ. конф. (Чернівці, 30-31 січ. 2016р.). Київ: «Лабораторія думки», 2016. Т. 1. С. 28 – 31.
161. Ломачинська С.В. Комунікативні засоби владного впливу сучасної православної церкви // «Дні науки філософського факультету – 2014: міжнар. наук. конф. (Київ, 15–16 квіт. 2014 р.). Київ: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2014. Ч. 7. С. 6 – 69.
162. Ломачинська С.В. Ломачинська І.М. Феномен віртуальної реальності в контексті релігійних комунікацій // Глобалізований світ: випробування людського буття: міжнар. наук.-теорет. конф. (Житомир, 6–7 жовт. 2017 р.). Житомир Вид.-во Євенок.О.О., 2017. С.200-205.
163. Ломачинська С.В. Міжконфесійна толерантність як запорука українського суспільства в умовах інформаційної війни // Толерантність як соціогуманітарна проблема сучасності: IV Міжнар. наук.-теор. конф. (Житомир, 1-2 жовт. 2015р.). Житомир: Вид.-во Євенок.О.О., 2015. С. 103-105.
164. Ломачинська С.В. Національно-культурний зміст православних електронних бібліотек в епоху глобалізації // Софія. Гуманітарно-релігієзнавчий вісник. 2016. № 3(7). С. 18 – 24.
165. Ломачинська С.В. Особливості гносеологічної проблематики в творчості Василя Великого // Дні науки філософського факультету – 2013: матеріали міжнар. наук. конф. (Київ, 16–17 квіт. 2013 р.). Київ: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2013. Ч. 5. – С. 67-69.
166. Ломачинська С.В. Пошук міжконфесійної толерантності в духовному вимірі українського християнства // Перспективи розвитку сучасної науки:

- матеріали II Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 7-8 травня 2015 р.). Київ: Видавничий дім «Гельветика», 2014. Ч. 2. С. 28-31.
167. Ломачинська С.В. Пропаганда сімейних цінностей УГКЦ засобами Інтернет // Актуальні питання, проблеми та перспективи розвитку гуманітарного знання у сучасному інформаційному просторі: національний та інтернаціональний аспекти. Монреаль. 2016. Ч.1. С. 12-15.
168. Ломачинська С.В. Проповідницька діяльність як вагомий чинник релігійної комунікації в православній традиції //Актуальні проблеми філософії та соціології. 2016. Вип. 9. С. 67–70.
169. Ломачинська С.В. Релігійна Інтернет-пропаганда в сучасній інформаційній війні // Історія, проблеми та необхідні умови становлення громадянського суспільства в Україні: матеріали міжнар. наук.-практ. конф., (м. Львів, 29-30 січ. 2016 р.). Львів: ГО «Львівська фундація суспільних наук», 2016. С. 21 – 25.
170. Ломачинська С.В. Риторика Арістотеля: від красномовства до мистецтва маніпуляцій // Софія. Гуманітарно-релігієзнавчий вісник. Київ. 2016. № 3(7). С. 109 – 110.
171. Ломачинська С.В. Роль Інтернет-видань УПЦ у пропаганді патріархальних сімейних цінностей // Дні науки філософського факультету: міжнар. наук. конф. (Київ, 20-21 квітня 2016 р.). Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2016. Ч. 7. С. 155-157.
172. Ломачинська С.В. Сакральний зміст релігійної комунікації в системі соціально-комунікаційного знання: зб. наук. праць / за ред. П.І.Юхименка. Біла Церква, 2013. Вип. 10. С. 8-13.
173. Ломачинська С.В. Феномен віртуальної реальності в контексті релігійних комунікацій // Дні науки філософського факультету – 2017: матеріали міжнар. наук. конф.. (Київ, 16–17 квіт. 2017 р.). Київ: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2017. Ч. 6. – С. 182-184.
174. Ломачинська С.В. Феномен релігійної ідентичності в контексті глобалізаційних викликів сучасності // «Київські філософські студії»: наук.

- конф. (м. Київ, 17-18 трав. 2018 р.). Київ: Київський університет імені Бориса Грінченка, 2018. С. 153 – 155.
175. Лосев А. Ф. История античной эстетики. Итоги тысячелетнего развития: в 2 кн. Кн. 1. Москва: Искусство, 1992. 656 с.
 176. Лосев А. Ф. История античной эстетики. Софисты. Сократ. Платон. Москва, 1968.
 177. Лубський В. І. Релігієзнавство. Вид. 2-ге, допов. Київ: Академвидав, 2008. 464 с.
 178. Лугуценко Т.В. Homo virtutes в сучасному культурному просторі: автореф. дис. ... докт. філос. наук. Луганськ, 2013. 36 с.
 179. Лукіна М. Всесвітня павутина // Людина і світ. 1998. № 7. С. 46 – 49.
 180. Луман Н. Общество общества / пер. с нем. А. Глухов, О. Никифоров. Кн. 2: Медиа коммуникации. Москва: Логос, 2011. С. 203 – 441.
 181. Луцький екзархат Української Греко-Католицької Церкви. URL: <http://lutsk-ugcc.org.ua>. (дата звернення: 03.20.2016).
 182. Лученко К. В. Интернет в информационно-коммуникационной деятельности религиозных организаций России: автореф. дис. ... канд. филолог наук. Москва, 2009. 180 с.
 183. Лученко К. В. Интернет по-православному. URL: http://www.russ.ru/netcult/20031216_luchenko.html (дата звернення: 01.12.2017).
 184. Лученко К. В. Что такое православные СМИ? // Православие и мир: ежедневное интернет-издание о том, как быть православным сегодня. URL: <http://www.pravmir.ru/chto-takoe-pravoslavnye-smi> (дата звернення: 02.27.2018).
 185. Любашенко І. В. Історія протестантизму в Україні URL: <http://e-aaa.info/files/Articles/Lubaschenko03.pdf> (дата звернення: 12.23.2017).
 186. Любомир (Гузар) Не бути присутнім у комунікаційному просторі – то самогубство. URL: <https://risu.org.ua/ua/index/projects/masmedia/43857/> (дата звернення: 04.02.2017).

187. Львівська Богословська Семінарія. URL: <http://lts.lviv.ua/pro-nas/> (дата звернення: 10.05.2016).
188. Львівське молодіжне православне братство. URL: <http://bratstvolviv.narod.ru>. (дата звернення: 02.19.2017).
189. Малуха М. Цифровая Евангелизация: эксперты о религии. URL: <http://religo.ru/journal/15383>. (дата звернення: 12.08.2016).
190. Малышко А.А. Философские проблемы виртуальной реальности (историко-философский анализ): автореф. дис. ... канд. филос. наук. Мурманск, 2008. 22 с.
191. Мамонтов Виктор. Молитва как диалог. URL: <http://www.regels.org/Molitva.htm> (дата звернення: 10.13.2016).
192. Марунченко О.П. Інформаційна війна в сучасному політичному просторі: автореф. дис. ... канд. політ. наук. Одеса, 2013. 17 с.
193. Маруховський О.О. Політичні аспекти зарубіжних концепцій інформаційного суспільства: автореф. дис. ... канд. політ. наук. Київ, 2008. 22 с.
194. Мельничук Ю. І. Тенденції та перспективи розвитку проповіді в Українському православ'ї // Вісник Житомирського державного університету. Житомир. 2012. № 63. С. 62-70.
195. Мень Александр. Православное богослужение. Таинство, слово и образ. URL: <https://pravpochta.com.ua/p16079532-tainstvo-slovo-obraz.html> (дата звернення: 10.24.2017).
196. Мечковская Н. Б. Язык и религия. Лекции по философии и истории религии. Москва: Агенство «ФАИР», 1998. 352 с.
197. Митрополит Володимир. Інтернет для нашої Церкви – потрібна річ. URL: <http://kyrios.org.ua/news/uoc-mp/4575-mitropolit-volodimir-internet-dlja-nashoyi-tserkvi-potribna-rich.html> (дата звернення: 06.18.2016).
198. Митрополит Макарий (Булгаков). Введение в православное богословие URL: http://azbyka.ru/otechnik/Makarij_Bulgakov/vvedenie-v-pravoslavnoe-bogoslovie/2 (дата звернення: 10.22.2017).

199. Митрополит Макарій заявив про готовність УАПЦ об'єднатися з УПЦ КП. URL: <http://tsn.ua/ukrayina/grandiozna-sensaciya-dvi-ukrayinski-cerkvirozpochinayut-peregovori-schodo-ob-yednannya-420973.html> (дата звернення: 01.22.2016).
200. Митрополит Онуфрій. Пришло время показать, насколько мы христиане. URL: <http://www.pravmir.ru/mitropolit-onufriy-prishlo-vremya-pokazat-naskolko-myi-hristiane> (дата звернення: 01.26.2016).
201. Молодіжна інформаційна спільнота «Сіль». URL: <http://www.soli.com.ua> (дата звернення: 01.21.2016).
202. Молодіжна комісія Івано-Франківської Архієпархії УГКЦ. URL: <http://www.kom.if.ua> (дата звернення: 01.22.2016).
203. Московичи С. Наука о массах. Психология масс: хрестоматия / сост. Д. Я. Райгородский. Самара: Изд. дом «БАХРАХ-М», 2006. С. 397 – 534.
204. Назаретян А. Г. Агрессивная толпа, массовая паника, слухи: лекции по соц. и полит. психологии. Санкт-Петербург: Питер, 2003. 190 с.
205. «Наша парафія». Парафія Святого Михаїла УПЦ КП. URL: <http://www.parafia.org.ua> (дата звернення: 10.05.2016).
206. Наші діти та сучасний світ очима православних ЗМІ. URL: http://g-vik.narod.ru/2002/n15/02_15s6.htm (дата звернення 10.12.2015)
207. Новейший философский словарь. 2-е изд., перераб. и доп. Минск: Интерпресссервис; Книжный дом, 2001. 1280 с.
208. Новоженіна О. В. Інтернет як нова реальність і феномен сучасної цивілізації. Вплив Інтернету на свідомість і структуру знання / отв. ред. В. М. Розин. Москва, 2004. 210 с.
209. Носов Н. А. Виртуальная психология. Москва: Аграф, 2000. 432 с.
210. «Обнова». Федерація українських католицьких академічних і студентських товариств. URL: <http://www.obnova.net.ua> (дата звернення: 01.22.2016).

211. Об отношениях духовенства русского к князьям с XI до пол. XV века: сб. ст. Москва: Тип. В. Готье, 1858. 116 с.
212. Окинавская Хартия глобального информационного общества. URL: www.iis.ru/library/okinawa/charter.ru.html (дата звернення: 01.12.2018).
213. Онуфрій заявив, що бачить Україну соборною, красивою і могутньою. URL: <http://www.unian.ua/politics/951033-onufriy-zayaviv-scho-bachit-ukrajinu-sobornoyu-krasivoyu-i-mogutnoyu.html> (дата звернення: 01.22.2016).
214. Опенков М.Ю. Виртуальная реальность: онто-диалогический поход: автореф. дис. ... канд. филос. наук. Москва, 1997. 38с.
215. Орехов С.И. Виртуальная реальность: исследование онтологических и коммуникативных основ: дис. ... д-ра филос. наук. Омск, 2002. 332 с.
216. Основа комунікації Церкви – Євангелізація, – Архiepіскоп Клаудіо Челлі. URL: http://news.ugcc.ua/news/osnova_komunikatsii_tserkvi_yevangelizatsiya_arhiiepiskop_klaudio_chelli_63360.html (дата звернення: 15.05.2016).
217. Основы религиоведения: учебник / Ю. Ф. Борунков, И. Н. Яблоков, К. И. Никонов и др.; под ред. И. Н. Яблокова. 2-е изд., перераб. и доп. Москва: Высш. шк., 1998. 480 с.
218. Основы теории коммуникации: учебн. для студентов вузов, обучающихся по специальности 020300 «Социология» / М. А. Василик, М. С. Вершинин, В. А. Павлос, Н. Р. Барабанова, А. К. Бондарева. Москва: Гардарики, 2003. 615 с.
219. «Отрок.ua»: православний журнал для молоді. URL: <http://otrok-ua.ru/ua/main.html> (дата звернення: 01.22.2016).
220. Отрывок из тридцать девятого праздничного послания святого Афанасия. URL: <http://www.orthlib.ru/Athanasius/messag39.html> (дата звернення: 01.27.2016).
221. Офіційна сторінка прес-служби Київської Патріархії УПЦ Київського Патріархату. URL: <http://www.cerkva.info> (дата звернення: 01.22.2016).

222. Офіційний сайт Української Православної Церкви. URL: <http://pravoslavnye.org.ua> (дата звернення: 01.22.2016).
223. Офіційний сервер РПЦ. URL: <http://www.patriarchia.ru/ua> (дата звернення: 01.22.2016).
224. Паломницький центр «Осанна». URL: www.osanna.in.ua (дата звернення: 01.19.2016).
225. Паломницький центр «Покров». URL: <http://palomnyk.in.ua> (дата звернення: 01.18.2016).
226. Паломницький центр апостола Андрія Київської Архиепархії УГКЦ. URL: <http://palomnyk.kiev.ua> (дата звернення: 01.30.2016).
227. Паломницько-реколекційний центр «Рафаїл». URL: <http://rafail.com.ua> (дата звернення: 01.22.2016).
228. Паломническая служба «Странник». URL: <http://strannik.ortox.ru/glavnaja> (дата звернення: 01.18.2016).
229. Паломнический отдел Лавры. URL: <http://palomnik.lavra.ua/palomnik> (дата звернення: 01.18.2016).
230. Паломнический Центр «Истоки». URL: <http://istoki.kiev.ua/index.php/onas/palomnicheskaya-sluzhba> (дата звернення: 01.31.2016).
231. Паломнический Центр Украинской Православной Церкви. URL: <http://pilgrims.in.ua/ru/levoe-menu-konferenciya>. (дата звернення: 04.10.2016).
232. Пальчинська М. В. Віртуалізація релігійного життя // Наук. вісн. ХДПУ. Сер. Філософія. 2006. Вип. 22. С. 29 – 36.
233. Пальчинська М.В. Віртуальний простір в умовах соціокультурних трансформацій: дис. ... д-ра філос. наук. Одеса, 2016. 433 с.
234. Панарин И. Н. Технология информационной войны. Москва: «КСП+», 2003. 320 с.
235. Панарин И. Н. Информационная война и геополитика. Москва: Поколение, 2006. 560 с.

236. Паночко М. Нам потрібна внутрішня єдність. URL: <http://www.forumeast.eu/ru/sektsii/tserkovnoe-liderstvo/nam-potribna-vnutrishnya-ednist-mikhajlo-panochko> (дата звернення: 01.23.2016).
237. Папаяні І.В. Феномен релігійної ідентичності в контексті філософсько-релігієзнавчого дискурсу: автореф. дис. ... канд. філос. наук. Київ, 2010. 16 с.
238. Папа Франциск. Нашим завданням є зуміти включитися у діалог з людьми сьогодення. URL: <http://catholicnews.org.ua/papa-francisk-nashim-zavdanniam-ie-zumiti-vklyuchitisa-u-dialog-z-lyudmi-sogodennya> (дата звернення: 01.22.2016).
239. Папські послання з нагоди Всесвітнього дня комунікації // Найголовніші документи Католицької Церкви про пресу, радіо, телебачення, Інтернет та інші медіа / упоряд. і наук. ред. М. Перун. Львів: Вид-во УКУ, 2004. С. 217 – 325.
240. Патріарх Філарет зустрівся з колективом Департаменту у справах релігій і національностей Міністерства культури України. URL: <http://www.cerkva.info/ru/news/patriarkh/6019.html> (дата звернення: 01.22.2016).
241. Патріарх Філарет поставив діагноз українській владі. URL: <http://kyrios.org.ua/news/world/6256-patriarh-filaret-postaviv-diagnoz-ukrayinskij-vladi.html> (дата звернення: 05.01.2016).
242. Патріарший паломницький центр – «Пілігрим». URL: <http://pilgrimage.in.ua> (дата звернення: 01.18.2016).
243. Перший рік – у словах, промовах і зверненнях. URL: http://upc.lviv.ua/images/pdf/Світло%20Православ_я%20№4_13.pdf (дата звернення: 01.05.2016).
244. Петров В. В. Воєнно-інформаційна безпека України за умов посилення загроз інформаційних війн: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук: спец. 21.01.01 «Основи національної безпеки держави». Київ, 2010. 19 с.

245. Петрушкевич М. С. Релігійні комунікації: християнський контекст: монографія. Острог: Вид-во нац. ун-ту «Острозька академія», 2011. 228 с.
246. Петрушкевич, М. С. Особливості вияву комунікаційної функції релігії у християнських конфесіях: автореф. дис. ... канд. філософ. наук. Київ, 2007. 21 с.
247. «Пізнай правду»: часопис Львівської семінарії. URL: [http:// magazine.lds.lviv.ua](http://magazine.lds.lviv.ua) (дата звернення: 10.05.2016).
248. Політологічний словник: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / за ред. М. Ф. Головатого та О. В. Антонюка. Київ: МАУП, 2005. 792 с.
249. Полторац В. А. Социология общественного мнения. Киев – Днепропетровск, 2000. 196 с.
250. Поцулко О. А. Релігійна освіта і виховання як чинники відродження сучасної педагогічної освіти: педагогіка і психологія // Зб. наук. пр. Республік. вищ. навч. закл. «Кримський гуманітарний університет». Ялта, 2012. Вип. 35, ч. 1. URL: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/pspo/2012_35_1/Puculko.pdf. (дата звернення: 01.25.2017).
251. Почепцов Г. Г. Информационные войны / С. Л. Удовик (отв. ред.). Москва: Рефл-бук, 2001. 576 с.
252. Почепцов Г. Г. Інформаційна політика: навч. посіб. 2-ге вид., стер. Київ: Знання, 2008. 663 с.
253. Почепцов Г. Г. Теорія комунікації. 2-ге вид., допов. Київ: ВЦ «Київський університет», 1999. 308 с.
254. Почепцов Г. Г. Элементы теории коммуникации. Ровно, 1999. 144 с.
255. Православіє в Україні. URL: <http://orthodoxy.org.ua> (дата звернення: 01.25.2017).
256. Православна Буковина. URL: <http://bucov.narod.ru> (дата звернення: 02.01.2017).
257. Православная планета. URL: <http://pravplanet.com.ua/sample-page>. (дата звернення: 01.30.2016).

258. Православная студия «Убортъ». URL: <http://ubort.com.ua> (дата звернення: 01.28.2016).
259. Православний апологетичний духовно-просвітницький портал «Одигитрія». URL: <http://www.odigitrya.at.ua> (дата звернення: 04.09.2016)
260. Православний духовний центр «Агнецъ». URL: <http://agnec.in.ua> (дата звернення: 01.22.2016).
261. Православний сайт для дітей «Писанка». URL: <http://velikden.ks.ua/> (дата звернення: 01.22.2016).
262. Православное духовенство в Живом Журнале. URL: http://www.wikireality.ru/wiki/Православное_духовенство_в_ЖЖ (дата звернення: 02.22.2018).
263. «Притвор»: молодіжний православний портал. URL: <http://pritvor.kiev.ua> (дата звернення: 01.22.2016).
264. Про відзначення в Україні 500 – річчя Реформації: Указ Президента України № 357/ 2016 від 26.08.2016 р. URL: <http://www.president.gov.ua/documents/3572016-20423> (дата звернення: 08.08.2017).
265. Про інформацію: Закон України від 02 жовтня 1992 року. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2657-12> (дата звернення: 01.10.2018).
266. Про свободу совісті та релігійні організації: закон України. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/987-12/conv> (дата звернення: 02.21.2018).
267. Прокофьев В. Ф. Тайное оружие информационной войны: атака на подсознание. 2-е изд., перераб. и доп. Москва: СИНТЕГ, 2003. 408 с.
268. Пропаганда. Юридична енциклопедія / ред. кол. Ю. С. Шемшученко (відп. ред.) та ін. Київ: Укр. енцикл., 1998. URL: <http://leksika.com.ua/10240925/legal/propaganda> (дата звернення: 07.02.2017).
269. Проповеди УПЦ. URL: http://kdais.kiev.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=25&Itemid=26&lang=ru (дата звернення: 12.06.2016).

270. Проповедь Евангелия Христова в современном мире. URL: <http://www.pravoslavie.ru/put/070905130319.htm> (дата звернення: 01.22.2016).
271. Проповіді УПЦ КП. URL: <http://www.cerkva.info/ru/propovedi.html> (дата звернення: 11.06.2016).
272. Протоієрей Анатолій Затовський. Православ'я і школа в новому тисячолітті: досвід, проблеми, перспективи. URL: http://pravoslavie.org.ua/2006/07/protoierey_anatoly_zatovskiy_pravoslavyya_shkola_v_novomu_tisyacholtti_dosvd_problemi_perspektivi. (дата звернення: 10.12.2017).
273. Протоієрей Діонісій Мартишин: До питання про сучасну церковну проповідь: постановка проблеми. URL: <http://pravoslavie.org.ua/2012/06/protoierey-dionisiiy-martishindo-pita> (дата звернення: 11.06.2016).
274. Расторгуев С. П. Философия информационной войны. Москва: Вуз. кн., МПСИ, 2003. 300 с.
275. Реклама: внушение и манипуляция. Медиа-ориентированный подход / авт.-сост. Д. Я. Райгородский. Самара: Изд. дом «БАХРАХ-М», 2001. 746с.
276. Релігієзнавчий словник / за ред. А. Колодного і Б. Лобовика. Київ: Четверта хвиля, 1996. 392 с.
277. Релігійна освіта в Україні: сучасний стан та перспективи. URL: https://fmykolaj.io.ua/s27452/religiyna_osvita_v_ukraeni_suchasniy_stan_ta_ee_perspektivi (дата звернення: 01.22.2016).
278. Релігійна освіта і виховання в Україні. URL: http://g-vik.narod.ru/2005/n29/05_29s3.htm (дата звернення: 14.12.2016).
279. Релігійна панорама: інформ.-аналіт. журн. 2008. № 7 (94). 78 с.
280. Релігійне навчання і виховання дітей і молоді в Україні: проблема і шляхи розв'язання. URL: http://svitlo.orthodox.lviv.ua/2005/n10/05_10s3.htm#1. (дата звернення: 14.12.2015).

281. Релігійний чинник у процесах націє- та державотворення: досвід сучасної України: монографія. Київ: Ін-т політ. і етнонац. дослідж. ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2012. 272 с.
282. Релігія – світ – Україна: кол. моногр.: в 3 кн. / за наук. ред. А. Колодного і Л. Филипович. Кн. III: Релігійні процеси в перспективі їх виявів. Київ: Укр. асоц. релігієзнавців, 2012. 550 с.
283. «Релігія в Україні»: Коментар до рішення Синоду УПЦ про діалог з Церквами (архім. Кирил (Говорун), прот. Георгій Коваленко та ін.). URL: <http://arhiv.orthodoxy.org.ua/ru/2009/09/11/26392.html> (дата звернення: 03.25.2016).
284. Решетников Ю. Санников С. Обзор истории Евангельско-Баптистского братства в Украине. URL: http://krotov.info/history/20/iz_istori/reshetn.html (дата звернення 05.28.2017).
285. Різун В. В. Маси. Київ: ВПЦ «Київський університет», 2003. 118 с.
286. Різун В. В. Начерки до методології досліджень соціальних комунікацій // Світ соціальних комунікацій. Київ, 2011. С. 7 – 12.
287. Саган О. Православна ідеологія: нові аспекти XXI століття // Наука. Релігія. Суспільство. 2010. № 4. С. 138 – 145.
288. Саган О. Православна ортодоксія у світі релігійного постмодерну. Християнство доби постмодерну: кол. моногр. Київ, 2005. 310 с.
289. Саган О. У суспільстві та й у самій УПЦ МП є запит на лідера, який розпочне унезалежнення від Москви. URL: <http://tyzhden.ua/Society/115080>. (дата звернення: 02.10.2017).
290. Сайт архієпископа Харківського і Полтавського Ігоря (Ісиченка). URL: <http://www.sites.google.com/site/abpihorisichenko>, (дата звернення: 01.13.2016).
291. Сайт митрополита Іонафана (Слецьких). URL: <http://www.vladyka-ionafan.ru>. (дата звернення: 01.13.2016).
292. Сайт протоієрея Миколая (Лагодича). URL: <http://fmykolaj.cv.ua/> (дата звернення: 01.12.2016).

293. Саух П. Сучасні виклики глобалізованої епохи: суспільство і церква в пошуках відповідей. URL: <http://eprints.zu.edu.ua/9647/1/Suchasni%20vyklyky.pdf> (дата звернення: 09.06.2016).
294. Саух П. Ю. Культура релігії перед викликами глобалізації: демаркація меж впливу. URL: <http://eprints.zu.edu.ua/22562> (дата звернення: 02.01.2018).
295. Саух П. Ю., Саух Ю. П. Гуманітарна парадигма як життєдайна платформа сучасної освіти // Концептуальні засади професійного розвитку особистості в умовах євроінтеграційних процесів: зб. наук. ст. Київ: НТУ, 2015. С. 483 – 495.
296. Саух П. Ю., Саух Ю. П. Мультикультуралізм: оптимізм теорії й неспроможність практики вирішення проблем полікультурного суспільства // Софія. 2014. № 1. С. 43 – 48. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/sophia_2014_1_13 (дата звернення: 02.01.2018).
297. Свистунов С. Глобалізація і міжконфесійні комунікації. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/14811/2-Svistunov.pdf> (дата звернення: 12.04.2017).
298. Свистунов С. В. Бізнес-комунікації в новітніх релігійних течіях: проблема громадського та законодавчого контролю // Релігійна свобода. Законодавство України «Про свободу совісті та релігійні організації»: європейські стандарти та українські реалії: наук. щорічник. Київ, 2007. № 11. С. 132 – 138. URL: <http://religstudies.org.ua/main.php?display=element&SID=8f08d41&EID=bc4cf90&page=1#bc4cf90> (дата звернення: 12.03.2017).
299. Свистунов С. В. Комунікаційні фактори міжконфесійних відносин // Релігійна свобода. Спецвип.-2008: теоретичні і практичні виміри оптимізації міжконфесійних відносин. Київ, 2008. С. 46 – 54.
300. Святитель Иоанн Златоуст. Беседы на 1-е послание к Фессалоникийцам URL: http://www.biblioteka3.ru/biblioteka/zlatoust/tom_11_2/txt02.html (дата звернення: 01.27.2016).

301. Святійший Патріарх Філарет благословив Перше всеукраїнське паломництво для військовослужбовців. URL: <http://www.cerkva-el.com.ua/article/svyatyi-shiy-patriarh-filaret-blagosloviv-pershe-vseukrayinske-palomnictvo-dlya> (дата звернення: 01.18.2016).
302. Святослав Шевчук: Ми маємо прямувати до примирення з Московським Патріархатом. URL: <https://www.obozrevatel.com/publication/svyatoslav-shevchuk-mi-maemo-pryamuvati-do-primirenniya-z-moskovskim-patriarhatom.htm> (дата звернення: 01.22.2016).
303. Священники в Інтернеті: будь человеком. URL: <http://www.wikireality.ru/wiki/> (дата звернення: 07.18.2017).
304. Священник Андрей Дудченко. Благовестие в сети Интернет: проблемы и перспективы. URL: <http://arhiv2.orthodoxy.org.ua/page-2078.html> (дата звернення: 01.12.2016).
305. Сенченко М. Інформаційна війна: методи впливу інформаційної зброї // Вісн. Кн. палати. 2006. № 11. С. 3 – 8.
306. Сигеле С. Преступная толпа: опыт коллективной психологии. Москва: КСП+, 1998. 320 с.
307. Синодальний відділ у справах молоді УПЦ. URL: <http://sinod-molodost.in.ua>. (дата звернення: 05.26.2016).
308. Скалацький В.М. Інформаційне суспільство: сучасні теорії та моделі (соціально-філософський аналіз): автореф. дис. ... канд. філос. наук. Київ, 2006. 17 с.
309. Скленар І. Специфіка новин в релігійних Інтернет-виданнях України // Вісн. Львів. ун-ту. Сер. журналістика. 2013. Вип. 37. С. 319 – 325.
310. «Скриня»: видавництво дитячої літератури. URL: <http://www.skrynyabook.com.ua> (дата звернення: 01.28.2016).
311. Собрание паломнических служб Украинской православной церкви в феврале 2016. URL: <http://pilgrims.in.ua/ru/levoe-menyu-konferenciya>. (дата звернення: 04.10.2016).

312. Соколов А. В. Общая теория социальной коммуникации: учеб. пособ. Санкт-Петербург: Изд-во Михайлова В. А., 2002. 461 с.
313. Соколов А. В. Философия информации: проф.-мировоззр. учеб. пособ. Санкт-Петербург: СПбГУКИ, 2010. 368 с.
314. Сорокин П. Человек. Цивилизация. Общество / под общ. ред. А.Соломонова. Москва: Политиздат, 1992. 543 с.
315. Социальная система как информационное взаимодействие: монография / В. И. Игнатьев, Т. В. Владимирова, А. Н. Степанова. Новосибирск: Изд-во НГТУ, 2009. 308 с.
316. Соціальна концепція УПЦ. URL: <http://orthodox.org.ua/node/500/tra@ck>. (дата звернення: 02.28.2018).
317. Слис О.А. Соціально-політичні і соціокультурні імплікації пізнього протестантизму в процесі трансформації українського суспільства: автореф. дис. ... канд. філос. наук. Київ, 2007. 21с.
318. Спільноти молодих подружжів «Сім'я». URL: <http://www.simya.org.ua> (дата звернення: 02.04.2016).
319. Стратегія розвитку Харківсько-Полтавської єпархії УАПЦ. URL: https://risu.org.ua/ua/index/resources/church_doc/uaoc_doc/34046/ (дата звернення: 04.10.2016).
320. Сунь Цзы. Искусство войны. Ростов-н/Д.: Феникс, 2002. 288 с.
321. Сучасні міжнародні системи та глобальний розвиток (соціально-політичні, соціально-економічні, соціально-антропологічні виміри): навч. посіб. / О. Соснін, В. Воронкова, О. Постол. Київ: Центр навч. л-ри, 2015. 556 с.
322. Таратута Е. Е. Философия виртуальной реальности. Санкт-Петербург, 2007. 147 с.
323. Тард Г. Социальная логика / пер. М. Цейтлин. Санкт-Петербург: Соц.-психол. центр, 1996. 500 с.
324. «Твоя щаслива родина». Суспільно-релігійний часопис для подружжя. URL: <http://happyfamily.inf.ua> (дата звернення: 17.05.2016).

325. Тенденції впливу глобального інформаційного середовища на соціокультурну сферу України / О. С. Онищенко, В. М. Горовий, В. І. Попик та ін. ; НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського. Київ, 2013. 197 с.
326. Тищук О. Дослідження православної Інтернет-аудиторії: методи та результати // Зб. пр. н.-д. центру періодики Львів. наук. б-ки ім. В. Стефаника. 2009. Вип. 1. С. 382 – 390.
327. Україна релігійна: кол. моногр. Кн. друга: Прогнози релігійних процесів України. Київ, 2008. 341 с.
328. Українська Греко-Католицька Церква св. Миколая Чудотворця на Аскольдовій могилі. URL: <http://askoldova-mohyla.org/uk/> (дата звернення: 10.05.2016).
329. Українська церква: нариси з історії Української православної церкви: у 2 т. / І. Огієнко. Київ: Україна, 1993. Т. 1 – 2.
330. Урсул А. Информатизация общества. Введение в социальную информатику. Москва, 1990. 316 с.
331. Уханов Є. В. Мережеві комунікації та соціальне самовизначення індивіда: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філос. наук: спец. 09.00.03 «Соціальна філософія та філософія історії». Харків, 2010. 16 с.
332. Учебный словарь-минимум по религиоведению / под ред. проф. И. Н. Яблокова. Москва: Гардарики, 2000. 222 с.
333. Уэбстер Ф. Теории информационного общества / пер. с англ. М. В. Арапова, Н. В. Малыхиной; под ред. Е. Л. Вартановой. Москва: Аспект Пресс, 2004. 400 с.
334. Фандеева А. К. Виртуальная реальность: ретроспективный анализ понятия // Грани: Философия. 2014. № 2. С. 48 – 55.
335. Филарет (Гумилевский), архиеп. Об употреблении дара слова // Черниговские епархиальные известия. 1861. № 2. Прибавление. С. 78.
336. Филипович Л. Глобалізація релігійного життя та перспективи конфесійного розвитку в Україні // Релігія та соціум. 2010. № 2 (4). С. 3 – 6.

337. Филипович Л. Сучасна релігійна ситуація й український Інтернет // Релігійна свобода: мас-медіа, школа і церква як суспільні фактори утвердження: наук. щорічник / за заг. ред. А. Колодного. Київ, 2001. № 5. С. 88 – 89.
338. Филипович Л. Трансформація функціональності релігії в сучасну добу: причини та наслідки. URL: http://ekmair.ukma.edu.ua/bitstream/handle/123456789/11808/Fylypovych_Transformatsiia_funktsionalnosti_relihii_v_suchasnu%20dobu.pdf?sequence=1 (дата звернення: 06.11.2016).
339. Философия: энцикл. слов. / под ред. А. Ивина. Москва: Гардарики, 2004. 1072 с.
340. Философский словарь / под ред. И. Т. Фролова. Москва, 1986. 720 с.
341. Философский энциклопедический словарь / редкол.: С. С. Зверинцев, Э. А. Араб-Оглы, Л. Ф. Ильичев и др. 2-е изд. Москва: Сов. энцикл., 1989. 815 с.
342. Философский энциклопедический словарь. Москва: ИНФРА-М, 2000. 576 с.
343. Флоренский П. У водоразделов мысли. Сочинения. Т. 2. Москва, 1990. 423 с.
344. Фрейд З. Психология масс и анализ человеческого «Я». Москва: АСТ, 2005. 189 с.
345. Хабермас Ю. Моральное сознание и коммуникативное действие. Санкт-Петербург: Наука, 2001. 382 с.
346. Холод О. Маніпуляція суспільством: мутація й інмутація як концепції соціально-комунікаційних технологій. URL: <http://social-science.com.ua/article/239> (дата звернення: 11.12.2017).
347. Холод О. Семантика терміну «соціальні комунікації»: концептуальні підходи // Соціальні комунікації: теорія і практика: наук. журн. Т. 1. Київ: МЦД СК. «Комтека», 2015. 314 с.
348. Хомяков А. Единая Церковь. Лондон, 1968. 38 с.

349. Хомяков А. Полное собрание сочинений. Т. 1. Москва: Унив. тип., 1990. 408 с.
350. Хорунжий С. Род или недород? Заметки к онтологии виртуальности. URL: <http://opentextnn.ru/man/?id=1982> (дата звернення: 10.11.2018).
351. Христианское паломничество и современный туризм. URL: <http://pilgrims.in.ua/ru/top-palomniku-sovety-palomniku/khristianskoe-palomnichestvo-i-sovremennyj-turizm.html> (дата звернення: 01.18.2016).
352. «Християнин і світ»: суспільно-релігійний часопис. URL: [http:// www.xic.com.ua](http://www.xic.com.ua) (дата звернення: 10.05.2016).
353. Церква і медіа. Сім кроків до порозуміння / С. Бабинська, Ю. Завадська, М. Карапінка, О. Кулигіна. Київ: Ездра, 2012. 240 с.
354. Церква не може залишатися осторонь Інтернету, монсеньйор Пол Тайге. URL: https://zik.ua/news/2011/09/20/tserkva_ne_mozhe_zalyshatysya_ostoron_internet_u__monsenyor_pol_tayge_309911 (дата звернення: 01.23.2016).
355. Церковь не ищет крайних в любом человеческом конфликте, а стремится достучаться до совести каждого. URL: http://mitropolit.kiev.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=1090:2015-01-21-13-38-39&catid=57:2014-08-14-09-48-54&Itemid=58 (дата звернення: 01.26.2016).
356. Цуладзе А. Большая манипулятивная игра. Москва: Алгоритм, 2000. 336 с.
357. Цуладзе А. М. Политические манипуляции, или Покорение толпы. Москва: Книжн. дом «Университет», 1999. 144 с.
358. Черняк Е. Б. Химеры старого мира. Москва: Молодая гвардия, 1970. 256 с.
359. Чешков М. Глобалистика как научное знание // Очерки теории и категориального аппарата. Москва: Науч.- образоват. форум по междунар. отношениям, 2005. 224 с.

360. Чи є майбутнє у православних бібліотек? У «Київському Єрусалимі» розповіли чому друковані книги кращі за Інтернет. URL: <http://arhistratig.in.ua/2013/11/15/chi-ye-majbutnye-u-pravoslavnix-bibliotek-u-kiivskomu-yerusalimi-rozpovili-chomu-drukovanii-knigi-krashhi-za-internet/> (дата звернення: 09.09.2016).
361. Шибутани Т. Я-концепція // Психологія самосознання: хрестоматія. Самара: Изд. дом «БАХРАХ-М», 2007. С. 245 – 270.
362. Шнурова О. Релігієзнавча освіта як фактор формування особистості // Українське релігієзнавство. 2005. № 36. С. 256 – 262.
363. Шуба О. Релігія в етнонаціональному розвитку України. Київ: Криниця, 1999. 324 с.
364. Шумунова Д.Д. Релігійні конфлікти в умовах глобалізації: автореф. дис. ... канд. філософ. наук. Київ, 2006. 14 с.
365. Що читати всій родині? В Одесі відбувся фестиваль православних журналів. URL: <http://mir-pravoslaviya.org.ua/ukr/node/1011> (дата звернення: 04.10.2016).
366. Юнусова Є. Й. Комунікативний простір релігії в європейській культурі: автореф. дис. ... канд. філософ. наук. Харків, 2005. 17 с.
367. Яворський А. Необхідність виховання і формування норм християнської моралі і моральних цінностей у сучасних школярів. URL: <http://www.mgarsky-monastery.org/kolokol.php?id=2394> (дата звернення: 04.16.2016).
368. Як протистояти російській пропаганді та релігійному радикалізму: обговорення за круглим столом в Києві. URL: http://risu.org.ua/ua/index/all_news/community/religion_and_policy/61979 (дата звернення: 01.22.2016).
369. Ясперс К. Общая психопатология: пер. с нем. Москва: Практика, 1997. 153с.
370. «CREDO»: католицький суспільно-релігійний часопис. URL: <http://www.credo-ua.org> (дата звернення: 05.21.2016).

371. «Hram.Lviv.Ua»: православний молодіжний веб-портал. URL: <http://hram.lviv.ua/> (дата звернення: 01.22.2016).
372. Inter mirifica: Декрет Другого Ватиканського Собору про засоби соціальної комунікації // Церква і соціальна комунікація: найголовніші док. Католицької Церкви про пресу, радіо, телебачення, Інтернет та інші медіа / упоряд. і наук. ред. М. Перун. Львів: Вид-во УКУ, 2004. С. 73 – 87.
373. «LOGOS.UA»: православний портал. URL: <http://www.logos.at.ua> (дата звернення: 01.22.2016).
374. Brzezinski Zb. Between Two Ages. America's Role in the Technetronic Era. New York, 1970. 123 p.
375. Castells M. The Information Age: Economy, Society and Culture. Vol. 2. The Power of Identity. Blackwell Publishers, 1998. 355 p.
376. Dance F., Larson C. The Functions of Human Communication: A Theoretical Approach. New York: Holt, Rinehart & Winston, 1976. 206 p.
377. Drucker P. F. Post-Capitalist Society. New York: Harper-Collins Publ., 1993. 232 p.
378. Habermas J., Suhrkamp B. Theorie des kommunikativen. Fr. ; M., 1981. V. 2. 534 p.
379. Joel H. Spring. Pedagogies of globalization: the rise of the educational security state. Psychology Press. 2006. URL: https://books.google.com.ua/books?id=0E_5dMU_zMQC&pg=PA60&redir_esc=y&hl=uk#v=onepage&q&f=false (дата звернення: 01.25.2017).
380. Lomachinska S. V. Genesis of virtual reality in scope of religious communications // Evropsky filozoficky a historicky diskurz. 2017. № 4. P. 99 – 105.
381. Macdonald S. Propaganda and information warfare in the twenty-first century: altered images and deception operations // Taylor & Francis, 2007. 224 p.
382. Martin W. I. The Information Society. London, 1988. 284 p.
383. Masuda Y. The information Society as Postindustrial Society. Washington, 1983. 171 p.

384. McLuhan M. The Gutenberg Galaxy. New York, 1962. 336 p.
385. McLuhan M. Understanding Media: The Extensions of Man. New York: McGraw Hill, 1964. 359 p.
386. McLuhan M., Fiore Q. The Medium is the Message. New York, 1967. 160 p.
387. McLuhan M., Fiore Q. War and Peace in the Global Village. New York, 1968. 192 p.
388. McQuail D. Mass Communication Theory. 5th Edition. London, 2005. 575 p.
389. Poster M. The Mode of Information: Poststructuralism and Social Context. Cambridge: Polity Press, 1990. 234 p.
390. Robertson D. S. The information revolution // Communication Pres. New York, 1990. Vol. 17, № 2. P. 235 – 254
391. Stonier T. The Wealth of Information: a profile of the post-industrial economy. London: Thames Methuen, 1983. 224 p.
392. Toffler A. Future Shock. New York: Bantam Books, 1971. 540 p.
393. Toffler A. Power Shift: Knowledge, wealth, and violence at the edge of the 21-st century. New York: Bantam Books, 1990. 467 p.
394. Toffler A. The Adaptive Corporation. Aldershot: Gower, 1985. 217 p.
395. Toffler A. The Third Wave. New York: Morrow, 1980. 544 p.